९३ 'षोपधः' ॥ वृषः । वृक्षः ॥

९३-अकारान्त षकारोपध शब्द पुँल्लिङ्गमें प्रयुक्त हों, यथा-वृषः । वृक्षः ॥

९४ 'शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके' ॥

९४-शिरीष, ऋजीष, अंबरीष, पीयूष, पुरीष, किल्बिष और कल्माष शब्द क्लीबलिंगमें प्रयुक्त हों ॥

९५ 'यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च' ॥ चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि ॥

९५-यूष, करीष, मिष, विष और वर्ष शब्द नपुंसक और चकारसे पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं यूषः, इदं यूषम् ॥

९६ 'सोपधः' ॥ वत्सः।वायसः। महानसः ॥

९६-अकारान्त सकारोपध शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-वत्सः । वायसः । महानसः ॥

९७ 'पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके' ॥

९७-पनस, बिस, बुस और साहस शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों ॥

९८ 'चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकासकांसमांसानि नपुंसके च' ॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ॥

९८-चमस, अंस,रस, निर्यास, उपवास, कार्पास, वास, भास, कास, कांस और मांस शब्द क्लीब और पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-इदम् चमसम् , अयं चमसः । इत्यादि ॥

९९ 'कंसं चाप्राणिनि' ॥ ''कंसोऽस्त्री पानभाजनम्''। प्राणिनि तु। कंसो नाम कश्चिद्राजा॥

९९-अप्राणी अर्थमें कंस शब्द नपुंसक और पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों । कंस शब्दसे पीनेका पात्र समझना । प्राणी होनेपर पुँल्लिगमें प्रयुक्त होगा, यथा-कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥

१०० 'रश्मिदिवसाभिधानानि' ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥

१००-रश्मि और दिवसवाचक शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः । इत्यादि ॥

१०१ 'दीधितिः स्त्रियाम्' ॥ पूर्वस्यापवादः॥

१०१-दीधिति शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हो, यह पूर्वसूत्रका अपवाद है ॥

१०२ 'दिनाहनी नपुंसके'॥अयमप्यपवादः॥

१०२-दिन और अहन् शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यह भी अपवादसूत्र है ॥

१०३ 'मानाभिधानानि' ॥ एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥

१०३-मानवाचक शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-कुडवः । प्रस्थः ॥

१०४ 'द्रोणाढकौ नपुंसके च' ॥ इदं द्रोणम्। अयं द्रोणः ॥

१०४-द्रोण और आढक शब्द नपुंसक और पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-इदं द्रोणम् , अयं द्रोणः ॥

१०५ 'खारीमानिके स्त्रियाम्' ॥ इयं खारी । इयं मानिका ॥

१०५-खारी और मानिका शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-इयं खारी । इयं मानिका ॥

१०६ 'दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च' ॥ इमे दाराः ॥

१०६-दार, अक्षत, लाज और असु शब्दको बहुत्व और चकारसे पुंस्त्व हो, यथा-इमे दाराः ॥

१०७ 'नाडचपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि'॥ यथासंख्यं नाडचाद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

१०७-नाडी अप और जन शब्द उपपद रहते क्रमसे व्रण, अंग और पद शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-नाडीव्रणः । अपांगः । जनपदः । व्रणादि शब्दोंके उभयलिंगत्व होनेपर भी क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थ यह सूत्र किया है ॥

१०८ 'मरुद्गरुत्तरदृत्विजः' ॥ अयं मरुत ॥

१०८-मरुत्, गरुत्, तरत् और ऋत्विज् शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं मरुत् ॥

१०९ 'ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः' ॥ एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥

१०९-ऋषि, राशि, दृति, ग्रन्थि, क्रिमि, ध्वनि, बलि, कौलि, मौलि, रवि, कवि, कपि और मुनि शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयमृषिः । इत्यादि ॥

११० 'ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः' ॥ एते पुंसि ॥

११०-ध्वज, गज, मुञ्ज और पुञ्ज शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-ध्वजः । इत्यादि ॥

१११ 'हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः' ॥ एते पुंसि । अमरस्तु-'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥

१११-हस्त, कुन्त, अन्त, व्रात, वात, दूत, धूर्त, सूत, चूत और मुहूर्त शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, अमरकोषमें तो मुहूर्त शब्दको स्त्रीभिन्न सब लिंग कहाहै ॥

११२ 'षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः' ॥ अयं षण्डः ॥

११२-षण्ड, मण्ड, करण्ड, भरण्ड, वरण्ड, तुण्ड, गण्ड, मुण्ड, पाषण्ड और शिखण्ड शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं षण्डः ॥

११३ 'वंशांशपुरोडाशाः' ॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन्निति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । "पुरोडाशभुजामिष्टम्" इति माघः ॥

११३-वंश,अंश और पुरोडाश शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं वंशः । पुरो दाश्यते इस विग्रहमें "पुरोडाशः" यहां कर्ममें घञ् हुआ । भव और व्याख्यान प्रकरणमें "पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् १४४९" इस सूत्रमें और विकार प्रकरणमें "व्रीहेः पुरोडाशे १५२८" इस सूत्रमें निपातनसे अथवा प्रकृतसूत्रमें निपातनसे द के स्थानमें ड हुआ । अतएव "पुरोडाशभुजामिष्टम्" ऐसा माघमें प्रयोग है ॥

११४ 'ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः' ॥ अयं ह्रदः ॥

११४-ह्रद, कन्द, कुन्द, बुद्बुद और शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं ह्रदः । इत्यादि ॥

११५'अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः'॥ अयमर्घः ॥

११५-अर्घ, पथिन्, मथिन्, ऋभुक्षिन्, स्तम्ब, नितम्ब और पूग शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयमर्घः ॥

११६ 'पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरंगतुरंगगन्धस्कन्धमृदंगसंगसमुद्रपुङ्खाः'। अयं पल्लव इत्यादि ॥

११६-पल्लव, पल्वल, कफ, रेफ, कटाह, निर्व्यूह, मठ, मणि, तरंग, तुरंग, गन्ध,स्कन्ध, मृदंग, संग, समुद्र और पुंख शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं पल्लवः । इत्यादि ॥

११७'सारथ्यतिथिकुक्षिवस्तिपाण्यञ्जलयः'॥ एत । अयं सारथिः ॥

॥ इति पुँल्लिगाधिकारः ॥

११७-सारथि, अतिथि, कुक्षि, वस्ति, पाणि और अञ्जलि शब्द पुँल्लिगमें प्रयुक्त हों, यथा-अयं सारथिः । इत्यादि ॥

इति पुँल्लिगाधिकारः ।

अथ नपुंसकाधिकारः ।

११८ 'नपुंसकम्' ॥ अधिकारोऽयम् ॥

११८-यहांसे नपुंसकाधिकार आरम्भ हुआहै-॥

११९ 'भावे ल्युडन्तः' ॥ हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मव्रश्चनः कुठारः ॥

११९-भाववाच्यमें जो ल्युट् तदन्त शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-हसनम् । भाववाच्यमें न होनेपर पुँल्लिग होगा, यथा-पचनः, अर्थात् अग्निः । इध्मव्रश्चनः, अर्थात् कुठारः ॥

१२० 'निष्ठा च' ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥

१२०-भाववाच्यमें विहित जो निष्ठा (क्त प्रत्यय) तदन्त शब्द नपुंसकलिंग हों, यथा-हसितम् । गीतम् । इत्यादि ॥

१२१ 'त्वष्यञौ तद्धितौ' ॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् ॥ ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामग्र्यम्-सामग्री । औचित्यम्-औचिती ॥

१२१-तद्धितके मध्यमें त्व और ष्यञ् जो प्रत्यय तदन्त शब्द नपुंसकलिङ्ग हों, यथा-शुक्लत्वम्, शौक्ल्यम् । ष्यञ् प्रत्ययको षित्त्वसामर्थ्यके कारण विकल्प करके स्त्रीलिङ्ग होगा । यथा-चातुर्य्यम्, चातुरी । सामग्र्यम्, सामग्री । औचित्यम्, औचिती ॥

१२२ 'कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः'॥ ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

१२२-कर्म्म होनेपर ब्राह्मणादि शब्द और गुणवाचक शब्दोंके उत्तर जो ष्यञ् तदन्त शब्द नपुंसकलिंग हों,यथा-ब्राह्मणस्य कर्म्म ब्राह्मण्यम् ॥

१२३ 'यद्यड्ढग्यगञण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि'॥ एतदन्तानि क्लीबानि ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च । स्तेयम्। सख्युर्यः। सख्यम्। कपिज्ञात्योर्ढक्। कापेयम्। पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् । आधिपत्यम् । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । औष्ट्रम्। हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्छः । अच्छावाकीयम् ॥ अव्ययीभावः । अधिस्त्रि ॥

१२३-भाव और कर्म्म होनेपर जो यत्, य, ढक्, यक्, अञ्, अण, वुञ्, और छ प्रत्यय तदन्त शब्द नपुंसकलिङ्ग हों, । "स्तेनाद्यन्नलोपश्च १७९०" इस सूत्रसे स्तेन शब्दके उत्तर यत् प्रत्यय और नकारका लोप हुआ है । "स्तेनस्य भावः स्तेयम्" । "सख्युर्यः १७९१" सख्यम्। "कपिज्ञात्योर्ढक् १७९२" कापेयम् । "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् १७९३" आधिपत्यम् । "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् १७९४" औष्ट्रम् । "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् १७९५" द्वैहायनम् । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ्" पितापुत्रकम् । "होत्राभ्यश्छः १८०" अच्छावाकीयम् । अव्ययीभाव समास संज्ञक शब्द नपुंसकलिङ्ग हों, यथा-अधिस्त्रि ॥

१२४ 'द्वन्द्वैकत्वम्' ॥ पाणिपादम् ॥

१२४-समाहारद्वन्द्व समास शब्द नपुंसकलिङ्ग हों, यथा-पाणिपादम् ॥

१२५ 'अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' ॥ स्पष्टम् ॥

१२५-भाषाभिन्नार्थमें और अहोरात्रार्थमें हेमन्त और शिशिर शब्द पुँल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग हों ॥

१२६ 'अनन्त्रकर्मधारयस्तत्पुरुषः' ॥ अधिकारोयम् ॥

१२६-यहांसे अनञ् कर्मधारय और तत्पुरुषका अधिकार आरम्भ हुआ ॥

१२७ 'अनल्पे छाया' ॥ शरच्छायम् ॥

१२७-अनल्पार्थमें समासान्त छाया शब्द नपुंसकलिंग हो, यथा-शरच्छायम् ॥

१२८ 'राजामनुष्यपूर्वा सभा' ॥ इनसभमित्यादि ॥

१२८-राजपूर्वक और मनुष्यपूर्वक सभा शब्द क्लीबलिंग हो, यथा-इनसभम् । इत्यादि ॥

१२९ 'सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च'॥

१२९-सुरा, सेना, छाया, शाला और निशा शब्द स्त्रीलिंग और नपुंसकलिंग हों, ॥

१३० 'परवत्' ॥ अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिंगः स्यात् ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥

१३०-अन्य तत्पुरुषमें परवल्लिङ्ग हो, रात्र, अह और अह शब्द अन्तमें हों ऐसे शब्द पुँल्लिंग हों ॥

१३१ 'अपथपुण्याहे नपुंसके' ॥

१३१-अपथ और पुण्याह शब्द नपुंसकलिंग हों ॥

१३२ 'संख्यापूर्वा रात्रिः' ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ॥

१३२-संख्यावाचक शब्द पूर्वक रात्रि शब्द नपुंसकलिंग हो, यथा-त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वक न होनेपर पुँल्लिंग हो । यथा-सर्वरात्रः ॥

१३३ 'द्विगुः स्त्रियां च' ॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥

१३३-द्विगु समास शब्द स्त्रीलिंग और नपुंसकलिंग हों, यथा-पञ्चमूली । त्रिभुवनम् । इत्यादि ॥

१३४ 'इसुसन्तः' ॥ हविः । धनुः ॥

१३४-इस् और उस् अन्तमें हों ऐसे शब्द नपुंसकलिंगम हों, यथा-हविः । धनुः ॥

१३५ 'अर्चिः स्त्रियां च' ॥ इसन्तत्वेपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ॥

१३५-अर्चिः शब्द स्त्रीलिंग हो, इस् अन्तमें होनेपर भी अर्चिः शब्द स्त्रीलिंग और नपुंसकलिंग हो, यथा-इयमिदं वा अर्चिः ॥

१३६ 'छदिः स्त्रियामेव' ॥ इयं छदिः । छाद्यते अनेनेति छदेश्चुरादिण्यन्तादर्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्त्रित्यादिना ह्रस्वः । "पटलं छदिः" इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥

१३६-छदि शब्द स्त्रीलिंग हो, यथा-इयं छदिः । "छाद्यते अनेन" इस वाक्यमें चुरादिगणीय णिजन्त छद धातुके उत्तर "अर्चिशुचि" इत्यादि सूत्रसे इस् प्रत्यय, "इस्मन्०" इस सूत्रसे ह्रस्व होगा । अमरकोषमें "पटलं छदिः" ऐसा प्रयोग होनेसे अमरकोषके व्याख्याताने पटल शब्दके साहचर्य्यके कारण छदि शब्दको नपुंसकलिंग होना कहा है, किन्तु वह ग्राह्य नहीं है ॥

१३७ 'मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि' ॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लांगलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या ॥

१३७-मुख, नयन, लोह, वन, मांस, रुधिर, कार्म्मुक, विवर, जल, हल, धन और अन्नवाचक शब्द नपुंसकलिंग हों, यथा-मुखम्।आननम्-नयनम्-लोचनम्। लोहम्-कालम्। वनं-गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरम्-रक्तम्। कार्म्मुकं-शरासनम् । विवरं-बिलम् । जलम्-वारि । हलम्-लाङ्गलम् । धनम्-द्रविणम् । अन्नम्-अशनम् । इस सूत्रका अपवाद त्रिसूत्री करके कहा है ॥

१३८ 'सीरार्थौदनाः पुंसि' ॥

१३८-सीर अर्थ और ओदन शब्द पुँल्लिंगमें प्रयुक्त हों ॥

१३९ 'वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च' ॥ वक्रो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥

१३९-वक्र, नेत्र, अरण्य और गाण्डीव शब्द पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-वक्रो, वक्रम् । नेत्रो, नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो, गाण्डीवम् ॥

१४० 'अटवी स्त्रियाम्' ॥

१४०-अटवी शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हो ॥

१४१ 'लोपधः' ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥

१४१-लकारोपध शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-कुलम्, कूलम् । स्थलम् ॥

१४२ 'तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि' ॥ अयं तूलः ॥

१४२–तूल, उपल, ताल, कुसूल, तरल, कम्बल, देवल और वृषल शब्द पुँल्लिंगमें प्रयुक्त हों, यथा–अयं तूलः। इत्यादि ॥

१४३ 'शीलमूलमंगलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च' ॥ चात् क्लीबे । इदं शीलमित्यादि ॥

१४३–शील, मूल, मंगल, साल, कमल, तल, मुसल, कुण्डल, पलल, मृणाल, बाल, वाल, निगल, पलाल, बिडाल, खिल और शूल शब्द पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा–शीलः, शीलम् । इत्यादि ॥

१४४ 'शतादिः संख्या' ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृंगो नाम पर्वतः ॥

१४४–शतादिसंख्यावाचक शब्द नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त हों । यथा–शतम् । सहस्रम् । शतादिभिन्न होनेपर पुँल्लिङ्ग होगा । यथा–एकः । द्वौ । बहवः । किन्तु संख्या न होनेपर संज्ञा होनेपर पुँल्लिंग होगा । यथा–शतशृङ्गः । अर्थात् तन्नामक पर्वत ॥

१४५ 'शतायुतप्रयुताः पुंसि च' ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥

१४५–शत, अयुत और प्रयुत शब्द पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा–अयं शतः, इदं शतमित्यादि ॥

१४६ 'लक्षा कोटिः स्त्रियाम्' ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । "वा लक्षा नियुतं च तत्" इत्यमरात् क्लीबेपि लक्षम् ॥

१४६– लक्षा और कोटि शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा–इयं लक्षा । इयं कोटिः । अमरकोषमें " वा लक्षा नियुतं च तत् " ऐसा निर्देश करनेसे लक्ष शब्द नपुंसकलिंग भी होगा । यथा–लक्षम् ॥

१४७ 'शंकुः पुंसि' ॥ सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥

१४७–शङ्कु शब्द पुँल्लिंग हो, अर्थविशेषमें सहस्र शब्द पुंलिङ्ग और नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त हो, यथा–सहस्रः, सहस्रम् ॥

१४८ 'मन्व्यन्त्रकोऽकर्तरि' ॥ मन्प्रत्ययान्तो द्व्यच्कः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्व्यच्कः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा ॥

१४८–मन्प्रत्ययान्त दो स्वर विशिष्ट शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, कर्तृवाच्यमें न हों, यथा–वर्म्म । चर्म्म । दो स्वर विशिष्ट न होनेपर स्त्रीलिंग हो, यथा–अणिमा । महिमा । कर्तृवाच्य होनेपर यथा, ददाति इति दामा ॥

१४९ 'ब्रह्मन् पुंसि च' ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥

१४९–ब्रह्मन् शब्द पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हो, यथा–अयं ब्रह्मा, इदं ब्रह्म ॥

१५० 'नामरोमणी नपुंसके' ॥ मन्द्व्यच्क इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥

१५०–नामन् और रोमन् शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यह सूत्र " मन्द्व्यच्कः०" इस सूत्रका प्रपंचमात्र है ॥

१५१ 'असन्तो द्व्यच्कः' ॥ यशः । मनः । तपः । द्व्यच्कः किम् । चन्द्रमाः ॥

१५१–अस् अन्तमें हो ऐसे दो स्वरविशिष्ट शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों । यथा–यशः । मनः । तपः । दो अच् न होनेपर पुँल्लिंग होगा । यथा–चन्द्रमाः ॥

१५२ 'अप्सराः स्त्रियाम्' ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः ॥

१५२–अप्सरस् शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हो, यथा–एता अप्सरसः । अप्सरः शब्द प्रायः बहुवचनान्त है ॥

१५३ 'त्रान्तः' ॥ पत्रम् । छत्रम् ॥

१५३–त्रप्रत्ययान्त शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा–पत्रम् । छत्रम् ॥

१५४ 'यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव' ॥

१५४–त्रप्रत्ययान्त यात्रा, मात्रा, भस्त्रा, दंष्ट्रा और वरत्रा शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों ॥

१५५ 'भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि' ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति माघः । "स्याताममित्रौ मित्रे च" इति च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदित्यौणादिक इत्रच् । "अमेरमित्रं मित्रस्य व्यथयेत्" इत्यादौ मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिंगतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्ठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥

१५५–त्रप्रत्ययान्त भृत्र, अमित्र, छात्र, पुत्र, मंत्र, वृत्र, मेढ् और उष्ट्र शब्द पुँल्लिंगमें प्रयुक्त हों । यथा–अयं भृत्रः । न मित्रम् अमित्रः । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" और " स्याताममित्रौ मित्रे च " । माघमें ऐसा प्रयोग है । किन्तु " द्विषोऽमित्रे ३१११ " इस सूत्रमें हरदत्तने कहा है

कि, "अमेर्द्विषति चित्" इस सूत्रसे इत्रच् प्रत्यय हुआ है, "अमैरमित्रं मित्त्रस्य व्यथयेत्" इत्यादि प्रयोगोंमें जो मध्योदात्त कहा है, वह चिन्तनीय है। नञ् समासमें भी ऐसी परवल्लिंगता होगी। ऐसा कहनेपर उस विषयमें दोषान्तर तत्प्रकृतसूत्रके अपर्य्यालोचनामूलक है। स्वरदोषका उद्भावन भी "नञो जरसरमित्रमृताः ३८५०" इत्यादि पाठ सूत्रके अस्मरण मूलक है॥

१५६ 'पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च'॥

१५६-त्र प्रत्ययान्त पत्र, पात्र, पवित्र, सूत्र, छत्र शब्द पुँल्लिङ्ग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा, पत्रः, पत्रम्॥

१५७ 'बलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तनरणाभिधानानि'॥ बलं वीर्यम्॥

१५७-बल, कुसुम, शुल्व, युद्ध, पत्तन और रणवाचक शब्द नपुंसकलिंग हों, यथा-बलं-वीर्यम्॥

१५८ 'पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च'॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपि द्विलिंगाः स्युः। अमरोऽप्याह॥ "वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इति। एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः॥

१५८-पद्म, कमल, उत्पल शब्द कुसुमवाचक होनेपर भी पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों। अमरकोषमें कहा है कि, "वा पुंसि पद्मं नलिनम्" अर्थात् पद्म और नलिन शब्द विकल्प करके पुँल्लिंग हों, किन्तु "अर्द्धर्चा०" सूत्रमें कमल अर्थमें पद्म शब्द केवल नपुंसकलिंग है यह वृत्ति ग्रन्थ मतांतर करके जानना चाहिये॥

१५९ 'आहवसंग्रामौ पुंसि'॥

१५९-आहव और संग्राम शब्द पुँल्लिंगमें प्रयुक्त हों॥

१६० 'आजिः स्त्रियामेव'॥

१६०-आजि शब्द स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हो॥

१६१ 'फलजातिः'॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात्। आमलकम्। आम्रम्॥

१६१-फलजातिवाचक शब्द नपुंसक लिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-आमलकम्। आम्रम्॥

१६२ 'वृक्षजातिः'॥ स्त्रियामेव कचिदेवेदम्। हरीतकी॥

१६२-वृक्षजातिवाचक शब्द कहीं २ स्त्रीलिंग हों, यथा-हरीतकी॥

१६३ 'वियज्जगत्सकृतशकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः'॥ एते क्लीबाः स्युः॥

१६३-वियत्, जगत्, सकृत्, शकन्, पृषत्, शकृत्, यकृत् और उदश्वित् शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों॥

१६४ 'नवनीतावतानानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि'॥

१६४-नवनीत, अवत, अन, अनृत, अमृत, निमित्त, वित्त, चित्त, पित्त, व्रत, रजत, वृत्त और पलित शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों॥

१६५ 'श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डांकांगदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि'॥ एतानि क्लीबे स्युः॥

१६५-श्राद्ध, कुलिश, दैव, पीठ, कुण्ड, अंक, अंग, दधि, सक्थि, अक्षि, अस्थि, आस्पद, आकाश, कण्व और बीज शब्द नपुंसकलिंग हों॥

१६६ 'दैवं पुंसि च'॥ दैवम्। दैवः॥

१६६-दैव शब्द पुँल्लिंग और नपुंसकलिंग हो, यथा-दैवम्, दैवः॥

१६७ 'धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि'॥ इदं धान्यमित्यादि॥

१६७-धान्य, आज्य, सस्य, रूप्य, पण्य, वर्ण्य, धृष्य, हव्य, कव्य, काव्य, सत्य, अपत्य, मूल्य, शिक्य, कुड्य, मद्य, हर्म्य, तूर्य, और सैन्य शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-धान्यम्। इत्यादि॥

१६८ 'द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिंबकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि'॥

१६८-द्वन्द्व, बर्ह, दुःख, बडिश, पिच्छ, बिम्ब, कुटुम्ब, कवच, वर, शर और वृन्दारक शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-द्वन्द्वम्। इत्यादि॥

१६९ 'अक्षमिन्द्रिये'॥ इंद्रिये किम्। रथांगादौ मा भूत्॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः॥

१६९-इन्द्रियबोधक अक्ष शब्द नपुंसकलिंगमें प्रयुक्त हो। इन्द्रियभिन्नार्थ (रथांगादि) में पुँल्लिंग हो, यथा-अक्षः॥

इति नपुंसकाधिकारः।

अथ स्त्रीपुंसाधिकारः।

१७० 'स्त्री पुंसयोः'॥ अधिकारोयम्॥

१७०-'स्त्रीपुंसयोः' यह अधिकारसूत्र है यहांसे स्त्री और पुँल्लिङ्गका अधिकार चलैगा॥

१७१ 'गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः'॥ इयमयं वा गौः॥

१७१-गो, मणि, यष्टि, मुष्टि, पाटलि, वस्ति, शाल्मलि, त्रुटि, मसि और मरीचि शब्द पुँल्लिंग और स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-इयमयं वा गौः॥

१७२ 'मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः'॥ इयमयं वा मृत्युः॥

१७२-मृत्यु, सीधु, कर्कन्धु, किष्कु, कण्डु और रेणु शब्द पुँल्लिंग और स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-इयमयं वा मृत्युः ॥

१७३ 'गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च' ॥ त्रिलिंगमित्यर्थः । पटु-पटुः-पट्वी ॥

१७३-गुणवाचक उकारान्त शब्द तीनों लिंगोंमें प्रयुक्त हों, यथा-पटु, पटुः, पट्वी ॥

१७४ 'अपत्यार्थतद्धिते' ॥ औपगवः-औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

१७४-अपत्यार्थ तद्धितप्रत्ययान्त शब्द पुँल्लिंग और स्त्रीलिंगमें प्रयुक्त हों, यथा-औपगवः, औपगवी । इत्यादि ॥

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

अथ पुंनपुंसकाधिकारः ।

१७५ 'पुन्नपुंसकयोः' ॥ अधिकारोयम् ॥

१७५-यहांसे पुँल्लिंग और नपुंसकलिंगका अधिकार चलेगा ॥

१७६ 'घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः' ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् ॥

१७६-घृत, भूत, मुस्त, क्ष्वेलित, ऐरावत, पुस्तक, बुस्त और लोहित शब्द पुन्नपुंसकलिंग हों, यथा-अयं घृतः, इदं घृतम् । इत्यादि ॥

१७७ 'शृंगार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः' ॥ अयं शृंगः । इदं शृंगम् ॥

१७७-शृंग, अर्घ, निदाघ, उद्यम, शल्य और दृढ शब्द पुन्नपुंसकलिंग हों, यथा, अयं शृंगः, इदं शृंगम् ॥

१७८ 'व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः' ॥ अयं व्रजः । इदं व्रजम् ॥

१७८-व्रज, कुञ्ज, कुथ, कूर्च, प्रस्थ, दर्प, अर्भ, अर्धर्च, दर्भ और पुच्छ शब्द पुन्नपुंसकलिंग हों, यथा-अयं व्रजः, इदं व्रजम् ॥

१७९ 'कबन्धौषधायुधान्ताः' ॥ स्पष्टम् ॥

१७९-कबन्ध औषध और आयुध शब्द अन्तमें हों ऐसे शब्द पुन्नपुंसकलिंग हों ॥

१८० 'दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः' ॥ एते पुन्नपुंसकयोः स्युः । "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च-जानपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीषि । कुशी । दारुणि तु टापा "कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात" इति श्रुतिः । अतः कुकमीति सूत्रे कुशाकर्णीष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च-" हानौपूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्दः" इति तत्र शारीरकभाष्येप्येवम् । एवं च । श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थित आच्छन्द इत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥

१८०-दण्ड, मण्ड, खण्ड, शव, सैन्धव, पार्श्व, आकाश, कुश, काश, अङ्कुश, और कुलिश शब्द पुन्नपुंसकलिङ्ग हों, " कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले " इति विश्वः । शलाकावाचक कुश शब्द स्त्रीलिङ्ग हो, जानपदादि सूत्रसे लोहविकारार्थमें ङीप् प्रत्यय करके कुशी पद हो । दारु होनेपर टाप् हो, यथा-" कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात" इति श्रुतिः । अत एव " कुकमि० १६० " इत्यादि सूत्रमें कुशाकर्णीषु इत्यादि प्रयोग है । और व्याससूत्रमें भी हानि अर्थमें उपायन शब्द शेष होनेके कारण कुशाच्छन्दः ऐसा लिखित है । शारीरक भाष्यमें भी ऐसा लिखा है, ऐसी श्रुति, सूत्र और भाष्यके एकवाक्यत्व होनेसे आच्छन्द इत्यादि स्थलमें आङ्प्रश्लेषादिपर जो भामती ग्रन्थ है वह केवल प्रौढवादमात्र है, यह बहुश्रुत पंडितोंका मत है ॥

१८१ 'गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च' ॥

॥ इति पुन्नपुंसकाधिकारः ॥

१८१-गृह, मेह, देह, पट्ट, पटह, अष्टापद, अम्बुद, ककुद शब्द पुन्नपुंसकलिंग हों ॥

इति पुन्नपुंसकाधिकारः ।

---

१८२ 'अविशिष्टलिङ्गम्' ॥

१८२-यहांसे अविशिष्ट लिंगका अधिकार चलेगा ॥

१८३ 'अव्ययं कतियुष्मदस्मदः' ॥

१८३-च, वा इत्यादि अव्यय शब्द कति शब्द और युष्मद् अस्मद् शब्द विशिष्ट लिंग कार्य्य शून्य अर्थात् त्रिलिंग हों, यथा-उच्चैः-तरुः, लता, मन्दिरम् । कति-पुरुषाः, स्त्रियः, बलानि । त्वं-पुमान्, स्त्री, कुलम् । अहं पुमान् ॥

१८४ 'ष्णान्ता संख्या' ॥

१८४-षकारान्त और नकारान्त संख्यावाचक शब्द त्रिलिंग हों, यथा-पञ्च, षट्-पुरुषाः, स्त्रियः, कुलानि ॥

१८५ 'शिष्टा परवत्' ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥

१८५--अविशिष्ट शब्द परवत् लिंग हों, यथा-एकः पुरुषः, एका स्त्री, एकं कुलम् ॥

१८६ 'गुणवचनं च' ॥ शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥

१८६-गुणवाचक शुक्लादि शब्द गुणी अर्थमें त्रिलिंग हों, यथा-शुक्लः पटः, शुक्ला पटी, शुक्लं वस्त्रम् । गुणमात्र होनेपर पुँल्लिंग होगा ॥

१८७ 'कृत्याश्च' ॥ करणा ॥

१८७-कृत्यप्रत्ययान्त शब्द त्रिलिंगमें हों, यथा-गायकः, गायिका, गायकम् ॥

१८८ 'करणाधिकरणयोर्ल्युट् च' ॥

१८८-करण और अधिकरणवाच्यमें ल्युट् प्रत्ययान्त शब्द त्रिलिंग हों, यथा-साधनः, साधना, साधनम् ॥

१८९ 'सर्वादीनि सर्वनामानि' ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धांतकौमुद्यामुत्तरार्धे पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

१८९-सर्वादि सर्वनाम शब्द त्रिलिंग हों, यथा-सर्वः । सर्वा । सर्वम् । इत्यादि ॥

इति लिंगानुशासनप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्कान्यकुब्जवंशावतंसपण्डितप्रवरमिश्रसुखानन्दात्मजविद्यावारिधिमहोपदेशकवेदभाष्यकारमुरादाबादनिवासिपण्डितज्वालाप्रसादमिश्रकृता भाषाटीकायुता सिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीमुत्तरार्धम् ॥

पुस्तक मिलनेका पता-

खेमराज श्रीकृष्णदास,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-यन्त्रालय-मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ पाणिनीयशिक्षाप्रारंभः ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्व्यं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲक ᳲपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥१ ॥ आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थन्मनो युङ्क्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥ मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७॥ कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत॥१०॥२॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्तौ निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥१३॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥यद्योभावप्रसंधानमुकारादि परं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या ऌतुलसाः स्मृताः ॥१७॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः । एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् । ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥ संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥४ ॥ स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥२२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च ॥२३॥अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीतापतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२५॥५॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥२६॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन स्वमनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९॥ मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम ॥३०॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽपकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३॥ शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥३६॥ तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः ।ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते । दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२॥ ८ ॥ उदात्तमाख्याति वृतोऽङ्गुलीनां

प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३॥ उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् । निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती । अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम्॥ ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् । बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम्॥ ४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८ ॥ ९॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९॥कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥ अनक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥५४॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥ शंकरः शांकरीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः। तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीतिदिवीति॥६०॥११॥ अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथागीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शंकर एकादश ॥

॥ इति पाणिनीया शिक्षा समाप्ता ॥

श्रीः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पाणिनीयाऽष्टाध्यायीसूत्रपाठ आरभ्यते ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥
येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ॥
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ॥
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥ ३ ॥

ॐ–अइउण् ॥ १ ॥ ऋऌक् ॥ २ ॥ एओङ् ॥ ३ ॥ ऐऔच् ॥ ४ ॥ हयवरट् ॥ ५ ॥ लण् ॥ ॥ ६ ॥ ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ घढधष् ॥ ९ ॥ जबगडदश् ॥ १० ॥ खफछठथचटतव् ॥ ११ ॥ कपय् ॥१२॥ शषसर्॥१३॥ हल् ॥ १४ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ अदेङ् गुणः ॥२॥ इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥ क्ङिति च॥५॥ दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ नाऽऽज्झलौ ॥ १० ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥ अदसो मात् ॥ १२॥ शे ॥ १३ ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ ओत् ॥ १५ ॥ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥ उञः ॥ १७ ॥ ऊँ॥१८॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥१९॥ दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥१ ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥ तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ डति च ॥ २५ ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥२७॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥२८॥ न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ तृतीयासमासे ॥ ३० ॥ द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥ विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥३४॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ॥ ३५ ॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥ २॥ अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ नवेति विभाषा ॥४४॥ इग्यणः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥ आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥ मिदचोन्त्यात्परः॥४७॥एच इग्घ्रस्वादेशे ॥४८॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥ स्थानेऽन्तरतमः[1] ॥५०॥ उरण् रपरः॥५१॥ अलोन्त्यस्य ॥ ५२ ॥ ङिच्च ॥५३॥ आदेः परस्य॥५४॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥५६॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ ॥ ५७॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ ५८ ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ ३ ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥६२॥ न लुमताङ्गस्य ॥६३॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥ अलोन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥६६॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥६७॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ॥ ६९ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ॥७३॥ त्यदादीनि च ॥७४॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ १५ ॥ (वृद्धिराद्यन्तवदव्ययीभावः प्रत्ययस्य लुक् पञ्चदश) ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ १ ॥ विज इट् ॥ २ ॥ विभाषोर्णोः ॥ ३ ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥ असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥७॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपि प्रच्छः संश्च ॥ ८ ॥ इको झल् ॥ ९ ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥ उश्च ॥ १२ ॥ वा गमः ॥ १३ ॥ हनः सिच् ॥१४॥ यमो गन्धने ॥१५॥ विभाषोपयमने ॥ १६ ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ १७ ॥ न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ १९ ॥ मृषस्तितिक्षायाम् ॥ २० ॥ १ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥ पूङः क्त्वा च ॥२२ ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ २४ ॥ तृषिमृ-

---

१ अथ महाभाष्यसंमतश्रीनागोजीभट्टकृताष्टाध्यायीपाठोऽत्र टिप्पणीरूपेण संगृह्यते ॥–॥ उञ ऊँ इत्यस्य "उञः" इत्येकम्। "ऊँ" इत्यपरमिति योगविभागोऽत्र भाष्ये ।

[1] स्थानेन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठः क्वचित्संहितापाठेऽङ्गीकृतः ।

विक्रुशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ ॥ २६ ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥ अचश्च ॥ ॥ २८ ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥ नीचैरनुदात्तः ॥३०॥ समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥ एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धौ ॥ ३३ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ ३४ ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥ २ ॥ अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ ॥ ४१ ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ॥ ४२ ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥४३॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥ ह्रस्वो नपुंसकेप्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ ४९ ॥ इद्गोण्याः ॥५०॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ॥ ५१ ॥ विशेषणानां चाऽजातेः ॥ ५२ ॥ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥ लुब्योगाऽप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ ५७ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥ ३ ॥ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥ विशाखयोश्च ॥६२॥ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ ६३ ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ ६५ ॥ स्त्रीपुंवच्च ॥ ६६ ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६९ ॥ पिता मात्रा ॥ ७० ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा ॥ ७१ ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥ १३ ॥ गाङ्कुटाद्युदुपधादपृक्तश्छन्दसिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश) ॥

इति प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ ॥ २ ॥ हलन्त्यम् ॥ ३ ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥ आदिर्ञिटुडवः ॥ ५ ॥ षः प्रत्ययस्य ॥६॥ चुटू ॥ ७॥ लशक्वतद्धिते ॥ ८ ॥ तस्य लोपः ॥ ९ ॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥१०॥ स्वरितेनाधिकारः ॥११॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥ भावकर्मणोः ॥१३॥ कर्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ १४ ॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ ॥ १५ ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥ नेर्विशः ॥ १७ ॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥ विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ २० ॥ १ ॥ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥ समवप्रविभ्यः स्थः ॥२२॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥२४॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥ अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥ उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥ आङो यमहनः ॥ २८ ॥ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ २९ ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ ३० ॥ स्पर्धायामाङः ॥ ३१ ॥ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ ३२ ॥ अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥ वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ॥ ३६ ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥३७ ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥ उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥ आङ उद्गमने ॥ ४० ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे ॥४१॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥ अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥ अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥ भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥४८॥ अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ ५० ॥ अवाद्ग्रः ॥ ५१ ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥५४॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥५५॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥ नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५९ ॥ शदेः शितः ॥ ६० ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥ पूर्ववत्सनः ॥६२॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥ समः क्ष्णुवः ॥ ॥ ६५ ॥ भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने ॥ ६७ ॥ भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥७०॥ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥ अपाद्वदः ॥ ७३ ॥ णिचश्च ॥ ७४ ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ॥ ७५ ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ॥ ७९ ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥ ४ ॥ प्राद्वहः ॥ ८१ ॥ परेर्मृषः ॥ ८२ ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥ उपाच्च ॥ ८४ ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ॥८६॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥८८॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥ वा क्यषः ॥ ९० ॥ द्युद्भ्यो लुङि ॥ ९१ ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥९२॥ लुटि च क्लृपः ॥९३ ॥१३॥
(भूवादयः क्रीडोनु वेः पादम्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश)॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

आकडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ ॥ २ ॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ ॥ ४ ॥ वामि ॥ ५ ॥ ङिति ह्रस्वश्च ॥६॥ शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥ पतिः समास एव ॥ ८ ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥ ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥ संयोगे गुरु ॥ ११ ॥ दीर्घं च ॥ १२ ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥ सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४॥ नः क्ये ॥ १५ ॥ सिति च ॥ १६ ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥१७ ॥ यचि भम् ॥ १८ ॥ तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥ अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ २० ॥ १ ॥ बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥ कारके ॥ २३ ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥ पराजेरसोढः ॥ २६ ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥ आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥ भुवः प्रभवः ॥ ॥३१॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्॥३२॥रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥३३ ॥श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ॥३४ ॥ धारेरुत्तमर्णः॥३५॥स्पृहेरीप्सितः ॥३६॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥३७॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ॥३८॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥३९॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥ २ ॥ अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥ साधकतमं करणम् ॥ ४२ ॥ दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥४६ ॥ अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥ उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४९ ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ५० ॥ अकथितं च ॥ ५१ ॥ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५२ ॥ हृक्रोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥ चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥ प्रादयः ॥५८॥ उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥ गतिश्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च ॥ ॥ ६१ ॥ अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥ आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥ भूषणेऽलम् ॥ ६४ ॥ अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ॥ ६६ ॥ पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥ अस्तं च ॥ ६८॥ अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥ अदोनुपदेशे ॥ ७० ॥ तिरोऽन्तर्धौ ॥ ७१॥ विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥ साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥ अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥ मध्ये पदे निवचने च॥७६॥नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७॥ प्राध्वं बन्धने ॥७८॥ जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥ ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥ ४ छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥ व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥ अनुर्लक्षणे ॥ ८४ ॥ तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥ हीने ॥ ८६ ॥ उपोऽधिके च ॥ ८७ ॥ अपपरी वर्जने ॥ ८८ ॥ आङ्मर्यादावचने ॥ ८९ ॥ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥९०॥अभिरभागे ॥ ९१ ॥ प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ९२ ॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥ ९३ ॥ सुः पूजायाम् ॥ ९४ ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥ ९५ ॥ अपिः पदार्थसम्भावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥९६ ॥ अधिरीश्वरे ॥ ९७ ॥ विभाषाकृञि ॥ ९८ ॥ लः परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥ तङानावात्मनेपदम् ॥ १०० ॥ ५ ॥ तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥ सुपः ॥१०३॥ विभक्तिश्च ॥ १०४॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः॥१०५॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥ अस्मद्युत्तमः ॥१०७॥ शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥ परः सन्निकर्षः संहिता॥१०९॥विरामोऽवसानम् ॥११०॥१०॥
(आकडाराद्बहुष्वनुप्रतिगृण ऊर्यादिच्छन्दसि तिङो दश)॥

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ।

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ २ ॥ प्राकडारात्समासः ॥ ३ ॥ सह सुपा ॥ ४ ॥ अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ यावदवधारणे ॥ ८ ॥ सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९॥ अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥ विभाषा ॥ ११ ॥ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥ अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥ यस्य चायामः॥१६॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥ संख्या वंश्येन ॥ १९ ॥ नदीभिश्च ॥ २० ॥ ॥ १ ॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥२१॥ तत्पुरुषः॥ २२॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्ता-पन्नैः ॥ २४ ॥ स्वयं क्तेन ॥२५ ॥ खट्वा क्षेपे ॥ २६॥ सामि ॥ २७ ॥ कालाः ॥ २८ ॥ अत्यन्तसंयोगे च ॥ ॥ २९ ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ कर्तृ-करणे कृता बहुलम् ॥३२॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥३३॥ अन्नेन व्यञ्जनम् ॥३४॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः॥ ॥ ३८ ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ ३९ ॥ सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च॥ ॥ ४१ ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥ संज्ञायाम् ॥४४॥ क्तेनाहोरात्रावयवाः ॥४५॥ तत्र ॥४६॥ क्षेपे ॥ ४७ ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ५२ ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥५४ ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यम-मध्यमवीराश्च ॥ ५८ ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ ३ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ ६२ ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥ किं क्षेपे ॥ ६४ ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः ॥ ६५ ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ ६८ ॥ वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥७२॥ ॥१२॥ (समर्थोऽन्यपदार्थे च सिद्धशुष्कसन्महद्द्वादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥ अर्धं नपुंसकम् ॥ २ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ॥ ३ ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥ कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥ नञ् ॥ ६ ॥ ईषदकृता ॥ ७ ॥ षष्ठी ॥ ८ ॥ याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥ न निर्धारणे॥ १०॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ क्तेन च पूजायाम् ॥१२॥ अधिकरणवाचिना च ॥१३॥ कर्मणि च ॥ १४ ॥ तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥ कर्तरि च ॥ ॥ १६ ॥ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७॥ कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ उपपदमतिङ् ॥ १९ ॥ अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ १॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्॥२१॥ क्त्वा च ॥ २२ ॥ शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ ॥ २५ ॥ दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ तेन सहेति तुल्य योगे ॥ २८ ॥ चार्थे द्वन्द्वः ॥ २९॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥३०॥ राजदन्तादिषु परम् ॥३१॥ द्वन्द्वे घि ॥ ३२ ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ ३३ ॥ अल्पाच्तरम ॥ ३४ ॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥ निष्ठा ॥ ३६ ॥ वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥ कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ १८ ॥ (पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥ कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ अन्तराऽन्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ अपवर्गे तृतीया ॥ ६॥ सप्तमीपञ्चम्यौकारकमध्ये ॥ ७ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४॥ तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड्योगाच्च ॥ १६ ॥ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥१८॥ सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥ येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ १॥ इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥ हेतौ ॥ २३ ॥ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ॥ २४ ॥ विभाषा-गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ २७ ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥३३ ॥ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ ३४ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ॥ ३९ ॥ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥ २ ॥ यतश्च निर्धारणम् ॥ ४१ ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ संबोधने च ॥ ४७ ॥ सामन्त्रितम् ॥ ४८ ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥ षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥ अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ कृञः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ॥ ५४ ॥ आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ॥ ५६ ॥ व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥ दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥ विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥ द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ ॥ ३ ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ॥ ६२ ॥ यजेश्च करणे ॥ ६३ ॥ कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे ॥ ६४ ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥ क्तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥ अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ ७३ ॥ ॥ १३ ॥ (अनभिहित इत्थं यतश्च प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश) ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ॥ ४ ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ ५ ॥ जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥ विशिष्टलिङ्गोनदीदेशोऽग्रामाः ॥ ७ ॥ क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ ॥ १२ ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥ न दधिपयआदीनि ॥ १४ ॥ अधिकरणैतावत्त्वे च ॥ १५ ॥ विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ स नपुंसकम् ॥ १७ ॥ अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥ छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥ अशाला च ॥ २४ ॥ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ २९ ॥ अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ आर्धधातुके ॥ ३५ ॥ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ३६ ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ ३७ ॥ घञपोश्च ॥ ३८ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ३९ ॥ लिट्यन्यतरस्याम् ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ वेञो वयिः ॥ ४१ ॥ हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ सनि च ॥ ४७ ॥ इङश्च ॥ ४८ ॥ गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥ विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ५१ ॥ अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥ ब्रुवो वचिः ॥ ५३ ॥ चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ वा लिटि ॥ ५५ ॥ अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ वा यौ ॥ ५७ ॥ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ॥ ५८ ॥ पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥ इञः प्राचाम् ॥ ६० ॥ ३ ॥ न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥ यञञोश्च ॥ ॥ ६४ ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ न गोपवनादिभ्यः ॥ ॥ ६७ ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥ यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ॥ ७८ ॥ तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥ ४ ॥ आमः ॥ ८१ ॥ अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ८४ ॥ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ ८५ ॥ ५ ॥ (द्विगुरुपज्ञोक्रमं वेञो व यिर्न तौल्वलिभ्य आमः पञ्च) ॥ **इति द्वितीयाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥**

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥ परश्च ॥ २ ॥ आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ काम्यच्च ॥ ९ ॥ उपमानादाचारे ॥ १० ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १५॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६॥ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ॥ २० ॥ १ ॥ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुप सदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥हेतुमति च ॥ २६॥ कण्ड्वादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः॥२८॥ ऋतेरीयङ् ॥२९ ॥ कमेर्णिङ् ॥ ॥३०॥आयादय आर्धधातुके वा॥३१॥ सनाद्यन्ता धातवः ॥३२॥ स्यतासी लृलुटोः ॥३३॥ सिब्बहुलं लेटि॥३४॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥३५ ॥ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ दयायासश्च ॥३७॥ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥४० ॥ २ ॥ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ॥ ४२ ॥च्लि लुङि ॥ ॥४३॥ च्लेः सिच्॥४४॥शल इगुपधादनिटः क्सः॥४५॥ श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ न दृशः ॥ ४७ ॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ विभाषा धेट्श्व्योः ॥ ४९ ॥ गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः॥ ॥ ५१ ॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ॥५२ ॥ लिपिसिचिह्वश्च ॥ ५३ ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ ५४॥ पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ॥ ५५ ॥ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ॥ ५६ ॥ इरितो वा ॥ ५७ ॥ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ॥ ॥ ५९ ॥ चिण् ते पदः ॥ ६० ॥ ३ ॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥ अचः कर्मकर्तरि ॥६२॥ दुहश्च ॥ ६३ ॥ न रुधः ॥ ६४ ॥ तपोऽनुतापे च ॥ ६५॥ चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥ दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥ यसोऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ संयसश्च ॥ ७२ ॥ स्वादिभ्यः श्नुः ॥ ७३ ॥ श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥ तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥ तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥ रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥ ४ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना ॥ ८१ ॥ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥ हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥ व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥ लिङ्याशिष्यङ् ॥ ८६ ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ॥ ८७ ॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ धातोः ॥ ९१ ॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ॥ ९२ ॥ कृदतिङ् ॥ ९३ ॥ वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ॥ ९४ ॥ कृत्याः ॥ ९५ ॥ तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥ अचो यत् ॥ ९७ ॥ पोरदुपधात् ॥ ९८ ॥ शकिसहोश्च ॥ ॥ ९९ ॥ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥ ५ ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥ वह्यं करणम् ॥ १०२ ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ उपसर्या काल्या प्रजने ॥ १०४ ॥अजर्यं सङ्गतम् ॥ ॥ १०५ ॥ वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥ भुवो भावे ॥ १०७ ॥ हनस्त च ॥ १०८ ॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥१०९॥ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ॥ ११० ॥ ई च खनः ॥ १११ ॥ भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ भिद्योद्ध्यौ नदे ॥ ११५ ॥ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसि ॥ ॥ ११८ ॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ॥ ११९ ॥ विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥ ६ ॥ युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ १२३॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥ आनाय्योऽनित्ये ॥ ॥ १२७ ॥ प्रणाय्योऽसंमतौ ॥ १२८ ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ १३३ ॥ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ १३६॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः॥१३७॥ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च। ॥ १३८ ॥ ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ ७ ॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ १४१ ॥ दुन्योरनुपसर्गे ॥ ॥१४२॥ विभाषाग्रहः ॥ १४३ ॥ गेहे कः ॥ १४४ ॥ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ गस्थकन् ॥ १४६ ॥

१ कृत्याः 'प्राङ्ण्वुलः' इत्यपि पाठः। २ छन्दसीति प्रक्षिप्तः पाठः।

ण्युट् च ॥ १४७ ॥ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥ आशिषि च ॥ ॥ १५० ॥ १० ॥ (प्रत्ययो मुण्डविदांदीपजनत्र्यादिभ्योऽवद्यपण्ययुग्यं च श्याद्व्यधा दश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥ ह्वावामश्च ॥ २ ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥ सुपि स्थः ॥ ४ ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥ प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥ समि ख्यः ॥ ७ ॥ गापोष्टक् ॥ ८ ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥ वयसि च ॥ १० ॥ आङि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥ अर्हः ॥ १२ ॥ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ॥ १३ ॥ शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ ॥ १४ ॥ अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥ चरेष्टः ॥ १६ ॥ भिक्षासेनादायेषु च ॥ १७ ॥ पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्तेः ॥ ॥ १८ ॥ पूर्वे कर्तरि ॥॥ १९ ॥ कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥ १ ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ २१ ॥ कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥ स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ॥ २७ ॥ एजेः खश् ॥ २८ ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ नाडीमुष्ट्योश्च ॥ ३० ॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥ वहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥ परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥ मितनखे च ॥ ३४ ॥ विध्वरुषो स्तुदः ॥ ३५ ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ ३६ ॥ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥ प्रियवशे वदः खच् ॥ ॥ ३८ ॥ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ ३९ ॥ वाचि यमो व्रते ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ४२ ॥ मेघर्तिभयेषु कृञः ॥ ४३ ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ॥ ४४ ॥ आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥ गमश्च ॥ ४७ ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ॥ ४८ ॥ आशिषि हनः ॥ ४९ ॥ अपे क्लेशतमसोः ॥ ॥ ५० ॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥ लक्षणे जायापत्योष्टक् ॥ ५२ ॥ अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ५४ ॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ॥ ५५ ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ ३ ॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ॥ ६१ ॥ भजो ण्विः ॥ ६२ ॥ छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥ वहश्च ॥ ६४ ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ॥ ६५ ॥ हव्येऽनन्तः पादम् ॥ ॥ ६६ ॥ जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥ अदोऽनन्ने ॥ ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ दुहः कप् घश्च ॥ ७० ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ ७१ ॥ अवे यजः ॥ ७२ ॥ विजुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ॥ ७४ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥ क्विप् च ॥ ॥ ७६ ॥ स्थः क च ॥ ७७ ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥ व्रते ॥ ८० ॥ ४ ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥ मनः ॥ ८२ ॥ आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ भूते ॥ ८४ ॥ करणे यजः ॥ ८५ ॥ कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥ सोमे सुञः ॥ ९० ॥ अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥ कर्मणीनिविक्रियः ॥ ९३ ॥ दृशेः क्वनिप् ॥ ९४ ॥ राजनि युधिकृञः ॥ ९५ ॥ सहे च ॥ ९६ ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ ९७ ॥ पञ्चम्यामजातौ ॥ ९८ ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् ॥ ९९ ॥ अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥ निष्ठा ॥ १०२ ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् ॥ १०३ ॥ जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥ छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥ लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ क्वसुश्च ॥ १०७ ॥ भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥ लुङ् ॥ ११० ॥ अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥ न यदि ॥ ११३ ॥ विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ हशश्वतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥ प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥ लट् स्मे ॥ ११८ ॥ अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥ ६ ॥ नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥ वर्तमाने लट् ॥ १२३ ॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ सम्बोधने च ॥ ॥ १२५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ तौ सत् ॥ ॥ १२७ ॥ पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥ द्विषोऽमित्रे ॥ १३१ ॥ सुञो यज्ञसंयोगे ॥ ॥ १३२ ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ॥ १३३ ॥ आ केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥ तृन् ॥ १३५ ॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ १३६ ॥ णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥ भुवश्च ॥ ॥ १३८ ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ॥ १३९ ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ १४० ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-

सञ्ज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुह-
युजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥
॥ १४२ ॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ॥ १४३ ॥ अपे च
लषः ॥ १४४ ॥ प्रे लपसुद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥ नि-
न्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासू-
यो वुञ् ॥ १४६ ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥ चल-
नशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ १४८ ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः
॥१४९॥ जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ॥
॥ १५० ॥ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥ नयः ॥
॥ १५२ ॥ सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥ लषपतपद-
स्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥ जल्पभिक्ष-
कुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ १५५ ॥ प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥
जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥
स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥
दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥
॥ १६० ॥ ८ ॥ भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥ वि-
दिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः ॥
करप् ॥ १६३ ॥ गत्वरश्च ॥ १६४ ॥ जागुरूकः ॥
॥ १६५ ॥ यजजपदशां यङः ॥ १६६ ॥ नमिकम्पि-
स्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥
॥ १६८ ॥ बिन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥ क्याच्छन्दसि ॥
॥ १७० ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥
स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥ शॄवन्द्योरारुः ॥ १७३ ॥
भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥
॥ १७५ ॥ यश्च यङः ॥ १७६ ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतो-
र्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥
॥ १७८ ॥ भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥ विप्रसम्भ्यो
ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ १८१ ॥
दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे १८२ ॥
हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर
इत्रः ॥ १८४ ॥ पुवः संज्ञायाम् ॥ १८५ ॥ कर्तरि
चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥ ञीतः क्तः ॥ १८७ ॥ मतिबु-
द्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥८॥ (कर्मणि दिवापूः सत्सूब-
हुलमन्येष्वपिनन्वोः शमिति भञ्जभासधः कर्मण्यष्टौ) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥
भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥४॥
विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥ किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥
लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥
लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ९ ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां
क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ भाववचनाश्च ॥ ११ ॥ अण्
कर्मणि च ॥ १२ ॥ लृट् शेषे च ॥१३ ॥ लृटः सद्वा
॥ १४ ॥ अनद्यतने लुट् ॥ १५॥ पदरुजविशस्पृशो घञ्
॥ १६ ॥ स्थिरे ॥ १७ ॥ भावे ॥ १८ ॥ अकर्तरि च
कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः
॥ २० ॥ १ ॥ इङश्च ॥ २१ ॥ उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥
समि युद्रुदुवः ॥ २३ ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४॥
वौ क्षुश्रुवः ॥ २५ ॥ अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥ प्रे द्रुस्तुस्रुवः
॥२७॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥ उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥ कॄ
धान्ये ॥ ३० ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ ३१ ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥
॥ ३२ ॥ प्रथने वावशब्दे ॥ ३३ ॥ छन्दो नाम्नि च ॥
॥ ३४ ॥ उदि ग्रहः ॥ ३५ ॥ समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ परि-
न्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ॥ ३७॥ परावनुपात्यय इणः ॥३८॥
व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३९॥ हस्तादाने चेरस्तेये॥४०॥
॥ २॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः ॥ ४१ ॥
संघे चानौत्तराधर्ये ॥ ४२ ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्
॥ ४३ ॥ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ आक्रोशेऽव-
न्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥ परौ यज्ञे ॥
॥ ४७ ॥ नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः
॥ ४९ ॥ विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ ५० ॥ अवे ग्रहो
वर्षप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥ प्रे वणिजाम् ॥ ५२ ॥ रश्मौ च
॥ ५३ ॥ वृणोतेराच्छादने ॥ ५४ ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने
॥ ५५ ॥ एरच् ॥ ५६ ॥ ऋदोरप् ॥ ५७ ॥ ग्रहवृद-
निश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ उपसर्गेऽदः ॥ ५९ ॥ नौ ण च
॥ ६० ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१॥ स्वनहसोर्वा
॥ ६२ ॥ यमः समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥ नौ गदनदप-
ठस्वनः ॥ ६४ ॥ कणो वीणायां च ॥६५॥ नित्यं पणः
परिमाणे ॥ ६६ ॥ मदोऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥ प्रम-
दसम्मदौ हर्षे ॥ ६८ ॥ समुदोरजःपशुषु ॥ ६९॥ अक्षेषु
ग्लहः ॥ ७० ॥ प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥ ह्वः संप्रसारणं
च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥ आङि युद्धे ॥ ७३ ॥ निपा-
नमाहावः ॥ ७४ ॥ भावेऽनुपसर्गस्य ॥७५॥ हनश्च वधः
॥ ७६ ॥ मूर्तौ घनः ॥७७॥ अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥
अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥ उद्घनो-
ऽत्याधानम् ॥ ८० ॥ ४ ॥ अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥
करणेऽयोविद्रुषु ॥ ८२ ॥ स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥
परौ घः ॥ ८४ ॥ उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥ सङ्घोद्घौ
गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥ निघो निमितम् ॥८७ ॥ ड्वितः
क्त्रिः ॥ ८८ ॥ ट्वितोऽथुच् ॥ ८९ ॥ यजयाचयतविच्छ-
प्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥ स्वपो नन् ॥ ९१ ॥ उपसर्गे
घोः किः ॥ ९२ ॥ कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥
स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥ स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥
मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ९६ ॥ ऊतियू-

तिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ ९७ ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥९८॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥ कृञः श च ॥ १०० ॥ ५ ॥ इच्छा ॥ १०१ ॥ अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥ गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ १०६॥ ण्यासश्रन्थोयुच् ॥ १०७ ॥ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ १०८ ॥ संज्ञायाम् ॥ १०९ ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥११०॥ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्॥१११॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥११२॥ कृत्यल्युटो बहुलम्॥११३॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥ ल्युट् च ॥११५॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥ करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण॥११८॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥११९॥अवे तॄस्त्रोर्घञ् ॥१२०॥६॥ हलश्च ॥ १२१ ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ॥ १२२ ॥ उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥ जालमानायः ॥ १२४ ॥ खनो घ च ॥ १२५ ॥ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥१२६॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ॥ १२७ ॥ आतो युच् ॥१२८ ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥१३०॥वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥१३१॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥ आशंसावचने लिङ्॥१३४॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥१३६॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥१३७॥ परस्मिन्विभाषा ॥ १३८ ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥१३९॥ भूते च ॥ १४० ॥ ७ ॥ वोताप्योः ॥ १४१ ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ ॥ १४४ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥ किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् ॥१४६॥ जातुयदोर्लिङ् ॥१४७॥ यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥ गर्हायां च ॥१४९॥ चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥ शेषे लृडयदौ ॥१५१॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥१५२॥ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ॥ १५३ ॥ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥१५४॥ विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदि ॥१५५॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥१५६॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ ॥१५८ ॥ लिङ् च॥ १५९ ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥८॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ लोट् च ॥१६२॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ ॥१६४ ॥ स्मे लोट् ॥ १६५ ॥ अधीष्टे च ॥ १६६ ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥ लिङ्यदि ॥१६८॥ अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ १७० ॥ कृत्याश्च ॥१७१॥ शकि लिङ् च ॥१७२॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ॥ ॥ १७४ ॥ माङि लुङ्॥१७५॥स्मोत्तरे लङ् च ॥१७६॥ ॥१६॥ (उणादय इञो निवासव्यधजपोरपघनोङ्गमिच्छाहलश्च वोताप्योर्विधिनिमन्त्रणाषोडश (॥

१ आधारावायशब्दौ प्रक्षिप्तौ, वार्तिके दर्शनात्।

इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥२॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥४॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥ लिङर्थे लेट् ॥७॥ उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥८॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ॥ ९ ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥१०॥ दृशे विख्ये च ॥ ११ ॥ शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२॥ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥१४॥ अवचक्षे च ॥ १५ ॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ १६ ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥१७॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥१८॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ परावरयोगे च ॥ २० ॥१॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ २२ ॥ न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥२५॥ स्वादुमि णमुल् ॥२६॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥२८॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ ॥ २९ ॥ यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ॥ ३२ ॥ चेले क्नोपेः ॥ ३३ ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ ३४ ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः॥३५॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ ३६ ॥ करणे हनः ॥ ३७ ॥ स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥ स्वे पुषः ॥४०॥२॥ अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ संज्ञायाम् ॥४२॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥ उपमाने कर्मणि च ॥४५॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥४८॥ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥ समासत्तौ ॥ ५० ॥ प्रमाणे च ॥ ५१ ॥ अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५२ ॥ द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ५४ ॥ परिक्लिश्यमाने च ॥

॥ ९९ ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ९६ ॥ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ९७ ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ९८ ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने-कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ ९९॥ तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ ६१ ॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ तूष्णीमि भुवः॥६३॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥६४ ॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥६६॥ कर्तरि कृत्॥६७॥भव्यगेय-प्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा॥६८॥लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥६९॥तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥७०॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिष-शीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥ भीमादयोऽपादाने ॥७४॥ ताभ्याम-न्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्य-वसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥ लस्य ॥ ७७ ॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥७८ ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ थासः से ॥ ८० ॥ ४ ॥ लिटस्तझयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थ-लथुसणल्वमाः ॥ ८२ ॥ विदो लटो वा ॥ ८३ ॥ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥८४ ॥ लोटो लङ्वत्॥८५॥ एरुः ॥ ८६ ॥ सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ वा छन्दसि ॥ ८८॥ मेर्निः ॥ ८९ ॥ आमेतः ॥ ९० ॥ सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥ आडुत्तमस्य पिच्च ॥ ९२ ॥ एत ऐ ॥ ९३ ॥ लेटोऽडाटौ ॥ ९४ ॥ आत ऐ ॥ ९५ ॥ वैतोऽन्यत्र ॥ ९६ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ९७ ॥ स उत्तमस्य ॥ ९८ ॥ नित्यं ङितः॥ ९९॥ इतश्च॥१००॥ ॥५॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः ॥ १०१ ॥ लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥१०३॥ किदाशिषि ॥ १०४ ॥ झस्य रन् ॥ १०५ ॥ इटोऽत्॥ ॥१०६ ॥ सुट्तिथोः ॥ १०७ ॥ झेर्जुस् ॥ १०८ ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥ आतः ॥ ११० ॥ लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥ द्विषश्च ॥ ११२ ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥ आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥ लिट् च ॥ ११५ ॥ लिङाशिषि ॥११६॥ छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥ १७॥ (धातुसम्बन्धे समान-कर्तृकयोरविकरणे स्वांगे लिटस्तस्थस्थमिपां सप्तदश) ॥

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाध्यायस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्॥२॥ स्त्रियाम्॥ ॥३॥ अजाद्यतष्टाप् ॥४॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥५ ॥ उगितश्च॥ ॥६॥ वनो र च ॥ ७ ॥ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥ टाबृचि ॥ ९ ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ १० ॥ मनः ॥ ॥ ११ ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥ यञश्च ॥ १६ ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ ॥ १९ ॥ वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ १ ॥ द्विगोः ॥ २१॥ अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२॥ काण्डान्तात्क्षेत्रे ॥ २३ ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ ॥ २४ ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ॥ २५ ॥ संख्याऽव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥ दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ ॥ २९ ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ॥ ३० ॥ रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥ विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥ पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ॥३७॥ मनोरौ वा ॥ ३८॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः॥ ॥ ३९ ॥ अन्यतो ङीष् ॥ ४० ॥ २ ॥ षिद्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१॥ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥ वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ नित्यं छन्दसि ॥४६ ॥ भुवश्च ॥ ४७ ॥ पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ क्तादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ ५२ ॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ न क्रोडादिबह्वचः ॥ ॥ ५६ ॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् ॥ ५८ ॥ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ॥ ५९ ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ ३ ॥ वाहः ॥ ६१ ॥ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥६४॥ इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ ऊङुतः ॥ ६६ ॥ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ पङ्गोश्च ॥६८॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥ संहितशफलक्षणवामादेश्च ॥ ७० ॥

१ क्वरपूख्युनामिति क्वचित्पाठः । तत्र ख्युनामिति प्रामादिकः प्रक्षिप्तपाठः ।

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥ संज्ञायाम् ॥ ७२ ॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ॥ ७३ ॥ यङश्चाप् ॥ ७४ ॥ आवट्याच्च ॥ ७५ ॥ तद्धिताः ॥ ७६ ॥ यूनस्तिः ॥ ७७॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥ ४ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ॥ ८१ ॥ समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥८६॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥८७॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ॥ ८८ ॥ गोत्रेऽलुगचि ॥ ८९ ॥ यूनि लुक् ॥ ९० ॥ फक्फिञोरन्यतरस्याम्॥ ९१ ॥ तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ अत इञ्॥ ९५ ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥९६ ॥ सुधातुरकङ् च ॥ ॥ ९७ ॥ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥ नडादिभ्यः फक् ॥९९ ॥ हरिताभ्यो ञः ॥१०० ॥ ५ यञिञोश्च ॥ ॥ १०१ ॥ शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ ॥१०२॥ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥ अनृष्यानान्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥१०६॥ कपिबोधादाङ्गिरसे ॥ १०७॥ वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ लुक् स्त्रियाम् ॥ १०९ ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥ भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ ११२ ॥ अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥ पीलाया वा ॥ ११८ ॥ ढक् च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ ६ ॥ द्व्यचः ॥ १२१ ॥ इतश्चानिञः ॥ १२२ ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥ विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ १२५ ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् च ॥ १२६ ॥ कुलटाया वा ॥१२७ ॥ चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ गोधाया ढ्रक् ॥ १२९ ॥ आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ पितृष्वसुरछण् ॥ १३२ ॥ ढकि लोपः॥ १३३ ॥ मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ॥ १३५ ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥ कुलात्खः ॥ १३९ ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥ १४० ॥७॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ १४१ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥१४२॥ स्वसुश्छः ॥१४३॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ १४४ ॥ व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥१४६॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७॥ वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ फेश्छ च ॥ ॥ १४९ ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥१५०॥कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥१५१॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२॥ उदीचामिञ् ॥१५३॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥१५४॥कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५॥ अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥ वाकिनादीनां कुक् च ॥१५८ ॥ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥ प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ १६० ॥ ८ ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ १६१ ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ ॥ १६२ ॥ जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३॥ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥ वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥१६५॥ वृद्धस्य च पूजायाम् ॥१६६॥ यूनश्च कुत्सायाम् ॥१६७॥जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥१६८॥ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥१७०॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥१७१॥ कुरुनादिभ्यो ण्यः ॥ १७२ ॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥ ते तद्राजाः ॥ १७४ ॥ कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥ अतश्च ॥ १७७ ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥ (ङ्याब्द्विगोः षिड्गौरादिवाहो दैवयज्ञियञिञोर्द्वयचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ लुबविशेषे ॥ ४ ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥ दृष्टं साम ॥ ७ ॥ कलेर्ढक् ॥ ८ ॥वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥ ९ ॥ परिवृतो रथः ॥ १० ॥पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥ कौमारापूर्ववचने ॥ १३॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥१५॥संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥ शूलोखाद्यत् ॥ १७ ॥ दध्नष्ठक् ॥ १८ ॥ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥ क्षीराड्ढञ् ॥२०॥१॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥२२॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥ सास्य देवता ॥ २४ ॥ कस्येत् ॥ २५ ॥ शुक्राद्घन् ॥२६॥ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः॥२७॥ छ च ॥ २८ ॥ महेन्द्राद्घाणौ च ॥ २९ ॥ सोमाट्ट्यण् ॥३०॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥३१॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च॥३२॥ अग्नेर्ढक् ॥ ३३ ॥ कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ॥ ३५॥ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ तस्य समूहः

॥ ३७ ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रा-
जराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ ३९ ॥ केदाराद्यञ्
च ॥ ४० ॥ २ ॥ ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण-
माणववाडवाद्यत् ॥ ४२ ॥ ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ॥
॥ ४३॥ अनुदात्तादेरञ् ॥४४॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥४५॥
चरणेभ्यो धर्मवत् ॥४६॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ ४७ ॥
केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥ पाशादिभ्यो
यः ॥ ४९ ॥ खलगोरथात् ॥ ५० ॥ इनित्रकटयचश्च
॥ ५१ ॥ विषयो देशे॥५२॥राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥५३॥
भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ ५४॥ सोऽस्या-
दिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥ संग्रामे प्रयोजन-
योद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥
॥ ५७ ॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ ५८ ॥ तदधीते
तद्वेद ॥ ५९ ॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ ३ ॥
क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ॥ ६१ ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२॥
वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥
सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि
॥६६॥तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥६७॥ तेन निर्वृत्तम्
॥ ६८ ॥ तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च॥ ७०॥
ओरञ् ॥ ७१ ॥ मतोश्च बह्वजङ्गात्॥७२॥ बह्वचः कूपेषु
॥ ७३ ॥ उदक्च विपाशः ॥ ॥७४॥ संकलादिभ्यश्च ॥
॥ ७५ ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥७६॥ सुवास्त्वादिभ्यो-
ऽण् ॥७७॥ रोणी ॥ ७८ ॥ कोपधाच्च ॥ ७९ ॥ वुञ्छ-
ण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशा-
श्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगम-
प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥८०॥४॥ जनपदे लुप् ॥८१॥
वरणादिभ्यश्च ॥८२॥ शर्कराया वा ॥८३॥ ठक्छौ च
॥ ८४ ॥ नद्यां मतुप् ॥८५॥ मध्वादिभ्यश्च ॥८६॥ कुमु-
दनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥८७॥नडशादाड्ड्वलच् ॥ ॥ ८८॥
शिखाया वलच् ॥८९॥ उत्करादिभ्यश्छः॥९०॥नडादीनां
कुक् च ॥९१॥ शेषे ॥९२॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥९३॥
ग्रामाद्यखञौ॥९४॥कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्॥९५॥कुलकुक्षिग्री-
वाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ ९६ ॥ नद्यादिभ्यो ढक् ॥९७॥
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ ९८ ॥ कापिश्याः ष्फक् ॥
॥ ९९ ॥ रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ १०० ॥ ५ ॥ द्युप्रा-
गपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥ कन्थायाष्ठक् ॥ १०२॥
वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥ अव्ययात् त्यप् ॥ १०४॥ऐषमो-
ह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥१०५ ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ
॥ १०६ ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ॥ १०७ ॥ मद्रे-
भ्योऽञ् ॥ १०८॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥
॥१०९॥प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥११०॥कण्वा-
दिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥ इञश्च ॥ ११२ ॥ न द्व्यचः
प्राच्यभरतेषु ॥११३॥ वृद्धाच्छः ॥११४ ॥ भवतष्ठक्छसौ
॥ ११५ ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ ११६ ॥ वाहीकग्रा-
मेभ्यश्च ॥ ११७ ॥ विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥ ओर्देशे
ठञ् ॥ ११९ ॥ वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ धन्व-
योपधाद्वुञ् ॥ १२१ ॥ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥
रोपधेतोः प्राचाम् ॥१२३॥ जनपदतदवध्योश्च॥१२४॥
अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥ कच्छाग्निवक्त्र-
गर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥
नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥ अरण्यान्मनुष्ये
॥ १२९ ॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्याम् ॥ १३० ॥ मद्र-
वृज्योः कन् ॥१३१॥ कोपधादण् ॥ १३२ ॥ कच्छा-
दिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ १३४ ॥
अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥
गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥
प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥ राज्ञः क च ॥ १४० ॥ ७॥
वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ कन्थापलदनगरग्राम-
ह्रदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥ पर्वताच्च ॥ १४३ ॥ विभाषा
मनुष्ये॥१४४॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥१४५॥८॥ (तेन
सास्मिन्ठञ्क्रमादिभ्यो जनपदे द्युप्रागपाग्धन्ववृद्धात्पञ्च)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ १ ॥ तस्मिन्नणि
च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥
अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥ दिक्पूर्व-
पदाट्ठञ् च ॥ ६ ॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥
मध्यान्मः ॥ ८ ॥ अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥ द्वीपादनुसमुद्रं
यञ् ॥ १० ॥ कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥ श्राद्धे शरदः ॥१२॥
विभाषा रोगातपयोः ॥ १३॥ निशाप्रदोषाभ्यां च॥१४॥
श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥१६॥
प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ १८ ॥ छन्दसि
ठञ् ॥ १९ ॥ वसन्ताच्च ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ हेमन्ताच्च
॥ २१ ॥ सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥ सायंचिरं-
प्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥२३॥ विभाषा पूर्वा-
ह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ तत्र जातः ॥ २५ ॥ प्रावृषष्ठप्॥
॥ २६ ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा-
मूलप्रदोषावस्करादुन् ॥ २८ ॥ पथः पन्थ च ॥ २९ ॥
अमावास्याया वा ॥ ३० ॥ अ च ॥ ३१ ॥ सिन्ध्व-
पकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥ अणञौ च ॥ ३३ ॥ श्रविष्ठा-
फल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुला-
ल्लुक् ॥ ३४ ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥
वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शततभिषजो वा ॥ ३६ ॥ नक्षत्रेभ्यो

१ सूत्रे सहायशब्दः प्रक्षिप्तः । वार्तिके दर्शनात् ।

बहुलम् ॥ ३७ ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥ प्रायभवः ॥ ३९ ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ ४० ॥ २ ॥ संभूते ॥ ४१ ॥ कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥ उप्ते च ॥ ४४ ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥४५॥ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥ देयमृणे ॥ ४७ ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ४८ ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ ४९ ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥५०॥ व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥ तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥ तत्र भवः ॥ ५३ ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥ शरीरावयवाच्च ॥५५॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ५६ ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥ गम्भीराञ्ञ्यः ॥ ५८ ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥ अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ ३ ॥ ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ॥ ॥ ६२ ॥ वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥ अशब्देयत्खावन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥६५ ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ ६७ ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥ पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ॥ ॥ ७० ॥ छन्दसो यदणौ ॥ ७१ ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ ७२ ॥ अणृगयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥ तत आगतः ॥ ७४ ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥ शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥ ऋतष्ठञ् ॥७८॥ पितुर्यच्च ॥७९॥ गोत्रादङ्कवत् ॥ ८०॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥८१॥ मयट् च ॥८२ ॥ प्रभवति॥८३॥ विदूराञ्ञ्यः ॥८४॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः ॥८५ ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ॥ ८७ ॥ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ॥ ८८ ॥ सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥ अभिजनश्च ॥ ॥ ९० ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ ९१ ॥ शण्डिकादिभ्योञ्यः ॥ ९२ ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ९३ ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ ॥९४॥ भक्तिः ॥९५॥ अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ ९६ ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ ९७॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ गोत्रक्षत्त्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥९९॥ जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ ॥ १०० ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ॥ १०२ ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥१०५ ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ ॥ १०७ ॥ कलापिनोऽण् ॥ ॥ १०८ ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ १०९ ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥११०॥ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ॥ १११ ॥ तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥ तसिश्च ॥ ११३ ॥ उरसो यच्च ॥ ११४ ॥ उपज्ञाते ॥ ॥ ११५ ॥ कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ संज्ञायाम् ॥ ११७॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥ ॥ ११९ ॥ तस्येदम् ॥ १२०॥ ६ ॥ रथाद्यत् ॥ १२१॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ॥ १२३ ॥ हलसीराट्ठक् ॥१२४॥ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥१२५॥ गोत्रचरणाद्वुञ् ॥ १२६ ॥ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ॥ १२९ ॥ न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥ रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥ कौपिञ्जलपहास्तिदादण् ॥ १३२ ॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥ तस्य विकारः ॥१३४॥ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥ कोपधाच्च ॥ १३७ ॥ त्रपुजतुनोः षुक् ॥ १३८ ॥ ओरञ् ॥ १३९ ॥ अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥ शम्याः ष्लञ् ॥ १४२ ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥ गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥ पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥ संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥ व्रीहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥ द्व्यचश्छन्दसि ॥ १५० ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ १५१ ॥ तालादिभ्योऽण् ॥१५२॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे॥१५३॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ॥ १५५ ॥ क्रीतवत् परिमाणात् ॥ १५६ ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ १५७ ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥ एण्या ढञ् ॥१५९॥ गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥ ८ ॥ द्रोश्च ॥ १६१ ॥ माने वयः ॥ १६२ ॥ फले लुक् ॥ १६३ ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥१६४॥ जम्ब्वा वा ॥ १६५ ॥ लुक् च ॥ १६६ ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६८ ॥ ८ ॥ (युष्मद्बेमन्तात्सम्भूते ग्रामाद्बेतुतेन रथात्पलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टौ) ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥ संस्कृतम् ॥ ३ ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥ तरति ॥ ५ ॥ गोपुच्छाट्ठञ् ॥ ६ ॥ नौद्व्यचष्ठन्॥ ॥ ७ ॥ चरति ॥ ८ ॥ आकर्षात् ष्ठल् ॥९॥ पर्पादिभ्यः ष्ठन् ॥ १० ॥ श्वगणाट्ठञ् च ॥ ११ ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥१३॥ आयुधाच्छ

च ॥ १४ ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ॥ १६ ॥ विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ १९ ॥ क्त्रेर्मम्नित्यम् ॥ ॥ २० ॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ २१ ॥ संसृष्टे ॥ २२ ॥ चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ लवणाल्लुक् ॥ ॥ २४ ॥ मुद्गादण् ॥ २५ ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥ ओजःसहोऽम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥ परिमुखं च ॥ २९ ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ॥ ३१ ॥ उञ्छति ॥ ३२ ॥ रक्षति ॥ ३३ ॥ शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥ परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥ आक्रन्दाट्ठञ् च ॥ ३८ ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥ २ ॥ धर्मं चरति ॥ ॥ ४१ ॥ प्रतिपथमेति ठंश्च ॥ ४२ ॥ समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥ परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥ सेनाया वा ॥ ॥ ४५ ॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥ तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥ अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥ ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥ अवक्रयः ॥ ५० ॥ तदस्य पण्यम् ॥ ॥ ५१ ॥ लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ ५३ ॥ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥ शिल्पम् ॥ ५५ ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ प्रहरणम् ॥ ५७ ॥ परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ ५९ ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शीलम् ॥ ६१ ॥ छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥ हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ ६७ ॥ भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥ तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥ अगारान्ताट्ठन् ॥ ७० ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥ निकटे वसति ॥ ७३ ॥ आवसथात् ष्ठल् ॥ ७४ ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ ॥ ७५ ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥ खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥ एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥ शकटादण् ॥ ८० ॥ ४ ॥ हलसीराट्ठक् ॥ ॥ ८१ ॥ संज्ञायां जन्या ॥ ८२ ॥ विध्यत्यधनुषा ॥ ॥ ८३ ॥ धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥ अन्नाण्णः ॥ ८५ ॥ वशं गतः ॥ ८६ ॥ पदमस्मिन्दृश्यम् ॥ ८७ ॥ मूलमस्याबर्हि ॥ ८८ ॥ संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ॥ ९० ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु ॥ ९१ ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥ छन्दसो निर्मिते ॥ ९३ ॥ उरसोऽण् च ॥ ९४ ॥ हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥ बन्धने चर्षौ ॥ ९६ ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ॥ ९७ ॥ तत्र साधुः ॥ ९८ ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ॥ ९९ ॥ भक्ताण्णः ॥ १०० ॥ ५ ॥ परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥ कथादिभ्यष्ठक् ॥ १०२ ॥ गुडादिभ्यष्ठञ् ॥ १०३ ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ॥ १०४ ॥ सभाया यः ॥ ॥ १०५ ॥ ढश्छन्दसि ॥ १०६ ॥ समानतीर्थेवासी ॥ ॥ १०७ ॥ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥ सोदराद्यः ॥ १०९ ॥ भवे छन्दसि ॥ ११० ॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ॥ १११ ॥ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ॥ ११३ ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यत् ॥ ११४ ॥ तुग्राद्घन् ॥ ११५ ॥ अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥ घच्छौ च ॥ ११७ ॥ समुद्राभ्राद्घः ॥ ११८ ॥ बर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥ दूतस्य भागकर्मणि ॥ १२० ॥ ॥ ६ ॥ रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥ असुरस्य स्वम् ॥ ॥ १२३ ॥ मायायामण् ॥ १२४ ॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥ अश्विमानण् ॥ १२६ ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ॥ १२७ ॥ मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥ मधोर्ञ च ॥ १२९ ॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ॥ १३० ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ ॥ १३१ ॥ ख च ॥ १३२ ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ॥ १३३ ॥ अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥ मतौ च ॥ १३६ ॥ सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥ मये च ॥ १३८ ॥ मधोः ॥ १३९ ॥ वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्घः ॥ १४१ ॥ सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥ शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥ भावे च ॥ १४४ ॥ ४ ॥ (प्राग्वहतेरपमित्यधर्मं शीलं हलपरिषदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि)॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥ उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ॥ ४ ॥ तस्मै हितम् ॥ ५ ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ ॥ ८ ॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ ९ ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ॥ ११ ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ १४ ॥ चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥ परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १८ ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ १ ॥ शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥ वतोरिड् वा॥ ॥ २३ ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ शूर्पादञन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥२७॥ अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ ॥ २९ ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ बिस्ताच्च ॥ ३१॥ विंशतिकात्खः ॥ ३२ ॥ खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ पणपादमाषशतादयत् ॥ ३४ ॥ शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ ॥ ३६ ॥ तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ ४१ ॥ तस्येश्वरः ॥४२॥ तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ ४४ ॥ तस्य वापः ॥ ४५ ॥ पात्रात् ष्ठन् ॥ ४६ ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥ पूरणार्धाट्ठन् ॥ ४८ ॥ भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ ५४ ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥ तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु ॥५८॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥ ३ ॥ सप्तनोऽञ्छन्दसि ॥६१॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ ६२ ॥ तदर्हति ॥ ६३ ॥ छेदादिभ्यो नित्यम्॥ ॥६४॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥६५॥ दण्डादिभ्यो यः ॥ ६६ ॥ छन्दसि च ॥ ६७ ॥ पात्राद्घंश्च ॥ ६८ ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥ स्थालीबिलात् ॥७०॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ ७१ ॥ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ॥ ७२ ॥ संशयमापन्नः ॥ ७३॥ योजनं गच्छति ॥७४॥ पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥ पंथो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ उत्तरपथेनाहृतं च ॥७७॥ कालात् ॥७८॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ॥ ७९ ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ ४ ॥ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥ द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ ८३ ॥ अवयसि ठंश्च ८४ ॥ समायाः खः ॥ ८५ ॥ द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥ रात्र्यहः संवत्सराच्च ॥ ॥ ८७ ॥ वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥ चित्तवति नित्यम् ॥ ॥ ८९ ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥९०॥ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ ९१ ॥ संपरिपूर्वात्ख च ॥ ९२ ॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥९३॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम्॥९४॥ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥ संपादिनि ॥ ९९ ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥ योगाद्यच्च ॥ १०२ ॥ कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥ ऋतोरण् ॥ १०५ ॥ छन्दसि घस् ॥१०६ ॥ कालाद्यत् ॥ १०७ ॥ प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ प्रयोजनम् ॥१०९॥ विशाखा षाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥ ऐकागारिकट्चौरे ॥ ११३ ॥ आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ॥ ११४ ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ तदर्हम् ॥ ११७ ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ आ च त्वात् ॥ १२० ॥ ६ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥१२३॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ ॥ सख्युर्यः ॥ १२६ ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ ॥ १३१ ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ १३२ ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ १३४ ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥१३६॥ १६ ॥ (प्राक्क्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽञ्मासात्तस्मै प्रभवति न नञ्पूर्वात् षोडश) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ ॥ २ ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ अवारपारात्यन्तानुकामंगामी ॥११ ॥ समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥ आगवीनः ॥१४॥ अनुग्वलंगामी ॥१५ ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ ॥१७॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥१८॥अश्वस्यैकाहगमः॥१९॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥२०॥१॥ व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥ साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥ पक्षात् तिः ॥ २५ ॥ तेन वित्त-

श्रुचुप् चणपौ ॥ २६ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ ॥ २७ ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥२९॥ अवात् कुटारच्च ॥३०॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः ॥ ३१ ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ ३२ ॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ॥३४॥ कर्मणि घटोऽठच् ॥३५॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ३७ ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ ३८ ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥२॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥ शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥ तस्य पूरणे डट् ॥४८॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ थट् च च्छन्दसि ॥ ५० ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥ वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥ द्वेस्तीयः ॥५४॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ॥ ५७ ॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥ ३॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२॥ तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥६४॥ धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥ सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥ अंशं हारी ॥ ६९ ॥ तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि॥७२॥ अधिकम् ॥ ७३ ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥ शृंखलमस्य बन्धनं करभे ॥ ॥ ७९ ॥ उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥८१॥ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥८५॥ पूर्वादिनिः ॥ ८६॥ सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥ अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ॥ ९० ॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१॥ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ ॥ ९७ ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥ फेनादिलच्च ॥ ॥ ९९॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥१००॥ ॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ अण् च ॥ १०३ ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥ देशे लुबिलचौ च ॥१०५॥ दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥ ऊषशुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ गाण्डयजगात् संज्ञायाम् ॥११०॥ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ॥ ११३ ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥ अत इनिठनौ ॥११५॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥ तुन्दादिभ्य इलच्च ॥११७॥एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ॥ ११८ ॥ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२०॥ ॥ ६ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥ ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि॥१२५॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥ अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७॥ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥ वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥ वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥ सुखादिभ्यश्च॥ १३१ ॥ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२॥ हस्ताज्जातौ ॥१३३॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥१३४॥ पुष्करादिभ्यो देशे॥१३५॥बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम्॥१३६॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥१३७॥ कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥१३८॥ तुन्दिबलिवटेर्भः ॥ १३९ ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ ॥ १४० ॥ ७ ॥ (धान्यानां व्रातेन किमो विमुक्तादिभ्यः कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशतिः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २॥ इदम इश् ॥ ३ ॥ एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥ एतदोऽन् ॥ ५ ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥ तसेश्च ॥ ८ ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥ इदमो हः ॥ ११ ॥ किमोऽत् ॥ १२ ॥ वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ॥ १५ ॥ इदमो र्हिल् ॥ १६ ॥ अधुना ॥ १७ ॥ दानीं च ॥ १८ ॥ तदो दा च ॥ ॥ १९ ॥ तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥ १ ॥ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥

---

१ आकर्षादिभ्यः इति पाठान्तरम् ।

॥ २१ ॥ सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥ इदमस्थमुः ॥ २४ ॥ किमश्च ॥ ॥ २५ ॥ था हेतौ च च्छन्दसि ॥ २६ ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ विभाषापरावराभ्याम् ॥ ॥ २९ ॥ अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥ उपर्युपरिष्टात् ॥३१॥ पश्चात् ॥ ३२ ॥ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ॥ ३४ ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥ आहि च दूरे ॥ ॥ ३७ ॥ उत्तराच्च ॥ ३८ ॥ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥ अस्ताति च ॥४०॥ ॥ ॥ २ ॥ विभाषावरस्य ॥ ४१ ॥ संख्याया विधार्थे धा॥ ॥ ४२ ॥ अधिकरणविचाले च ॥४३॥ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ एधाच्च ॥४६॥ याप्ये पाशप् ॥४७॥ पूरणाद्भागे तीयादन्॥ ॥ ४८ ॥ प्रागेकादशभ्योऽछन्दसि ॥ ४९ ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च ॥५०॥ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ॥५१॥ एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥ षष्ठ्या रूप्य च ॥५४॥ अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५॥ तिङश्च ॥ ५६ ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ॥ ५७ ॥ अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ ३ ॥ ज्य च॥६१॥ वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥ विन्मतोर्लुक्॥६५॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६९ ॥ प्रागिवात् कः ॥ ७०॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ७१ ॥ कस्य च दः॥ ॥ ७२ ॥ अज्ञाते॥ ७३ ॥ कुत्सिते ॥ ७४ ॥ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ ७८ ॥ घनिलचौ च ॥ ७९ ॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥८०॥ ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥ अजितान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥८३॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ अल्पे ॥ ८५ ॥ ह्रस्वे ॥८६॥ संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ ९६ ॥ संज्ञायां च ॥ ९७ ॥ लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ देवपथादिभ्यश्च॥ ॥ १०० ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ १०१ ॥ शिलाया ढः ॥ ॥ १०२ ॥ शाखादिभ्यो यः ॥ १०३ ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥ कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ १०८ ॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ ॥ १०९ ॥ कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ॥ १११ ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्॥ ॥ ११२ ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥११५॥ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ॥ ११६॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ॥ ११७ ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ११८ ॥ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥११९ ॥ १९ ॥ (प्राग्दिशोऽनद्यतने विभाषा ज्य च जातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ १ ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ न सामिवचने ॥ ५ ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥ ७ ॥ विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि॥ ९ ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥ अमु च च्छन्दसि ॥ ॥ १२ ॥ अनुगादिनष्ठक् ॥ १३ ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ ॥ १४ ॥ अणिनुणः ॥ १५ ॥ विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ ॥ १७ ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥ एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥ १॥ तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥ समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ २३ ॥ देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥ पादार्घाभ्यां च ॥ २५ ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ २६ ॥ देवात् तल् ॥ २७ ॥ अवेः कः ॥ ॥ २८ ॥ यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥ लोहितान्मणौ ॥ ॥ ३० ॥ वर्णे चानित्ये ॥ ३१ ॥ रक्ते ॥ ३२ ॥ कालाच्च ॥ ३३ ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ॥ ३४ ॥ वाचोव्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥ तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥३६॥ ओषधेरजातौ ॥ ३७ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥ मृदस्तिकन्॥ ३९ ॥ सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

॥ २ ॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ॥ ॥ ४१ ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥४७॥ षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥ रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ॥ ५० ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च॥५१॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥ ५२ ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥ तदधीनवचने ॥ ५४ ॥ देये त्रा च ॥५५॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥ अव्यक्तानुकरणद्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥ समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥३॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ॥ ६२ ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥ दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥ शूलात् पाके ॥ ६५ ॥ सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥ मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥ समासान्ताः ॥ ६८ ॥ न पूजनात् ॥ ६९॥ किमः क्षेपे ॥७०॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥ पथो विभाषा ॥७२ ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ७५॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥७७ ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥ श्वसोवसीयःश्रेयसः ॥८० ॥ ४ ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ॥ ८१ ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥ अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥ उपसर्गादध्वनः ॥८५॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्ययाव्ययादेः ॥ ८६ ॥ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥८७ ॥ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ॥८८॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥९०॥ राजाहः सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥ गौरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥ अग्राख्यायामुरसः ॥ ९३ ॥ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ९४ ॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ ९५ ॥ अतेः शुनः ॥ ९६ ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ ९७ ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ ॥ ९८ ॥ नावो द्विगोः ॥ ९९ ॥ अर्धाच्च ॥ १०० ॥ ॥ ५ ॥ खार्याः प्राचाम् ॥ १०१ ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ ॥ १०२ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ ॥ १०६ ॥ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥ अनश्च ॥ १०८ ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥ झयः ॥ ॥ १११ ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥ अंगुलेर्दारुणि ॥ ॥ ११४ ॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ अप् पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ॥ ११७ ॥ अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ॥ ११८ ॥ उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥ ६॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२॥ बहुप्रजाश्छन्दसि॥१२३॥ धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥ जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥ इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च॥१२८॥ प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ॥ १२९ ॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा ॥१३०॥ ऊधसोऽनङ् ॥१३१ ॥ धनुषश्च ॥१३२॥ वा संज्ञायाम्॥ ॥ १३३ ॥ जायाया निङ् ॥ १३४ ॥ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥ अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥ उपमानाच्च ॥ १३७ ॥ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ ॥ १३८ ॥ कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ ॥ १४० ॥ ७ ॥ वयसि दन्तस्य दतृ ॥ १४१ ॥ छन्दसि च ॥ १४२ ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ ॥ १४६ ॥ त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥ उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥ पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१॥ इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ नद्यृतश्च ॥ १५३ ॥ शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥ न संज्ञायाम् ॥ १५५ ॥ ईयसश्च ॥ १५६ ॥ वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥ ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥ ८ ॥ (पादशतस्य तत्प्रकृतवृकज्येष्ठाभ्यां सपत्रान्ववतप्तात् खार्या नञ्दुःसुभ्यो वयसि विंशतिः) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमोध्यायस्समाप्तः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ अजादेर्द्वितीयस्य ॥ ॥ २ ॥ न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥ पूर्वोऽभ्यासः ॥४॥ उभे अभ्यस्तम् ॥५॥ जक्षित्यादयः षट् ॥६॥ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥ सन्यङोः ॥ ९ ॥ श्लौ ॥ १० ॥ चङि ॥११॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥१२॥ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे॥ ॥ १३ ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥१४॥ वचिस्वपियजादीनां किति ॥ १५ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥ स्वापेश्चङि ॥ १८ ॥ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥ १९ ॥ न वशः ॥ २० ॥ १ ॥ चायः की ॥ २१ ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥२२॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥२३॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥२४॥ प्रतेश्च ॥२५॥ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥२६॥ शृतं पाके ॥२७॥ प्यायः पी ॥२८॥ लिड्यङोश्च ॥२९॥ विभाषा श्वेः ॥३०॥ णौ च संश्चङोः ॥३१॥ ह्वः संप्रसारणम् ॥३२॥ अभ्यस्तस्य च ॥३३॥ बहुलं छन्दसि ॥ ॥३४॥ चायः की ॥ ३५ ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ॥ ३६ ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ लिटि वयो यः ॥३८॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥ वेञः ॥ ४० ॥ २ ॥ ल्यपि च ॥ ४१ ॥ ज्यश्च ॥ ४२ ॥ व्यश्च ॥ ४३ ॥ विभाषा परेः ॥ ॥ ४४ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥४५॥ न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥ सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥५०॥ विभाषा लीयतेः ॥ ॥५१ ॥ खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥ अपगुरो णमुलि ॥ ॥ ५३ ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥ प्रजने वीयतेः ॥ ५५॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥ नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ॥ ५८ ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥५९॥ शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६० ॥ ३ ॥ ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥ अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६३ ॥ धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥ णो नः ॥ ६५ ॥ लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥ वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥ एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ॥६९॥ शेश्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥ संहितायाम् ॥ ७२ ॥ छे च ॥ ७३ ॥ आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥ दीर्घात् ॥ ७५ ॥ पदान्ताद्वा ॥ ॥७६ ॥ इको यणचि ॥ ७७ ॥ एचोऽयवायावः ॥७८॥ वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥८०॥ ॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ ॥८२॥ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥ एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥८६॥ आद् गुणः ॥८७॥ वृद्धिरेचि ॥८८॥ एत्येधत्यूठ्सु ॥८९॥ आटश्च ॥ ९० ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ ९१ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥ औतोम्शसोः ॥ ॥ ९३ ॥ एङि पररूपम् ॥ ९४ ॥ ओमाङोश्च ॥ ९५ ॥ उस्यपदान्तात् ॥ ९६ ॥ अतो गुणे ॥९७॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ ९८ ॥ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ९९ ॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥१००॥५॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥ नादिचि ॥ १०४॥ दीर्घाज्जसि च ॥१०५॥ वा छन्दसि ॥ १०६ ॥ अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥ संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥ एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥ ङसिङसोश्च ॥ ११० ॥ ऋत उत् ॥ १११ ॥ ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥ अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥ हशि च ॥ ११४ ॥ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥११५॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥११६॥ यजुष्युरः ॥ ११७ ॥ आपो जुषाणो वृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥ अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥ अनुदात्ते च कुधपरे॥ १२० ॥ ६ ॥ अवपथासि च ॥ ॥ १२१ ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥ अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥ इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ १२५ ॥ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ ॥ १२७ ॥ ऋत्यकः ॥ १२८ ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ॥ १२९ ॥ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥ दिव उत् ॥ ॥१३१॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥१३२॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥ सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ १३५॥ अडभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ ॥ १३७ ॥ समवाये च ॥ १३८ ॥ उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥१३९ ॥ किरतौ लवने॥१४०॥ ॥ ७ ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ १४२ ॥ कुस्तुम्बुरूणि जातिः ॥ १४३ ॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥१४६॥ आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥ वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥ अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥१५३॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥ कास्ती-

राजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥ कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ ॥ १५९ ॥ उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥ ८ ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥ धातोः ॥ १६२ ॥ चितः ॥ १६३ ॥ तद्धितस्य ॥ १६४॥ कितः ॥१६५॥ तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥ चतुरः शसि ॥ १६७ ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥१७०॥ ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः॥१७१॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥ शतुरनुमो नद्यजादी॥१७३॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥ नोङ्धात्वोः ॥ १७५॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥ नामन्यतरस्याम् ॥१७७॥ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥ झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥ ९ ॥ विभाषा भाषायाम् ॥१८१॥ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ ॥१८२॥ दिवो झल्॥१८३॥ नृ चान्यतरस्याम्॥१८४॥ तित्स्वरितम्॥१८५॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः॥१८६॥आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ॥ १८७ ॥ स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥ अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥ अनुदात्ते च ॥ १९० ॥ सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥ लिति ॥ १९३ ॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १९४ ॥ अचः कर्तृयकि ॥ ॥ १९५ ॥ थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १९६ ॥ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ॥१९७ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥१९८॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥ अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥ १० ॥ क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥ जयः करणम् ॥ २०२ ॥ वृषादीनां च ॥ २०३ ॥ संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥ शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥ आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥ रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥ जुष्टार्पिते च च्छन्दसि ॥ २०९॥ नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ २११ ॥ ङयि च ॥ २१२ ॥ यतो नावः ॥ २१३ ॥ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ॥२१४॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः॥२१५॥ त्यागरागहासकुहश्वठकुथानाम् ॥ २१६ ॥ उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥ चङ्यन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥ अन्तोऽवत्याः ॥ ॥ २२० ॥११ ॥ ईवत्याः ॥ २२१ ॥ चौ ॥२२२ ॥ समासस्य ॥ २२३ ॥ ३ ॥ (एकाचश्चायो ल्यपि च ये च क्षय्यजय्यावकः सवर्णेऽवपथाहिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षय ईवत्यास्त्रीणि) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ ३ ॥ गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥ दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥ पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥ निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥ शारदेऽनार्तवे ॥ ॥ ९ ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥१० ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥ द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके॥१४॥ सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥ प्रीतौ च ॥ १६ ॥ स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥ पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥ न भूवाक्चिद्दिधिषु ॥ १९ ॥ वा भुवनम् ॥ २० ॥ १ ॥ आशङ्काबाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१ ॥ पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥ कुमारश्च ॥ २६ ॥ आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥ पूगेष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥२९ ॥ बह्वन्यतरस्याम्॥ ॥ ३० ॥ दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ॥३२ ॥ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥३३॥ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४॥ संख्या ॥ ३५ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥ कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥२॥ गौः सादसादिसारथिषु ॥ ४१ ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥ चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥ अर्थे ॥ ॥ ४४ ॥ क्ते च ॥ ४५ ॥ कर्मधारयेऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥ अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥ तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥ गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५०॥ तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥ अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये ॥ ५२ ॥ न्यधी च ॥ ५३ ॥ ईषदन्यतरस्याम् ॥५४॥ हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥ कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥ राजा च ॥ ५९ ॥ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥ ३ ॥ क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥ ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥ राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥ आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥ युक्ते च ॥ ६६ ॥ विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥ पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु-

---

१ 'अञ्चतौ वप्रत्यये' इति पाठान्तरम् ।

क्षेपे ॥ ६९ ॥ अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥ अके जीविकार्थे ॥ ७३ ॥ प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥ अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥ शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥ संज्ञायां च ॥ ७७ ॥ गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥ णिनि ॥ ७९ ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥ ॥ ४ ॥ युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥ घोषादिषु च ॥ ८५ ॥ छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ॥ ॥ ८७ ॥ मालादीनां च ॥ ८८ ॥ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ ९० ॥ भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ॥ ९१ ॥ अन्तः ॥ ९२ ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ९३ ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ॥ ९४ ॥ कुमार्यां वयसि ॥ ९५ ॥ उदकेऽकेवले ॥ ॥ ९६ ॥ द्विगौ क्रतौ ॥ ९७ ॥ सभायां नपुंसके ॥ ९८ ॥ पुरे प्राचाम् ॥ ९९ ॥ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥ ५ ॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १०२ ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥ उदराश्वेषुषु ॥ १०७ ॥ क्षेपे ॥ ॥ १०८ ॥ नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥ उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥ कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥ कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघं च ॥ ११४ ॥ शृङ्गमवस्थायां च ॥ ॥ ११५ ॥ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥ क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ॥ ११९ ॥ वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥ कन्था च ॥ १२४ ॥ आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥ चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥ अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥ वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥ पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥ नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥ षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥ कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥ प्रकृत्या भगालम् ॥ ॥ १३७ ॥ शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥ ७ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥ अन्तः ॥ १४३ ॥ थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥ सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ ॥ १४६ ॥ प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥ इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ ॥ १४९ ॥ अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि ीताः ॥ १५१ ॥ सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ ॥ १५३ ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥ अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥ आक्रोशे च ॥ १५८ ॥ संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ १६० ॥ ८ ॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥ संख्यायाः स्तनः ॥ ॥ १६३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ ॥ १६९ ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥ वा जाते ॥ १७१ ॥ नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥ कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ॥ १७४ ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ ॥ १७५ ॥ न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥ वनं समासे ॥ १७८ ॥ अन्तः ॥ १७९ ॥ अन्तश्च ॥ १८० ॥ ९ ॥ न निविभ्याम् ॥ ॥ १८१ ॥ परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥ निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥ अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥ अपाच्च ॥ १८६ ॥ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥ अधेरुपरिस्थम् ॥ ॥ १८८ ॥ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥ पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥ अतेरकृत्पदे ॥ १९१ ॥ नेरनिधाने ॥ ॥ १९२ ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १९३ ॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥ सोरवक्षेपणे ॥ १९५ ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ १९६ ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १९७ ॥ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥ १९ ॥ (बहुव्रीहावाशंकागौः सादक्ते नित्यार्थे युक्ता नहास्तिन कूलतीरदेवताविभाषा न निव्येकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २॥ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥३॥ मनसः संज्ञायाम्॥ ॥ ४ ॥ आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥ परस्य च ॥ ८ ॥ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥ मध्याद् गुरौ ॥ ११ ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥ बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलम्॥१४॥प्रावृट्शरत्कालदिवांजे॥१५॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥१७॥ शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥ स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥ १ ॥ षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥२२॥ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥ विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ॥ २४ ॥ आनङृतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ ॥ २६ ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥ इद्वृद्धौ ॥ ॥ २८॥ दिवो द्यावा ॥२९॥ दिवसश्च पृथिव्याम् ॥३०॥ उषासोषसः ॥ ३१ ॥ मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥ पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥३५॥ क्यङ्मानिनोश्च॥ ३६ ॥ न कोपधायाः ॥ ३७ ॥ संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥ ४० ॥ २ ॥ जातेश्च ॥ ४१ ॥ पुंवत्कर्मधारय जातीयदेशीयेषु ॥४२॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ उगितश्च ॥ ४५ ॥आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥ त्रेस्त्रयः ॥ ४८ ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४९ ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥५१ ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥ पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥ हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥ ऋचः शे ॥ ५५ ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥ उदकस्योदः संज्ञायाम्॥५७॥ पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥ मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥ ३ ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥ एकतद्धिते च ॥ ६२॥ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥ त्वे च ॥ ॥ ६४॥ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ॥ ६८ ॥ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९॥ कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ ७१ ॥ रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥ नलोपो नञः ॥ ७३ ॥ तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥ ग्रन्थान्ताधिके च ॥७९॥ द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥ ४ ॥ अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥ वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु[1] ॥ ८३ ॥ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु॥८४॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ॥८५॥ चरणे ब्रह्मचारिणि ॥८६ ॥ तीर्थे ये ॥८७ ॥ विभाषोदरे ॥ ८८॥ दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥ इदंकिमोरीश्की ॥९०॥ आ सर्वनाम्नः ॥ ९१॥ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये[2] ॥ ९२ ॥ समः समि ॥ ९३ ॥ तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ९४ ॥ सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥ सधमादस्थयोश्छन्दसि ॥ ९६ ॥ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ९७ ॥ ऊदनोर्देशे ॥ ९८ ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥९९ ॥ अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥ ५ ॥ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥ रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥ तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥ का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥ ईषदर्थे ॥ १०५ ॥ विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥ कवं चोष्णे ॥ १०७ ॥ पथि च च्छन्दसि ॥ १०८ ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥११२ ॥ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥ संहितायाम् ॥ ११४ ॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ११६ ॥ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥ ११७ ॥ वले ॥११८ ॥ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥ शरादीनां च॥१२०॥ ॥ ६ ॥ इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥ इकः काशे ॥१२३॥ दस्ति ॥ १२४ ॥ अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥ छन्दसि च ॥ ॥ १२६ ॥ चितेः कपि ॥ १२७ ॥ विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥ नरे संज्ञायाम् ॥१२९॥ मित्रे चर्षौ॥१३०॥ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥१३२॥ ऋचि तुनुघमक्षुमतङ्कुत्रोरुष्याणाम ॥ १३३ ॥ इकः सुञि ॥ १३४ ॥ द्व्यचोतस्तिङः ॥ १३५ ॥ निपातस्य च ॥१३६ ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥ चौ ॥ १३८ ॥ संप्रसारणस्य ॥

---

१ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेष्विति सूत्रे अगोवत्सहलेष्विति प्रक्षिप्तः पाठः । २ टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये इति पाठः ।

॥ १३९ ॥ १९ ॥ (अलुक्षष्ठ्या जातेरिकोऽव्ययीभावे कोः कत्तदिको वहे एकोनविंशतिः) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥ हलः ॥ २ ॥ नामि ॥ ३ ॥ न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥ नृ च ॥ ६ ॥ नोपधायाः ॥ ७ ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥ वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥ सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ॥ ११ ॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ १२ ॥ सौ च ॥ १३ ॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ १५ ॥ अज्झनगमां सनि ॥ १६ ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥ क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ १९ ॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥ १ ॥ राल्लोपः ॥ २१ ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥ श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ २४ ॥ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥ रञ्जेश्च ॥ २६ ॥ घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥ स्यदो जवे ॥ २८ ॥ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥ नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥ जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥ भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥ शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥ शा हौ ॥ ३५ ॥ हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ३७ ॥ वा ल्यपि ॥ ३८ ॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥ गमः क्वौ ॥ ४० ॥ २ ॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥ जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ४२ ॥ ये विभाषा ॥ ४३ ॥ तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ॥ ४५ ॥ आर्धधातुके ॥ ४६ ॥ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥ अतो लोपः ॥ ४८ ॥ यस्य हलः ॥ ४९ ॥ क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥ णेरनिटि ॥ ५१ ॥ निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥ जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥ शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ५५ ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥ विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥ क्षियः ॥ ५९ ॥ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥ ३ ॥ वा क्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥ दीङो युडचि क्ङिति ॥ ६३ ॥ आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥ ईद्यति ॥ ६५ ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥ एर्लिङि ॥ ६७ ॥ वान्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥ न ल्यपि ॥ ६९ ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥ आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥ न माङ्योगे ॥ ७४ ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ७७ ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥ स्त्रियाः ॥ ७९ ॥ वाम्शसोः ॥ ॥ ८० ॥ ४ ॥ इणो यण् ॥ ८१ ॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥ ओः सुपि ॥ ८३ ॥ वर्षाभ्वश्च ॥ ॥ ८४ ॥ न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥ दोषो णौ ॥ ९० ॥ वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥ मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ९३ ॥ खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥ ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ९५ ॥ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ९६ ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ ९७ ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ ९८ ॥ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ९९ ॥ घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥ ५ ॥ हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ १०१ ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥ अङितश्च ॥ १०३ ॥ चिणो लुक् ॥ १०४ ॥ अतो हेः ॥ १०५ ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥ नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥ ये च ॥ १०९ ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥ ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥ इद्दरिद्रस्य ॥ ११४ ॥ भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥ जहातेश्च ॥ ११६ ॥ आ च हौ ॥ ११७ ॥ लोपो यि ॥ ११८ ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥ ६ ॥ थलि च सेटि ॥ १२१ ॥ तॄफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥ राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥ वा जॄभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥ फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥ न शसददवादिगुणानाम् ॥ ॥ १२६ ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥ मघवा बहुलम् ॥ ॥ १२८ ॥ भस्य ॥ १२९ ॥ पादः पत् ॥ १३० ॥ वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥ वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥ अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ १३६ ॥ न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥ अचः ॥ १३८ ॥ उद ईत् ॥ ॥ १३९ ॥ आतो धातोः ॥ १४० ॥ ७ ॥ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥ ति विंशतेर्डिति ॥ १४२ ॥ टेः ॥ ॥ १४३ ॥ नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥ अह्नष्टखोरेव ॥ १४५ ॥ ओर्गुणः ॥ १४६ ॥ ढे लोपोऽकद्र्वाः ॥ १४७ ॥ यस्येति च ॥ १४८ ॥ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ ॥ १४९ ॥ हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥ क्यच्व्योश्च ॥ १५२ ॥ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ॥ १५३ ॥ तुरिष्ठेमेयःसु ॥ १५४ ॥

१ एरिति योगविभागोऽवादिगणल० श० शेखरे ।

टः ॥ १५५ ॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः॥ ॥ १५७ ॥ बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥ इष्ठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥ ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥ ८ ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः ॥१६१॥विभाषर्जोश्छन्दसि॥१६२॥ प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥ इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥१६५॥ संयोगादिश्च॥१६६॥ अन् ॥ १६७ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥ आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७०॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥ कार्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥ औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥ १५ ॥ (अङ्गस्य राल्लोपो विड्वनोर्वोर्क्रोशेणो यण्हुझल्भ्यस्थलि च मन्त्रेषु र ऋतः पञ्चदश) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

युवोरनाकौ ॥ १ ॥ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥ झोऽन्तः ॥ ३ ॥ अदभ्यस्तात् ॥ ॥ ४ ॥ आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥ शीङो रुट् ॥ ६॥ वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ८ ॥ अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ नेदमदसोरकोः ॥ ॥ ११ ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥ ङेर्यः ॥ ॥ १३ ॥ सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥ जसः शी ॥ १७ ॥ औङ आपः ॥ १८ ॥ नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥ जश्शसोः शिः ॥ २० ॥ १ ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ २१ ॥ षड्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ ॥ २३ ॥ अतोऽम् ॥ २४ ॥ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥ नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥ ङेप्रथमयोरम् ॥ २८ ॥ शसो न ॥२९ ॥ भ्यसोऽभ्यम् ॥३०॥ पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥ एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥ साम आकम् ॥ ३३ ॥ आत औ णलः ॥ ॥ ३४ ॥ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥ विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥३७॥ क्त्वापि च्छन्दसि ॥ ३८ ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ३९॥ अमो मश् ॥ ४० ॥ २॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ ४२ ॥ यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥ तस्य तात् ॥४४॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ ४५ ॥ इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥ क्त्वो यक् ॥ ४७ ॥ इष्ट्वीनमिति च ॥ ४८ ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ ४९ ॥ आज्जसेरसुक् ॥ ५० ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ५२ ॥ त्रेस्त्रयः ॥५३॥ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥५५॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥ गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥ इदितो नुम्धातोः ॥ ५८ ॥ शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ ६० ॥ ३ ॥ रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥ नेट्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥ लभेश्च ॥ ६४ ॥ आङो यि ॥ ६५ ॥ उपात्प्रशंसायाम्॥ ॥ ६६ ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ ६७ ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥ युजेरसमासे ॥७१॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७२ ॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥७३॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥ ७४ ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥७५॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥७६॥ ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥ वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥ ४ ॥ शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ८१ ॥ सावनडुहः ॥ ८२ ॥ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥८३॥ दिव औत् ॥ ८४॥ पथिमथ्युभुक्षामात् ॥ ८५ ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥ थो न्थः ॥ ८७ ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ ८८ ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥ गोतो णित् ॥ ९० ॥ णलुत्तमो वा ॥ ॥ ९१ ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥ अनङ् सौ ॥ ९३ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ ९४ ॥ तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ९५ ॥ स्त्रियां च ॥ ९६ ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ ९७ ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ९८ ॥ अम्संबुद्धौ ॥ ॥ ९९ ॥ ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥५ ॥ उपधायाश्च ॥ ॥१०१॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ॥ १०३ ॥ ३ ॥ (युवोरष्टाभ्यो लोपो रधिशप्श्यनो-रुपधायास्त्रीणि) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥ अतो ल्रान्तस्य ॥ २ ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥ नेटि ॥ ४ ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ५ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ६ ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥ नेड्वशि कृति॥८॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥९॥एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्॥ ॥ १० ॥ श्र्युकः किति ॥ ११ ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ॥ १२ ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥ श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥ यस्य विभाषा ॥ १५ ॥ आदितश्च

॥ १६ ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७॥ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥ धृषिशसी वैयात्ये ॥ १९ ॥ दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥ १ ॥ प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥ घुषिरवि शब्दने ॥ २३ ॥ अर्देः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥ अभेश्चाविदूर्ये ॥ २५ ॥ णेरध्ययने वृत्तम् ॥२६ ॥ वा दान्तशांतपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ २८ ॥ हृषेर्लोमसु ॥ २९ ॥ अपचितश्च ॥ ३० ॥ हु ह्वरेश्छन्दसि ॥ ३१ ॥ अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥ सोमे ह्वरितः ॥३३॥ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च॥ ॥ ३४ ॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ॥३५ ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥ वृतो वा ॥ ३८ ॥ न लिङि ॥ ३९ ॥ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥ २ ॥ इट् सनि वा ॥ ४१ ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥ ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ ४४ ॥ रधादिभ्यश्च ॥४५॥ निरः कुषः ॥ ४६ ॥ इण्निष्ठायाम् ॥ ४७ ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ ४८ ॥ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ॥ ४९ ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ ५० ॥ पूङश्च ॥ ५१ ॥ वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥ अञ्चेः पूजायाम् ॥ ५३ ॥ लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ ५५ ॥ उदितो वा ॥ ५६ ॥ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥ गमेरिट्परस्मैपदेषु॥५८॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ॥५९॥ तासि च क्लृपः॥६०॥३॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ॥६१॥ उपदेशेऽत्वतः ॥ ॥६२॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥६३॥ बभूथाततन्थ जगृम्भ ववर्थेति निगमे ॥ ६४ ॥ विभाषा सृजिदृशोः ॥६५॥ इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ॥६६॥ वस्वेकाजाद्घसाम् ॥६७॥ विभाषा गमहनविदविशाम् ॥ ६८ ॥ सनिंससनिवांसम्॥ ॥ ६९ ॥ ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥ अञ्जेः सिचि ॥ ॥ ७१ ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥यमरमनमातां सक् च ॥ ७३ ॥ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ॥७४॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥ ईशः से ॥७७॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥ अतो येयः ॥ ८० ॥ ४ ॥ आतो ङितः ॥ ८१ ॥ आने मुक् ॥ ८२ ॥ ईदासः ॥ ॥ ८३ ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥८४॥ रायो हलि॥८५॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥ द्वितीयायां च ॥८७॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥८८ ॥ योऽचि ॥८९॥ शेषे लोपः ॥ ९० ॥मपर्यन्तस्य ॥९१॥ युवावौ द्विवचने ॥ ९२ ॥ यूयवयौ जसि ॥ ९३ ॥ त्वाहौ सौ ॥ ॥ ९४ ॥ तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ९५ ॥ तवममौ ङसि ॥ ॥ ९६ ॥ त्वमावेकवचने ॥ ९७ ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ९८ ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ ९९॥ अचि र ऋतः ॥ १००॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम्॥१०१॥ त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥ किमः कः ॥ १०३ ॥ कु तिहोः ॥ १०४ ॥ क्वाति ॥ १०५ ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥१०६॥ अदस औ सुलोपश्च॥ १०७ ॥ इदमो मः ॥१०८॥ दश्च ॥ १०९ ॥ यः सौ ॥११०॥ इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥ अनाप्यकः ॥ ११२ ॥ हलि लोपः ॥ ११३ ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ ११४ ॥ अचो ञ्णिति ॥ ११५ ॥ अत उपधायाः ॥ ११६ ॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ ११७ ॥ किति च ॥ ११८ ॥ ॥ १८ ॥ (सिचि प्रभाविट् सन्यचस्तास्वदातो जराया अष्टादश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ २ ॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥ द्वारादीनां च ॥४॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥ न कर्मव्यतिहारे ॥ ६॥ स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥ श्वादेरिञि ॥ ८ ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥ उत्तरपदस्य ॥१०॥ अवयवाद्दतोः ॥ ११ ॥ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥ दिशोऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥ प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥ वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७॥ जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ ॥ १९ ॥ अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥१॥ देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥ नेन्द्रस्य परस्य ॥२२॥ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥ प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥२५॥ अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥ नातः परस्य ॥ २७ ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१॥ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥३२॥ आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥ जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ ॥ ३६ ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥ वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥

॥ ३९ ॥ मियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ ४१ ॥ शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ॥ ४४ ॥ न यासयोः ॥ ४५ ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि॥ ॥ ४७ ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८॥ आदाचार्याणाम्॥ ॥ ४९ ॥ ठस्येकः ॥ ५० ॥ इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ॥ ५१ ॥ चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥५३ ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥५४॥ अभ्यासाच्च ॥५५॥ हेरचङि ॥ ५६ ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥ विभाषा चेः ॥ ५८ ॥ न क्वादेः ॥ ५९ ॥ अजिव्रज्योश्च ॥ ६०॥३॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥६१ ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥ वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥ ओक उचः के ॥ ६४ ॥ ण्य आवश्यके ॥ ६५ ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥६६॥ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ॥ ७० ॥ ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥ क्सस्याचि ॥ ७२ ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ ॥ ७५ ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥ इषुगमियमां छः॥ ॥७७॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥ मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥ जुसि च ॥ ८३ ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ॥ ८६ ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७॥ भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥ तृणह इम्॥ ॥ ९२ ॥ ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥ यङो वा ॥ ९४ ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ॥ ९६ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ॥ ९८ ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥ अदः सर्वेषाम्॥ ॥ १०० ॥ ५ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥ सुपि च ॥ १०२ ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥ ओसि च ॥ ॥ १०४ ॥ आङि चापः ॥ १०५॥ संबुद्धौ च॥१०६॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥१०८॥ जसि च ॥ १०९॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः॥११०॥ घेर्ङिति ॥१११॥ आण्नद्याः ॥ ११२ ॥ याडापः ॥ ॥ ११३ ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥११५॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥११६॥ इदुद्भ्याम् ॥ ११७ ॥ औत् ॥ ११८ ॥ अच्च घेः ॥ ॥ ११९ ॥ आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥ ६ ॥ (देविकादेवतास्फायो भुजमीनातेरतो दीर्घो विंशतिः) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥२ ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥ तिष्ठतेरित् ॥ ॥ ५ ॥ जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥ उर्ऋत् ॥ ७ ॥ नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥ दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥ ऋच्छत्यॄताम् ॥ ११ ॥ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥ केऽणः ॥ १३ ॥ न कपि ॥ १४ ॥ आपोऽन्यतरस्याम ॥ १५ ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥ अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥ श्वयतेरः ॥ १८ ॥ पतः पुम् ॥ ॥ १९ ॥ वच उम् ॥ २० ॥ १ ॥ शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥ अयङ् यि क्ङिति ॥ २२ ॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥ एतेर्लिङि ॥ २४ ॥ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥ च्वौ च ॥ २६ ॥ रीङृतः ॥ ॥ २७ ॥ रिङ्शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥ यङि च ॥३० ॥ ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥ अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥ क्यचि च ॥ ३३ ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ॥ ॥ ३६ ॥ अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥३८॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥ २ ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥ दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥ जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥ विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ॥ दो दद्घोः ॥ ॥ ४६ ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥ अपो भि ॥ ॥ ४८ ॥ सः स्यार्धधातुके ॥ ॥ ४९ ॥ तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥ रि च ॥ ५१ ॥ ह एति॥५२॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥५४॥ आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥५५ ॥ दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥ ह्रस्वः ॥ ५९ ॥ हलादिः शेषः ॥ ६० ॥ ३ ॥ शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥ कुहोश्चुः ॥६२॥ न कवतेर्यङि ॥६३ ॥ कृषेश्छन्दसि॥ ॥ ६४ ॥ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ।। ॥ ६५ ॥ उरत् ॥ ६६ ॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ॥ ६७ ॥ व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥ दीर्घ इणः किति ॥

॥६९॥ अत आदेः ॥ ७० ॥ तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ॥ ७१ ॥ अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥ भवतेरः ॥ ७३ ॥ ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ॥ ७५ ॥ भृञामित् ॥ ७६ ॥ अर्तिपिपर्त्योश्च ॥७७॥ बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥ सन्यतः ॥ ७९ ॥ ओः पुयण्ज्यपरे ॥८०॥४ ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥ दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य॥८५॥ जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥ चरफलोश्च ॥ ॥ ८७ ॥ उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥ ति च ॥ ८९॥ रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥ ऋतश्च ॥ ९२ ॥ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥९३॥ दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्॥ ॥ ९५ ॥ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥ ई च गणः ॥ ९७ ॥ १७ ॥ (णौ च शीङः शश्छोः शर्पूर्वाः स्रवतिसप्तदश) ॥

इति सप्तमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥ तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥ अनुदात्तं च ॥ ३ ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥ परेर्वर्जने ॥ ५ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥ एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥ आबाधे च ॥ १० ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥ पदस्य ॥ १६ ॥ पदात् ॥ १७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥ १ ॥ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ ॥ २२ ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥ पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥ तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥ न लुट् ॥ २९ ॥ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥ नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥ सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥ अङ्गात्प्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥ हि च ॥३४॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥ यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥ पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७॥ उपसर्गव्यपेतं च ॥३८॥ तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥३९॥ अहो च॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥ पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ॥ ४३ ॥ किंक्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥४४॥ लोपे विभाषा ॥ ॥४५॥ एहिमन्ये प्रहासे ऌट् ॥ ४६ ॥ जात्वपूर्वम् ॥ ॥ ४७ ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥ आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥ शेषे विभाषा ॥ ५० ॥ गत्यर्थलोटा ऌण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥ लोट् च ॥ ५२ ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ हन्त च ॥ ५४ ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ॥ ५५ ॥ यद्धितुपरं छन्दसि ॥५६॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥ चादिषु च ॥ ५८ ॥ चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥ हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥ ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥ चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥ वैवावेति च च्छन्दसि ॥६४॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्॥ ॥ ६५ ॥ यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७॥ सगतिरपि तिङ् ॥६८॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥ गतिर्गतौ॥७०॥ तिङि चोदात्तवति ॥ ७१॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ ॥ ७२ ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ॥ ७३ ॥ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥ १४ ॥ (सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति चतुर्दश) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥ न मु ने ॥ ३॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ॥ ५ ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ ८ ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥ झयः ॥१०॥ संज्ञायाम् ॥ ११ ॥ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥ उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥ राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥ छन्दसीरः ॥ १५ ॥ अनो नुट् ॥ १६ ॥ नाद्धस्य ॥ १७ ॥ कृपो रो लः ॥ ॥ १८ ॥ उपसर्गस्यायतौ ॥ १९॥ ग्रो यङि ॥२०॥ अचि विभाषा ॥ २१ ॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥ संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥ रात्सस्य ॥ २४ ॥ धि च॥ ॥ २५ ॥ झलो झलि ॥ २६ ॥ ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७॥ इट ईटि ॥ २८ ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥२९॥ चोः कुः ॥ ३० ॥ हो ढः ॥ ३१ ॥ दादेर्धा-

तोर्घः ॥ ३२ ॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥ नहो धः ॥ ३४ ॥ आहस्थः ॥ ३५ ॥ व्रश्चभ्रस्ज सृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥ एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वोः ॥ ३७ ॥ दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥ झषस्तथोर्धोऽधः । ॥ ४० ॥ २ ॥ षढोः कः सि ॥ ४१ ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ४३ ॥ ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥ ओदितश्च ॥ ४५ ॥ क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥ श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥ अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥ दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥ निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥ शुषः कः ॥ ५१ ॥ पचो वः ॥ ५२ ॥ क्षायो मः ॥ ५३ ॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम ॥ ५४ ॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥ नुद.वेदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥ न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ॥ ५७ ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥ भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्त्तगूर्तानि च्छन्दसि ॥ ६१ ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥ नशेर्वा ॥ ६३ ॥ मो नो धातोः ॥ ६४ ॥ म्वोश्च ॥ ६५ ॥ ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥ अहन् ॥ ६८ ॥ रोऽसुपि ॥ ६९ ॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ॥ ७० ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥ तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥ सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥ दश्च ॥ ७५ ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥ हलि च ॥ ७७ ॥ उपधायां च ॥ ७८ ॥ न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥ दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥ हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥ गुरोरनृतोनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥ ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥ ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥ प्रणवष्टेः ॥ ॥ ८९ ॥ याज्यान्तः ॥ ९० ॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्य च ॥ ९२ ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥ निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥ विचार्यमाणानाम् ॥ ॥ ९७ ॥ पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥ प्रतिश्रवणे च ॥ ॥ ९९ ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥ उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षम् ॥ ॥ १०४ ॥ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥ प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥ ८ ॥ (पूर्वत्राचि षढोर्नसत्तैत ईचिदित्यष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ । आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥ समः सुटि ॥ ५ ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥ नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥ उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥ नॄन्पे ॥ ॥ १० ॥ स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥ कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥ ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥ रो रि ॥ ॥ १४ ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥ रोः सुपि ॥ १६ ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥ ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥ १ ॥ उञि च पदे ॥ २१ ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥ मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥ नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥ हे मपरे वा ॥ ॥ २६ ॥ नपरे नः ॥ २७ ॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ २८ ॥ डः सि धुट् ॥ २९ ॥ नश्च ॥ ॥ ३० ॥ शि तुक् ॥ ३१ ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥ मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥ वा शरि ॥ ३६ ॥ कुप्वोः ᳲक ᳳपौ च ॥ ३७ ॥ सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥ इणः षः ॥ ३९ ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ॥ ४० ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥ तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥ अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥ कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥ पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥ इडाया वा ॥ ५४ ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥ सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥ इण्कोः ॥ ५७ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥ ३ ॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ ६२ ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चा-

१ कुत्सनभर्त्सनेष्विति पाठः क्वचिद्दृश्यते । तत्र भर्त्सनेति प्रक्षिप्तम् ।

भ्यासस्य ॥ ६४ ॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौति-स्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ॥ ६५ ॥ सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥ स्तन्भेः ॥ ६७॥ अवाचालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥ वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ ७१ ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दते-रप्राणिषु ॥ ७२ ॥ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥ परेश्च ॥ ७४ ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥ स्फुरति-स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ॥ ७७ ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥ विभाषेटः ॥ ७९ ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥ ४ ॥ भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२॥ ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥८३॥ मातृपितृभ्यां स्वसा ॥८४॥ मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ॥ ८७ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥८८ ॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥ सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ९०॥ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥ छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ९५ ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्॥ ॥ ९६ ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥ सुषामादिषु च॥९८॥एति संज्ञायामगात्॥९९॥नक्षत्राद्वा ॥ १००॥५॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥१०१॥ निसस्तपतावनासेवने॥१०२॥ युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तः पादम् ॥ १०३ ॥ यजुष्येकेषाम् ॥ ॥ १०४ ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥१०५॥ पूर्वपदात् ॥ ॥ १०६ ॥ सुञः ॥ १०७ ॥ सनोतेरनः ॥ १०८ ॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥ न रपरसृपिसृजि स्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥११०॥ सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥ सिचो यङि ॥ ११२ ॥ सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥११४॥ सोढः ॥११५॥ स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥११६॥ सुनोतेः स्यसनोः ॥११७॥ सदेः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि॥११९॥१९॥ (मतुवसोरुञि चेदुदुपधस्य स्तौतिण्योर्भीरोर्ह्रस्वात्तादावेकोनविंशतिः) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥४॥ प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥ अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥ वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥ पानं देशे ॥ ९ ॥ वा भावकरणयोः ॥ ॥ १० ॥ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥ कुमति च ॥ १३ ॥ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥ हिनु मीना ॥ १५॥ आनि लोट् ॥ १६ ॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ ॥ १७ ॥ शेषे विभाषाकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥ अनितेः ॥ १९ ॥ अन्तः ॥ २० ॥ १ ॥ उभौ साभ्यासस्य ॥२१ ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥ वमोर्वा ॥ २३ ॥ अन्तरदेशे ॥ २४ ॥ अयनं च ॥ २५ ॥ छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥उपसर्गाद्बहुलम् ॥२८॥ कृत्यचः ॥ २९ ॥ णेर्विभाषा ॥ ३० ॥ हलश्चेजुपधात् ॥३१॥ इजादेः सनुमः ॥३२ ॥ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ॥ ३४ ॥ षात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥ नशेः षान्तस्य ॥ ॥ ३६ ॥ पदान्तस्य ॥ ३७ ॥ पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥ क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥ स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥ २ ॥ ष्टुना ष्टुः ॥ ४१॥ न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२॥ तोः षि ॥ ४३ ॥ शात् ॥ ४४ ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥ अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥ अनचि च ॥ ॥ ४७ ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥ शरोऽचि ॥ ॥ ४९ ॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥ दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥ झलां जश्झशि ॥ ५३ ॥ अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥ खरि च ॥५५॥ वाऽवसाने ॥५६॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥५७॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥५८॥ वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥ तोर्लि ॥ ६०॥ ३ ॥ उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ॥६१॥ झयो होऽन्यतरस्याम् ॥६२॥ शश्छोऽटि ॥६३॥ हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥ झरो झरि सवर्णे॥६५॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ॥ ६७ ॥ अ अ ॥ ६८ ॥ ॥ ८ ॥ इति (रषाभ्यामुभौ ष्टुना ष्टुरुदः स्थाष्टौ) ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥ ४ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायस्समाप्तः ॥ १ ॥

(संहत्यसूत्रसङ्ख्या ३९९७)

इति श्रीमत्पाणिनिमुनिप्रणीताऽष्टाध्यायी समाप्ता ।

१–२ सुषामादिगणे इदं द्वयं गणसूत्रत्वेन दृश्यते इति तदुभयमत्र प्रक्षिप्तम् ।

(१) दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि, वा पदान्तस्य, तोर्लि, उदः स्था, झयो हो, शश्छोटि, इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं झलां जश् झशि, अभ्यासे चर्च, खरि च, वावसाने, अणोऽप्रगृह्यस्य, इति पञ्चसूत्र्याः पाठो भाष्यसंमत" इत्यन्यत्र । (२) "उच्चैरुदात्तः" इति सूत्रमारभ्य नवसूत्र्याः "अ अ" इति सूत्रात्पूर्वं पाठ इति भाष्ये इति ल०श०शेखरे। परन्तु "उदात्तस्वरितपरस्येत्यतः परत्रेति स्पष्टं भाष्ये ।

(३) "चतुस्सहस्रीसूत्राणां पञ्चसूत्रीविवर्जिता ॥ अष्टाध्यायी पाणिनीया सूत्रैर्माहेश्वरैस्सह" ॥ १ ॥ इति स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकायां श्रीकृष्णात्मजश्रीनिवासशर्मकृतायाम् । परन्तु प्रकृतपुस्तकेषु तथा न दृश्यते । योगविभागादिनान्यूनाधिक्यात् ।

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सि० कौ० सू० २१३ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ **इति सर्वादिः ॥ १ ॥**

४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७ ॥ स्वर् अन्तर् प्रातर् । **अन्तोदात्ताः** । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । **आद्युदात्ताः** । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । **अन्तोदात्ताः** । वत् [५।१।११५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । **आद्युदात्ताः** । अन्तरा **अन्तोदात्तः** । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [श्रद्धा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोसुन्कसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाचपर्यन्ताः [५ । ३ । ७–४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । च्व्यर्थाश्च । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । **आकृतिगणोऽयम्** । तेनान्येऽपि । तथा हि । माङ् श्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (साचि) सत्यम् मङ्क्षु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुवर् झटिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अम्नस् (अम्भस्) अम्नर (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्ठु बलात् शु अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [५ । ३ । ७–५ । ३ ४७] शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४।४२–६७] । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती नानाञाविति ॥ **इति स्वरादिः ॥ २ ॥**

२० चादयोऽसत्त्वे । १ । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् यूपत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा न्वै त्वै द्वै रै [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकम् छंबट् (छम्बट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् तहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हाहे (है) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु वट् सह अनुषट् आनुषक् अङ्ग फट् ताजक् (भाजक्) अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥**

२१ प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ **इति प्रादयः ॥ ४ ॥**

७६२ ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंशकला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्ली आक्ली आलोष्ठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मसा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविस् ॥ **इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥**

७७५ साक्षात्प्रभृतीनि च । १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचन आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥**

द्वितीयोऽध्यायः ।

६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥
तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् (प्रोढम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् (अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्प्रत्ययः समासान्तः [५ । ४ । १२७ ॥ ५ । ४ । १२८] ॥ **इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥ ७ ॥**

७१७ सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ **इति शौण्डादयः ॥ ८ ॥**

७२५ पात्रेसमितादयश्च । २ । १ । ४८ ॥
पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनर्दी गेहेक्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदृप्तः गेहेधृष्टः गर्भेतृप्तः आखनिकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ९ ॥**

७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥ व्याघ्र सिंह ऋक्षऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ **इति व्याघ्रादयः ॥ आकृतिगणोऽयम् ।** तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ १० ॥

७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ॥
१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पंडित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ **इत्येते श्रेण्यादयः ॥ ११ ॥**

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादयः ॥ १२ ॥**

७३९ * शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव कुतपसौश्रुत अजातौल्वलि । **आकृतिगणोऽयम् ।** कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका॥ **इति शाकपार्थिवादिः ॥ १३ ॥**

७५२ कुमारः श्रमणादिभिः । २ । १ । ७० ॥
श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पंडित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ **इति श्रमणादयः ॥ १४ ॥**

७५४ मयूरव्यंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥
मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडम् एहियवम् एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया । प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आहरवसना (आहरसेना) आहरवनिता (आहरवितना) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्]निश्चप्रचम् अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोष्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः) [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता) आहरनिवपा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पचविपचा भिन्धिलवणा छिन्धिविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । **आकृतिगणोऽयम् ।** तेन । अकुतोभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरुषिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरे याहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ **इति मयूरव्यंसकादयः १५**

७०३ याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक [परिषेचक] स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ **इति याजकादयः ॥ १६ ॥**

९०२ राजदन्तादिषु परम् । २ । २ । ३१ ॥
राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नग्नमुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोतम् (अर्पितोप्तम्)

उत्तगाढ॥ उद्खलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरङ्वायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथबाह्लीक । अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलसम्(गोपालधानीपूलासम्) पूलासककारण्डम् (पूलासककुरंडम्) स्थूलासम् (स्थूलपूलासम्) उशीर बीजम् [जिज्ञास्थि] सिञ्जास्थम् (सिञ्जाश्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दम्पतीजम्पती जायापतीपुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रू शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ **इति राजदन्तादिः ॥ १७ ॥**

९०० **वाहिताग्न्यादिषु ।** २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । **आकृतिगणोऽयम् ।** तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरसुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ **इत्याहिताग्न्यादयः ॥ १८ ॥**

७५१ **कडाराः कर्मधारये ।** २ । २ । ३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड कण कुंठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कञ्ज बर्बर ॥ **इति कडारादयः ॥१९॥**

९८४ * **नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु** * २ । ३ । १७ ॥ नौ काक अन्न शुकशृगाल ॥ **इति नावादयः ॥ २० ॥**

५६१ * **प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्** * २ । ३ । १८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस ॥ **इति प्रकृत्यादयः ॥ २१ ॥**

९१५ **गवाश्वप्रभृतीनि च** । २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम्(तृणोलपम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥**इति गवाश्वप्रभृतीनि २२**

९१८ **न दधिपयआदीनि** । २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजककौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ **इति दधिपयआदीनि ॥ २३ ॥**

८१६ **अर्धर्चाः पुंसि च** । २ । ४ ।३१॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान याननख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्र (शुल्क) शीधु कवच रेणु [ऋण] कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर कल्क [वल्कल] नटमक [नाटमस्तक] वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इकस [इष्वास] मुकुल वसन्त तटाक [तडाग] पिटक विटंक विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल [चखाल] खण्ड दर विटप [रण बल मक] मृणाल हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर [पुरा] राष्ट्र अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल [कुक्कुट] कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [बाल] छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन स्वर] संगम निष्कक्षेम शूक क्षत्र पवित्र यौवन कलह मालक [पालक] मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज [कुञ्ज] विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन [लोमश] तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ **इत्यर्धर्चादिः ॥ २४ ॥**

१०८४ **पैलादिभ्यश्च** । २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालंकि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदञ्चि औदव्रजि औदमेघि औदव्यज्रि (औदमज्जि) औदभृजि दैवस्थानि पैङ्गलौदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्वाहमानि औजिहानि औदशुद्धि तद्राजाच्चाणः (तद्राज) ॥ **आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥२५॥**

१०८६ न तौल्वलिभ्यः। २। ४। ६१॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैकि (वैंकि) आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्रि प्राडाहति बान्धकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्णि कारेणुपलि वैकर्णि वैरकि वैहति॥ **इति तौल्वल्यादिः॥ २६॥**

११४९ यस्कादिभ्यो गोत्रे। २। ४। ६३॥ यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण [अयःस्थूण] तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहिर्योग कर्णाढक पर्णाढक पिण्डीजंघ वक्रसक्थ [वकसक्थ] विश्रि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जंघारथ उत्कास कटुक मथक [मन्थक] पुष्करट [पुष्करसद्] विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान [क्रोष्टुमान] क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित **एते यस्कादयः॥ २७॥**

११४९ न गोपवनादिभ्यः। २। ४। ६७॥ गोपवन शेयु [शिग्रु] बिन्दु भाजन अश्वावतान श्यामक [श्योमाक] श्यामाक श्यापर्ण॥ **बिदाद्यन्तर्गणोऽयम्** (४।१।१०४) **इति गोपवनादिः॥२८॥**

११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे। २। ४। ६८॥ तिककितवाः वङ्खभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लंकशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्रष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः॥ **एते तिककितवादयः॥ २९॥**

११५१ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे। २। ४। ६९॥ उपक लपक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट [सुपिष्ठ] मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथक पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक कशकृत्स्न [काशकृत्स्न] निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजघ प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ॥ **एते उपकादयः॥ ३०॥**

तृतीऽध्यायोयः।

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। ३। १। १२॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस् अरजस्॥ **एते भृशादयः॥ ३१॥**

२२६८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। ३। १। १३॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द॥ **लोहितादिराकृतिगणः॥ ३२॥**

२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्। ३। १। १८॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र आस्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ॥ **इति सुखादीनि॥ ३३॥**

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक्। ३। १। २७॥ कण्डूञ् मन्तु हृणीङ् वल्गु असु [मनस्] महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज् इरञ् उवस उषस् वेट् मेधा कुषुभ [नमस्] मगध तन्तस् पम्पस् [पपस्] सुख दुःख (भिक्ष चरण चरम अवर) सपर अरर [अरर्] भिषज् भिष्णुज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला] लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण [तरिण] पयस् संभूयस् सम्बर॥ **आकृतिगणोऽयम्॥ इति कण्ड्वादिः॥ ३४॥**

२८९६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। ३। १। १३४॥

१ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम्। नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः। सहितपिदमः संज्ञायाम्। सहनः तपनः दमनः। जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः [शत्रुदमनः] **इति नन्द्यादिः॥ ३५॥**

२ ग्राही उत्साही उद्दासी उद्भासी स्थायी मन्त्री संमर्दी। रक्षश्रुवपशां नौ। निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी। याचृव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम्। अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अव्राजी अवादी अवासी। अचामचित्तकर्तृकाणाम्। अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे। विशायी विषयी देशः। अभिभावी भूते। अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी॥ **इति ग्रहादिः॥ ३६॥**

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट् गाहट् सूरट् देवट् [दोषट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेष कोप (कोष) मेधनर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जार भर श्वपच ॥ **पचादिराकृतिगणः ॥ ३७ ॥**

२९१९ * **कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्** * ३ । २ । ५ ॥ मूलविभुज.नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र गिध्र ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ३८ ॥**

२९२९ * **पार्श्वादिषूपसंख्यानम्** * ३ । २ । १५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ **इति पार्श्वादिः ॥ ३९ ॥**

३१७१ **भविष्यति गम्यादयः** । ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥ **एते गम्यादयः ॥ ४० ॥**

३२७२ * **संपदादिभ्यः क्विप्** * ३।३ । ९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ **एते संपदादयः ४१**

३२८१ **षिद्भिदादिभ्योऽङ्** । ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गिर्योषध्योः । श्रद्धा मेधा गोधा । आरा शस्त्र्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वसा मृजा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ **इति भिदादिः ॥ ४२ ॥**

३१७३ **भीमादयोऽपादाने** । ३ । ४।७४ ॥ भीम भीष्म भयानक वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र स्रुव स्रुक् वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शंकुसुक) मूर्ख खलति ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ ४३ ॥**

चतुर्थोऽध्यायः ।

४५४ **अजाद्यतष्टाप्** । ४ । १ । ४॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वाजातिः । क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा । ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलान्नञः दंष्ट्रा ॥ **एतेऽजादयः ॥ ४४ ॥**

३०८ **न षट्स्वस्रादिभ्यः** । ४ । १ । १० ॥ स्वसृ दुहितृ ननान्दृ यातृ मातृ तिसृ चतसृ ॥ **इति स्वस्रादिः ॥ ४५ ॥**

४९२ **नित्यं सपत्न्यादिषु** । ४ । १ । ३५ ॥ समान एक वीर पिण्ड श्व (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥ **इति समानादिः ॥ ४६ ॥**

४९८ **षिद्गौरादिभ्यश्च** । ४ । १ । ४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] द्रुण द्रोण हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुवल बिम्ब बदर फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपच्चिक) शष्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूप (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक धातक सल्लक मालक मालत साल्वक वेतस वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मह मेह छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मुलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गुद शम सूद औड (आर्द्र) ह्रद (ह्रद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । (विकल) निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मातामह पितामह । **इति गौरादिः ॥ ४७ ॥**

५०३ **बह्वादिभ्यश्च** । ४ । १ ४५ ॥ बहु पद्धति अञ्चति अङ्कति अंहति शकटि (शकति) । शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि [शाधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज । चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा वाल शफ गुद ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन । भग गल राग इत्यादि ॥ **इति बह्वादयः ॥४८॥**

५२७ **शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्** । ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौग्गुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय [आनिचेय] आनिधेय आशोकेय

वात्स्यायन मौञ्जायन कैकश काप्य (काव्य) शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६ । ३ । ४३] नित्यं ह्रस्वार्थम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ **इति शार्ङ्गरवादिः॥४९॥**

१२०० क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बैल्वयत सौधातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शाल्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि गौकक्ष्य ॥ **इति क्रौड्यादिः ॥ ५० ॥**

१०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [बन्धुपति धर्मपति] सभापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ **इत्यश्वपत्यादिः ॥५१॥**

१०७९ उत्सादिभ्योऽञ् । ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विकर मिनद महानद महानस महाप्राण तरुण तलुन । बष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पंक्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह् ककुभ् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥ **इत्युत्सादिः ॥ ५२ ॥**

१०९६ बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपबिन्दु] वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला [छगला] ध्रुवका (धुवका) सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्मन्) कुनामन् [सुनामन्] पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न रक्तम् [उदङ्क] उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ **आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन । सात्यकिः जांघिः ऐन्दशार्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ **इति बाह्वादयः ॥ ५३ ॥**

१०९९ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ् । ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ **इति कुञ्जादिः ॥ ५४ ॥**

११०१ नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर [वर] बक मुञ्ज इतिक इतिश उपक [एक] लमक । शलङ्कु शलङ्कं च । सप्तल वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल [कातर] कातल काश्यप [कुश्यप] काश्य काल्य [काव्य] अज अमुष्य [अमुष्म] कृष्णरणौ ब्राह्मणवसिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ **इति नडादिः ॥ ५५ ॥**

११०६ अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ॥ ४ । १ । १०४ ॥ बिद उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प [किंदर्भ] विश्वानर [ऋष्टिषेण] ऋष्टिषेण ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक [शुनक्] धेनु गोपवन शिग्रु बिन्दु (भोगक) भाजन [शमिक] अश्वावतान श्यामाक श्यामक [श्यावलि] श्यापर्ण हरित किन्दास बह्यस्क अर्कजूष [अर्कलूष] बध्योग विष्णु वृद्ध प्रतिबोध [रथीतर] रथन्तर गविष्ठिर निषाद [शबर अनस] मठर [मृडाकु] सूपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्द । परस्त्री परशुं च ॥ **इति बिदादिः ॥ ५६ ॥**

११०७ गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५॥ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक धूम एक अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्गु मण्डु शङ्ख लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायी सूनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहूगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतुकर्ण (जातूकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु

बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ इति गर्गादिः ॥ ५७ ॥

११**१३ अश्वादिभ्यः फञ् । ४ । १ । ११० ॥**
अश्व अश्मन् शङ्ख शूद्रक विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिञ्जूल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म अर्ह कित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनस्) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर ॥ **इत्यश्वादिः ॥ ५८ ॥**

१११९ शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥
शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुभ् (ककुभा) अनभिम्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहूय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरह्रद जलह्रद परिल [पथिक] पिष्ट हैहय (पार्षिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक [मजिरक] वृष्णिक खञ्जार खञ्जाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विश्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष [विटप पिटक] पिटाक तृक्षाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कारु [पृथा उत्क्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खर्जुरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य द्रुह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी ।द्व्यचो नद्याः ॥ त्रिवेणी त्रिवणं च ॥ **इति शिवादिः । आकृतिगणः ॥ ५९ ॥**

११२६ शुभ्रादिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ ॥
शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्रू लेखाभ्रू (लेखाभ्र) विकसा (विकास) रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिश् शालूक अजबस्ति शकन्धि विमातृ विधवा शुक विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र शातल (शतल) बन्धकी सृकण्डु विस्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पवष्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मण श्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरमसृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कद्रु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माशिन् परिधि वायुशकल शलाका खडूर कुवेरिका दत्त अशोका अन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्न बीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अजिर ॥ **इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६० ॥**

११३१ कल्याण्यादीनामिनङ् च।४।१।१२६॥
कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ **इति कल्याण्यादिः ॥ ६१ ॥**

११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १३६॥
गृष्टि हृष्टि बलि हलि विश्रि कुद्रि अजबस्ति मित्रयु ॥ **इति गृष्ट्यादिः ॥ ६२ ॥**

११६९ रेवत्यादिभ्यष्ठक् । ४ । १ । १४६॥
रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली वृक वञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ **इति रेवत्यादिः ॥ ६३ ॥**

११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १५१ ॥
कुरु गर्गर मंगुष अजमार रथकार बावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट शालका (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ शावपुत्र सत्यकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् ॥ **इति कुर्वादिः ॥ ६४ ॥**

११७८ तिकादिभ्यः फिञ् । ४। १ ।१५४॥
तिक कितव संज्ञावालशिख (संज्ञा वाला शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द रूप्य ग्राम्य नील अमित्र गौकक्ष कुरु देवरथ तैतिल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैतयत ब्राजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक स्वल्पक वृष लोमक वादन्य यज्ञ ॥**इति तिकादिः ॥ ६५ ॥**

११८२ वाकिनादीनां कुक्च । ४ । १।१५८॥
वाकिन गौधेर कार्कश काकलङ्का । चर्मिवर्मिणोर्नेलोपश्च॥ **इति वाकिनादिः ॥ ६६ ॥**

११९४ कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ॥
कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ **इति कम्बोजादिः ॥ ६७ ॥**

१११७ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥

१ भर्ग करूश केकय कश्मीर साल्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥ ६८ ॥

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ ६९ ॥

१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥
भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गारचर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ ७० ॥

१२५४ खण्डिकादिभ्यश्च । ४ । २ । ४५ ॥
खण्डिका वडवा क्षुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ ७१ ॥

१२५८ पाशादिभ्यो यः ॥ ४ । २ । ४९ ॥
पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति पाशादिः ॥ ७२॥

१२६० * खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ इति खलादिराकृतिगणः ॥ ७३ ॥

१२६२ राजन्यादिभ्यो वुञ् । ४ । २ । ५३॥
राजन्य आनत बाभ्रव्य शालंकायन दैवयातव (देवयात्) [अव्रीड वरत्रा] जालंधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ॥ इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ७४ ॥

१२६३ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

१ भौरिकि भौलिकि चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिजक वाणिकाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ७५ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) तार्क्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्डि (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्डि] ॥ इति ऐषुकार्यादिः ॥ ७६ ॥

१२७० क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । ४ । २ । ६०॥
उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) इत्युक्थादिः ॥ ७७ ॥

१२७१ क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् ॥ इति क्रमादिः ॥७८॥

१२७३ वसन्तादिभ्यष्ठक् । ४ । २ । ६३ ॥
वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् अथर्वण ॥ इति वसन्तादिः ॥ ७९ ॥

१२८७ संकलादिभ्यश्च । २ । ४ । ७५ ॥
संकल पुष्कल उत्तम उडुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश गवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥ इति संकलादिः॥ ८० ॥

१२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । ४ । २ ।७७॥
सुवास्तु (सुवस्तु) वर्णु भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥८१॥

१२९१ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः । ४ । २।८० ॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण सांपरायण क्रौष्ट्रायन औष्ट्रायण त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायण ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत् शिंशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ मलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः॥८२॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविटयास) पराशर अरुस् अयस् मौद्गल्याकर (मौद्गल्युकर) इति कृशाश्वादिः ॥८३॥

३ ऋश्य (ह्रस्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ] असनि सित मत वेश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह्) अरडु परिदंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु ॥ **इत्यृश्यादिः ॥ ८४ ॥**

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इक्कट संकट कंकट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप विकङ्कट दशग्राम ॥ **इति कुमुदादिः ॥ ८५ ॥**

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूक्षा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कङ्कट गुड बिसतृण कर्पूर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल ॥ **इति काशादिः ॥८६॥**

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस ॥**इति तृणादिः॥८७॥**

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इक्कट कङ्कट सङ्कट कट कूप बुक पुट मह परिवाप यवाषि धुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ **इति प्रेक्षादिः॥८८॥**

८ अश्मन् यूथ ऊष मीननद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुण कुण्डल पीन गुह ॥ **इत्यश्मादिः ॥ ८९ ॥**

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाल छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीकर शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ **इति सख्यादिः ॥ ९० ॥**

१० सङ्काश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर [सुपथिन्पन्थ च] यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ **इतिसङ्काशादिः ॥ ९१ ॥**

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुल (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वनकुल ॥ **इति बलादिः ॥ ९२ ॥**

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला सकर्णक॥ **इति पक्षादिः ॥ ९३ ॥**

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ **इति कर्णादिः ॥ ९४ ॥**

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित्त महापुत्र न श्वेत गडिक (खडिक) शुक्रविप्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन श्वन् अजिर जीव खंडित कर्ण विग्रह ॥ **इति सुतंगमादिः ॥ ९५ ॥**

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल :खंडित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ **इति प्रगद्यादिः ॥९६॥**

१६ वराह पलाशा (पलाश) शेरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ **इति वराहादिः ॥ ९७ ॥**

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुंडल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ **इति कुमुदादिः ॥ ९८ ॥**

१३०१ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ ।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुंडी शयांडी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गयायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती वलभी ॥ **इति वरणादिः ॥ ९९ ॥**

१३०५ मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला खड वट वेट ॥ **इति मध्वादिः ॥ १०० ॥**

१३०९ उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ **इत्युत्करादिः ॥ १०१ ॥**

१०३० नडादीनां कुक्च। ४। २। ९१॥
नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण। क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च। तक्षन्नलोपश्च॥ इति नडादिः॥१०२॥

१३१५ कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। ४। २। ९५॥ कत्रि उम्भि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम। कुड्यायाः यलोपश्च॥ इति कत्र्यादिः॥ १०३॥

१३१७ नद्यादिभ्यो ढक्। ४। २। ९७॥
नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदार्वा सेतकी। वडवाया वृषे॥ इति नद्यादिः॥ १०४॥

१३३१ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्। ४। २। ११०॥ पलदी परिषद् रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलभिदा गोष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदपान यकृल्लोम॥ इति पलद्यादिः॥ १०५॥

१३४० काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। ४। २। ११६॥ काशि चेदि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र)। आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्। आपद् ऊर्ध्वतत्॥ इति काश्यादिः॥ १०६॥

१३५१ धूमादिभ्यश्च।४।२।१२७॥ धूम षडण्ड शशादन आर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सात्रासाह शष्प मित्रवर्ध्र (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आराज्ञी धार्तराज्ञीआवय तीर्थ। कूलात्सौवीरेषु। समुद्रान्नावि मनुष्ये च। कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत॥ इति धूमादिः॥ १०७॥

१३५७ कच्छादिभ्यश्च। ४। २॥ १३३॥
कच्छ सिन्धु वर्ण गन्धार मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु॥ इति कच्छादिः॥ १०८॥

१३६२ गहादिभ्यश्च। ४। २। १३८॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य। मध्यं दिनं चरणे। उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रौति आहिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आध्यश्वि आनृशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटकी वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकबिन्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोर्लोपः जनपरयोः कुक्च। देवस्य च। इति गहादिः॥ वेणुकादिभ्यश्छण्॥ आकृतिगणः॥ १०९॥

१३८७ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। ४। ३। १६। संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत्। संवत्सरात्फलपर्वणोः॥ इति संधिवेलादिः॥ ११०॥

१४२९ दिगादिभ्यो यत्। ४। ३। ५४॥
दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ। उदकात्संज्ञायाम्। ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश॥ इति दिगादिः॥ १११॥

१४३६ * परिमुखादिभ्यश्च * ४। ३। ५९॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युलूखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख॥ इति परिमुखादिः॥११२॥

१४३७ * अध्यात्मादिभ्यश्च * ४। ३। ६०॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक॥ इत्यध्यात्मादिः॥ आकृतिगणः॥ ११३॥

१४५२ अणृगयनादिभ्यः। ४। ३। ७३॥
ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमानछन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा॥ इति ऋगयनादिः॥ ११४॥

१४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण्। ४। ३। ७६॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण॥ इति शुण्डिकादिः॥ ११५॥

१४७२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः। ४।३। ९२॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शंख बोध॥ इति शण्डिकादिः॥ ११६॥

१४७३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ।४।३।९३॥ १ सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद्) गन्दिका॥ इति सिन्ध्वादिः॥ ११७॥

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुर ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण सङ्कुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ **इति तक्षशिलादिः ॥ ११८ ॥**

२४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । ४।३।१०६॥ शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भस्कन्ध देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कठशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज॥ **इति शौनकादिः ११९॥**

१४९८ कुलालादिभ्यो वुञ् । ४ । ३।११८॥ कुलाल वरुड चाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्षत् (परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक बैजवापि ॥ **इति कुलालादिः ॥ १२० ॥**

१५११ रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१॥ रैवतिक स्वापिशि क्षैमवृद्धि गौरग्रीव (गौर ग्रीवि) औदमेघि औदवापि बैजवापि॥ **इति रैवतिकादिः॥१२१॥**

१५१६ बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥ बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर॥ **इति बिल्वादिः१२२॥**

१५२१ पलाशादिभ्यो वा । ४ । ३ । १४१॥ पलाश खदिर शिंशपा स्पन्दन पुलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ **इति पलाशादिः ॥ १२३ ॥**

१५२४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४।३।१४४ ॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ **इति शरादिः ॥ १२४ ॥**

१५३० तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५२ ॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ **इति तालादिः ॥ १२५ ॥**

१५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।४।३। १५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ **इति रजतादिः ॥ १२६ ॥**

१५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इंगुदी शिग्रु रुरु कक्षतु बृहती ॥ **इति प्लक्षादिः ॥ १२७ ॥**

१५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७॥ हरीतकी कौशातकी नखरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गर्गीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ **इति हरीतक्यादिः ॥ १२८ ॥**

१५४८ * माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ।४। ४। १ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः । कार्यशब्दः ॥ **इति माशब्दादिः ॥ १२९ ॥**

१५४९ * आहौ प्रभूतादिभ्यः * ४ । ४।१॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ **इति प्रभूतादिः ॥ १३० ॥**

१५४९ * पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * ४ । ४। १ ॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन ॥ **इति सुस्नातादिः ॥ १३१ ॥**

१५४९ * गच्छतौ परदारादिभ्यः * । ४।४। १ ॥ परदार गुरुतल्प **इति परदारादिः ॥ १३२ ॥**

१५५९ पर्पादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पत्च ॥ **इति पर्पादिः ॥ १३३ ॥**

१५६२ वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ ।१२॥ वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपावस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ **इति वेतनादिः ॥ १३४ ॥**

१५६५ हरत्युत्संगादिभ्यः । ४। ४।१५॥ उत्संग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक **इत्युत्संगादिः ॥ १३५ ॥**

१५६६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४ । १६ ॥ भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षेभार अंसभार अंसेभार ॥ **इति भस्त्रादिः ॥ १३६ ॥**

१५६९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ।४।४ । १९ ॥ अक्षद्यूत [जानूप्रहृत] जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ **इत्यक्षद्यूतादिः ॥ १३७ ॥**

१५९८ अण्महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ **इति महिष्यादिः ॥ १३८ ॥**

१६०३ किसरादिभ्यः ष्ठन् । ४ । ४। ५३ ॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) **इति किसरादिः ॥ १३९ ॥**

१६१२ छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ **इति छत्रादिः ॥ १४० ॥**

१६५१ प्रतिजनादिभ्यः खञ् । ४ । ४ । ९९ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ **इति प्रतिजनादिः ॥ १४१ ॥**

१६९४ कथादिभ्यष्ठक् ।४।४।१०२॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्टविद्व (कुष्टविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ **इति कथादिः ॥ १४२ ॥**

१६९९ गुडादिभ्यष्ठञ् । ४ । ४ ।१०३॥ गुड कुल्माष सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाय प्रवास निवास उपवास ॥ **इति गुडादिः ॥ १४३ ॥**

पञ्चमोऽध्यायः ।

१६६२ उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्खदा युग मेधा स्रुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोनङ् च । कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त)॥ **इति गवादिः ॥ १४४ ॥**

१६६४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः । ५ । १ । ४ ॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूप किण्व प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ **इत्यपूपादिः ॥ १४५ ॥**

१६८२ असमासे निष्कादिभ्यः । ५ । १ । २० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ **इति निष्कादिः ॥ १४६ ॥**

१७०५ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् । ५।१।३९ ॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ **इत्यश्वादिः ॥१४७॥**

१७१६ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ । १ ।५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ॥ **इति वंशादिः॥१४८॥**

१७२९ छेदादिभ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्गं च ॥ **इति छेदादिः ॥ १४९॥**

१७३१ दण्डादिभ्यो यः । ५ । १ ।६६ ॥ दंड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ **इति दण्डादिः ॥ १५० ॥**

१७५८ * महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * । ५ । १ । ९४ ॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ **इति महानाम्न्यादिः ॥१५१॥**

१७५८ * अवान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिर्वक्तव्यः ५ । १ । ९४ ॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ **इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ १५२ ॥**

१७६१ व्युष्टादिभ्योऽण् । ५ । १ । ९७। व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात ॥ **इति व्युष्टादिः ॥ १५३ ॥**

१७६१ * अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् * । ५ । १ । ९७ ॥ अग्निपद पीलुमूल (पीलु मूल) प्रवास उपवास आकृतिगण इति अग्निपदादिः ॥ १५४ ॥

१७३५ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । ५ ।१ । १०१ ॥ संताप संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेष संवास संमोदन सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ॥ **इति संतापादिः ॥१५५॥**

१७३६ * तदप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् * । ५ । १ । १०५ ॥ उपवस्त्र प्राशितृ चूडा श्रद्धा ॥ **इत्युपवस्त्रादिः ॥ १५६ ॥**

१७७४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५ ।१।१११॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ **इत्यनुप्रवचनादिः॥१५७॥**

१७७४ * स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ **इति स्वर्गादिः ॥ १५८ ॥**

१७७४ * पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः * ५ । १ । १११ ॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ **इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५९ ॥**

१७८४ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ **इति पृथ्वादिः ॥ १६० ॥**

१७८७ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ।५ ।११ १२३॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलाभमतिमनः शारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ **इति दृढादिः ॥ १६१ ॥**

१७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्च । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्न बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद

विशस्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर॥ **आकृतिगणोऽयम्॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १६२ ॥**

१७८९ * चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * ५ । १ । १२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना अन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक॥ **इति चतुर्वेदादिः ॥१६३॥**

१७९३ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित । राजाऽसे । ग्रामिक पिण्डित सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डिक दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक पर्षिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर चूडिक ॥ **इति पुरोहितादिः ॥ १६४ ॥**

१७१४ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५ । १ । १२९ ॥ उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ **इत्युद्गात्रादिः ॥ १६५ ॥**

१३९९ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।५।१।१३०॥ युवन् स्थविर होतृ यजमान। पुरुषाऽसे। भ्रातृ कुतुक, श्रमण (श्रवण) कटुक कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस । हृदयाऽसे । कुल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ **इति युवादिः ॥ १६६ ॥**

१७९८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र असुष्यपुत्र आमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ **इति मनोज्ञादिः ॥ १६७ ॥**

१८२५ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ **इति पील्वादिः ॥ १६८ ॥**

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥ **इति कर्णादिः ॥ १६९ ॥**

१८३७ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । ५। २ । ३६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच सूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तबक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुसुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कवलय गर्ध क्षुध् सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र अराल कलङ्क कर्दम कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ **इति तारकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७० ॥**

१८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत्त्व सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्नाविष्णू उर्वशी वृत्रहन् ॥ **इति विमुक्तादिः ॥ १७१ ॥**

१८६२ गोषदादिभ्यो वुन् । ५।२।६२॥ गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्टः देवींधिया (देवींधियम्) रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतूर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ **इति गोषदादिः ॥१७२॥**

१८६४ आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४॥ आकर्ष (आकष) त्सरु पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गद्गद शकुनि ॥ **इत्याकर्षादिः ॥ १७३ ॥**

१८८८ इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ **इतीष्टादिः ॥ १७४ ॥**

१८९९ रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ९५॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ **इति रसादिः ॥ १७५ ॥**

१९०४ सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ ।९७॥ सिध्म गडु मणि नाभि बीज वीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शू हनु सक्तु मास (मांस) । पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ् च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिंग पित्त पुष्क पृथु मृदु मंजु मण्ड पत्र चटु कपि गंडु ग्रन्थि श्री

कुश धारा वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥ इति सिध्मादिः ॥ १७६ ॥

१९०७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः। ५ । २ । १०० ॥

१ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु ॥ **इति लोमादिः ॥ १७७ ॥**

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु (कद्रू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च। विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः। लक्ष्म्या अच॥ **इति पामादिः ॥ १७८ ॥**

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा॥**इति पिच्छादिः॥१७९॥**

१९१० * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * ५। २ । १०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुंडल कुतप विसर्प विपादिका ॥ **इति ज्योत्स्नादिः ॥ १८० ॥**

१९२३ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ ।११६॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी। शीर्षान्नञः ॥ **इति व्रीह्यादिः ॥ १८१ ॥**

१९२४ तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ ॥ ११७॥ तुन्द उदर पिचंड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्वि-वृद्धौ ॥ **इति तुन्दादिः ॥ १८२ ॥**

१९३३ अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अम्ल लवण । स्वांगाद्धीनात् । वर्णात् । **इत्यर्शआदिः। आकृतिगणः ॥ १८३ ॥**

१९३७ सुखादिभ्यश्च । ५ । २ ॥१३१॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्र (आश्र) आस्र अलीक कठण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष । **इति सुखादिः ॥ १८४॥**

१९४१ पुष्करादिभ्यो देशे ।५।२।१३५॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरंग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल पयस् ॥ **इति पुष्करादिः ॥ १८५ ॥**

१९४२ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् । ५ । २ ॥ १३६ ॥ बल उत्साह उद्भास उद्वास उद्दास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ **इति बलादिः॥१८६॥**

१९६३ * हशिग्रहणाद्भवदादियोग एव * ।५। ३ ॥ १४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रिय आयुष्मान् ॥ **इति भवदादिः ॥ १८७ ॥**

२०५९ देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ ॥ १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दंड पुष्प मत्स्य ॥ **इति देवपथादिः॥ आकृतिगणः ॥ १८८ ॥**

२०५८ शाखादिभ्यो यः । ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद(स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र शाण ॥ **इति शाखादिः ॥ १८९ ॥**

२०६२ शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका कपिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ **इति शर्करादिः ॥ १९० ॥**

२०६३ अंगुल्यादिभ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ **इत्यङ्गुल्यादिः ॥ १९१ ॥**

२०६९ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५। ३ । ११६ ॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति ॥ औडवि काकदन्तकि शात्रुतपि सर्वसेनि बिन्दु बैन्दवि तुलभ मौंजायन काकन्दि सावित्रीपुत्र **इति दामन्यादिः ॥ १९२ ॥**

२०७० पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ।५।३।११७॥

१ पर्शु असुर रक्षस् बाह्लीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कर्षापण॥**इति पर्श्वादिः॥१९३॥**

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय घार्तेय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत उशीनर॥ **इति यौधेयादिः॥१९४॥**

२०७९ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु०) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल । पाद्यकालवदात सुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अहौ जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि ॥ **इति स्थूलादिः ॥ १९५ ॥**

२०९७ यावादिभ्यः कन् । ५ ।४ ।२९ ॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्ब । ऋतावुष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) **इति यावादिः ॥ १९६ ॥**

२१०२ विनयादिभ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ॥
विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय ॥ इति विनयादिः ॥ १९७ ॥

२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विद्वस् वेदन षोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुहत् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुञ्च सत्वत् दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ १९८ ॥

२१११ * आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * । ५। ४।४४॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १९९ ॥

६७७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिरुक् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् । जराया जरश्च । प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः। पथिन् ॥ इति शरदादिः ॥ २०० ॥

९६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥
द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आढ्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥२०१॥

८७७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥ हस्तिन् कुद्दाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महेला दासी गणिका कुसूल ॥ इति हस्त्यादिः ॥ २०२ ॥

८७८ कुम्भपदीषु च । ५ । ४ । १३९ ॥
कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥ २०३ ॥

८८९ उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥
उरस् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली शालिः । अर्थान्नञः ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ २०४ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

७९ * शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * । ६ । १ । ९४ ॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलीषा मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्ध्वादिः ॥ २०५ ॥

३०७१ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६।१। १५७ ॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्पा नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ इति पारस्करादिः ॥ २०६ ॥

३६८१ उञ्छादीनां च । ६ । १ ।१६०॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज जल्प (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे । रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये । वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुयुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः ॥ इत्युञ्छादिः ॥ २०७ ॥

३६९१ वृषादीनां च । ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः गयः नयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शमरणौ संज्ञायाम् । संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः॥ इति वृषादिः॥आकृतिगणः॥ अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ २०८ ॥

३७९८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । ६।२।२४॥ विस्पष्ट विचित्र विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पंडित कुशल चपल निपुण ॥ इति विस्पष्टादिः ॥ २०९ ॥

३७७१ कार्तकौजपादयश्च । ६ । २ । ३७ ॥ कार्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौकाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये॥ इति कार्तकौजपादिः ॥ २१० ॥

३७७६ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च । ६ । २ । ४२ ॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) ओषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दासीभारादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २११ ॥

३९१९ युक्तारोह्यादयश्च । ६ । २ । ८१ ॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतप्रमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ॥ इति युक्तारोह्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २१२ ॥

३८७९ घोषादिषु च । ६ । २ । ८५ ॥ घोष घट (कट) वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट्) कुट कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा)॥ इति घोषादिः॥२१३॥

३८२० छात्र्यादयः शालायाम् । ६ । २।८६॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः ॥ २१४ ॥

३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् । ६ । २ । ॥ ८७ ॥ कर्कि (कर्की) मघ्नी मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ॥ इति कर्क्यादिः ॥ २१५ ॥

३८२२ मालादीनां च । ६ । २ । ८८ ॥माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा स्राक्षा शामा काञ्ची एक काम दिवोदास वध्यश्व ॥ इति मालादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २१६ ॥

३८९२ क्रत्वादयश्च । ६ । २ । ११८ ॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतूर्ति हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ २१७ ॥

३८५९ आदिश्चिहणादीनाम् । ६ ।२। १२५॥ चिहण मदुर मद्रुमर वैतुल पटत्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिक्कण चित्कण॥ इति चिहणादिः२१८

३८६५ वर्ग्यादयश्च । ६ । २ ।१३१ ॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः॥२१९॥

३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल ॥ इति चूर्णादिः ॥ २२० ॥

३८७४ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्युः इति ॥ वनस्पत्यादिः ॥ २२१ ॥

३८८० संज्ञायामनाचितादीनाम् ।६।२।१४६॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ २२२ ॥

३८८१ प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुतासुष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु खट्वारूढः । कविशस्तः॥ इति प्रवृद्धादिः॥ आकृतिगणोऽयम्॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृतो रथ इत्यादिः ॥ २२३ ॥

३८९४ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ।६।२।१६० ॥ चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमानत्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम्। विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाह्नोश्छन्दसि ॥ इति चार्वादिः ॥ २२४ ॥

३९१० न गुणादयोऽवयवाः । ६ । २।१७६॥ गुण अक्षर अध्याय सूक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २२५ ॥

३९१८ निरुदकादीनि च । ६ । २ । १८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेर्हस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुदकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २२६ ॥

३९२७ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे । ६ । २।१९३॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥ इत्यंश्वादिः ॥ २२७ ॥

३९२८ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः । ६ । २ । १९४ ॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या गुध कल्प पाद ॥ इति गौरादिः ॥ २२८ ॥

३९३३ * त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६ ।२। १९९ ॥त्रिचक्र त्रिवृत् । त्रिवङ्कर ॥ इति त्रिचक्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २२९ ॥

८३१ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ इति प्रियादिः ॥ २३० ॥

८३६ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ॥ तसिल् त्रल् तरप् तमप् चरट् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप् थल् थाल् दा र्हिल् तिल् थ्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २३१ ॥

८३६ * कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु * ६ । ३ । ४२॥कुक्कुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रुकुंस भृकुटी॥ इति कुक्कुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २३२॥२३३ ॥

१०३४ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०९ ॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान

उद्खल पिशाच बृसी मयूर ॥ **इति पृषोदरादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २३४ ॥**

१०३८ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् । ६ । ३ । ११७ ॥

१ कोटर मिश्रक सिध्रक पुरग सारिक (शारिक) **इति कोटरादिः ॥ २३५ ॥**

२ किंशुलुक शाल्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट ॥ **इति किंशुलुकादिः ॥ २३६ ॥**

१०४१ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । ६ । ३ । ११९ ॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक ॥ **इत्यजिरादिः ॥ २३७ ॥**

१०४२ शरादीनां च । ६ । ३ । १२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ **इति शरादिः ॥ २३८ ॥**

१०४३ * अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६ । ३ । १२१ ॥ पीलु दारु रुचि चारु गम् क्रम् ॥ **इति पीलवादिः ॥ २३९ ॥**

१३११ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥ छविधानार्थं ये नडादयस्ते यदा छसन्नियोगे कृतकुगागमास्ते **बिल्वकादयः ॥ २४० ॥**

सप्तमोऽध्यायः ।

३५७१ स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ **इति स्नात्व्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २४१ ॥**

१३८६ द्वारादीनां च । ७ । ३ । ४ ॥ द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत् स्वादु मृदु श्वस् श्वन् स्व ॥ **इति द्वारादिः ॥ २४२ ॥**

१५४९ स्वागतादीनां च । ७ । ३ । ७ ॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार स्वपति ॥ **इति स्वागतादिः ॥ २४३ ॥**

१४३८ अनुशतिकादीनां च । ७ । ३ । २० ॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंचरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य अस्यहत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्ष्यञि । सूत्रनड ॥ **इत्यनुशतिकादिः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥** तेन अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विद्या ॥ इत्यादिः ॥ २४४ ॥

४६४ * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ७ । ३ । ४५ ॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका हलका अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ **इति क्षिपकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २४५ ॥**

२८६४ न्यङ्क्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥ न्यङ्कु मद्गु भृगु दूरेपाक फलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलेपाकु तक्र (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां मेघनिदाघावदाघार्घाः । न्यग्रोध विरुत ॥ **इति न्यङ्क्वादिः ॥ २४६ ॥**

२५६६ * काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् * ७ । ४ । ३ ॥ कण रण भण श्रण लुप हेठ ह्वायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ **इति काण्यादिः ॥ २४७ ॥**

अष्टमोऽध्यायः ।

३९३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८ । १ । २७ ॥ गोत्र ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ **इति गोत्रादिः ॥ २४८ ॥**

३९७४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८ । १ । ६७ ॥ काष्ठ दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्भुत अनुक्त भृश घोर सुख परम सु अति ॥ **इति काष्ठादिः ॥ २४९ ॥**

१८९७ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ८ । २ । ९ ॥ यव दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुञ्चा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि ध्वजि निजि सिजि संजि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥ **इति यवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५० ॥**

१७१ * अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७० ॥

१ अहर् गीर् धूर् ॥ **इत्यहरादिः ॥ २५१ ॥**

२ पति गण पुत्र ॥ **इति पत्यादिः ॥ २५२ ॥**

१४४ कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ **इति कस्कादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५३ ॥**

१०२२ सुषामादिषु च । ८ । ३ । ९८ ॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः निषेधः निःषेधः दुःषेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिषक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषेचनम् दुन्दुभिषेवणम् (दुन्दुभिषेचणम्) । एति संज्ञायामगात् । नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ **इति सुषामादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २५४ ॥**

३१६८ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् । ८।३।११० ॥ सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं किंसम् (किंसः किंसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ **पाठान्तरम्॥** सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं बिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् गोसनिम् अश्वसनिम्॥**इति सवनादिः॥२९५॥**

१०५१ * **इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः** * ८ । ५ । ६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा ॥ **इर्तारिकादिः । आकृतिगणः ॥ २९६ ॥**

१०५४ * **गिरिनद्यादीनां च** । ८ । ४ ।१०॥ गिरिनदी गिरिनख गिरिनद्ध । गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान माषोन आर्गयन॥ **इति गिरिनद्यादिः ॥ आकृ० ॥ २९७ ॥**

७९२ **क्षुभ्नादिषु च** । ८ । ४।३९॥ क्षुभ्न नृनमन नंदिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनं परिगहनं परिनन्दनं शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्यादणत्वं च॥ **आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम् ॥** क्षुभ्ना तृप्नु नृनमन नरनगर नन्दन । यङ्नृती । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्। इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥ **इति क्षुभ्नादिः ॥ २९८ ॥**

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ॥

धातुपाठः।

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥१॥
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम्।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्॥१॥

भ्वादिगणः।

१ भू सत्तायाम्॥ **उदात्तः परस्मैभाषः॥** २ एध वृद्धौ। ३ स्पर्ध संघर्षे। ४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च। ५ बाधृ लोडने। ६ नाथृ ७ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु। ८ दध धारणे। ९ स्कुदि आप्रवणे। १० श्विदि श्वैत्ये। ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः। १२ भदि कल्याणे सुखे च। १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु। १४ स्पदि किंचिच्चलने। १५ क्लिदि परिदेवने। १६ मुद हर्षे। १७ दद दाने। १८ ष्वद। १९ स्वर्द आस्वादने। २० उर्द माने क्रीडायां च। २१ कुर्द २२ खुर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव। २५ षूद क्षरणे। २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे। २७ ह्लादी सुखे च। २८ स्वाद आस्वादने। २९ पर्द कुत्सिते शब्दे। ३० यती प्रयत्ने। ३१ युतृ ३२ जुतृ भासने। ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने। ३५ श्रथि शैथिल्ये। ३६ ग्रथि कौटिल्ये। ३७ कत्थ श्लाघायाम्॥ **एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** ३८ अत सातत्यगमने। ३९ चिती संज्ञाने। ४० च्युतिर् आसेचने। ४१ श्च्युतिर् क्षरणे। ४२ मन्थ विलोडने। ४३ कुथि ४४ पुथि ४५ लुथि ४६ मथि हिंसासंक्लेशनयोः। ४७ षिध गत्याम्। ४८ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च। ४९ खाद भक्षणे। ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च। ५१ बद स्थैर्ये। ५२ गद व्यक्तायां वाचि। ५३ रद विलेखने। ५४ णद अव्यक्ते शब्दे। ५५ अर्द गतौ याचने च। ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे। ५८ तर्द हिंसायाम्। ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे। ६० खर्द दन्दशूके। ६१ अति ६२ अदि बन्धने। ६३ इदि परमैश्वर्ये। ६४ बिदि अवयवे॥ भिदि इत्येके॥ ६५ गडि वदनैकदेशे। ६६ णिदि कुत्सायाम्। ६७ टुनदि समृद्धौ। ६८ चदि आह्लादे। ६९ त्रदि चेष्टायाम्। ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्लदि आह्वाने रोदने च। ७३ क्लिदि परिदेवने। ७४ शुन्ध शुद्धौ॥ **अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** ७५ शीकृ सेचने। ७६ लोकृ दर्शने। ७७ श्लोकृ संघाते। ७८ द्रेकृ ७९ ध्रेकृ शब्दोत्साहयोः। ८० रेकृ शङ्कायाम् ८१ सेकृ ८२ स्रेकृ ८३ स्रकि ८४ श्रकि श्लकि ८५ गतौ। ८६ शकि शङ्कायाम्। ८७ अकि लक्षणे। ८८ वकि कौटिल्ये। ८९ मकि मण्डने। ९० कक लौल्ये। ९१ कुक ९२ वृक आदाने। ९३ चक तृप्तौ प्रतिघाते च। ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ त्रकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वष्क १०१ वस्क १०२ मस्क १०३ टिकृ १०४ टीकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ रघि १०८ लघि गत्यर्थाः॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके। लघि भोजननिवृत्तावपि॥ १०९ अघि ११० मघि गत्याक्षेपे। मघि कैतवे च १११ राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ सामर्थ्ये॥ ११४ ध्राघृ इत्यपि केचित्। द्राघृ आयामे च॥११५ श्लाघृ कत्थने॥ **शीकादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** ११६ फक्क नीचैर्गतौ। ११७तक हसने ११८ तकि कृच्छ्रजीवने ११९ बुक्क भषणे। १२० कख हसने। १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ। १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख१३३ मखि १३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख १४१ इखि १४२ ईखि १४३ वल्ग १४४ रगि १४५ लगि १४६ अगि १४७ वगि १४८ मगि १४९ तगि १५०त्वगि १५१ श्रगि १५२ श्लगि १५३ इगि१५४ रिगि १५५ लिगि गत्यर्थाः॥ रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि केचित्। त्वगि कम्पने च॥ १५६ युगि १५७ जुगि १५८ वुगि वर्जने। १५९ घघ हसने।१६० मघि मण्डने।१६१ शिघि आघ्राणे॥ **फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** १६२ वर्च दीप्तौ। १६३ षच सेचने सेवने च। १६४ लोचृ दर्शने। १६५ शच व्यक्तायां वाचि। १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ। १६८ कच बन्धने। १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः। १७१ मच १७२ मुचि कल्कने। कथन इत्यन्ये॥ १७३ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु १७४पचि व्यक्तीकरणे। १७५ ष्टुच प्रसादे।१७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु।१७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने। १७९ एजृ१८० भ्रेजृ१८१

भ्राजृ दीप्तौ । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः ॥ **वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ १८३ शुच शोके । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुञ्च १८६ क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७ लुञ्च अपनयने । १८८ अञ्चु गतिपूजनयोः । १८९ वञ्चु १९० चञ्चु १९१ तञ्चु १९२ त्वञ्चु १९३ म्रुञ्चु १९४ म्लुञ्चु १९५ म्रुचु १९६ म्लुचु गत्यर्थाः । १९७ ग्रुचु १९८ ग्लुचु १९९ कुजु २०० खुजु स्तेयकरणे । २०१ ग्लुञ्चु २०२ षस्ज गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्च पूजायाम् । २०५ म्लेछ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । २०८ वाछि इच्छायाम् । २०९ आछि आयामे । २१० ह्रीछ लज्जायाम् । २११ हुर्च्छा कौटिल्ये । २१२ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । २१३ स्फुर्छा विस्तृतौ । २१४ युच्छ प्रमादे । २१५ उछि उञ्छे । २१६ उछी विवासे । २१७ ध्रज २१८ ध्रजि २१९ धृज २२० धृजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अज गतिक्षेपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्थे । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एजृ कम्पने । २३५ टुओस्फुर्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्जने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९ गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मदे च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (क्षिवर्जं) परस्मैभाषाः** ॥ २५५ अट्ट अतिक्रमहिंसयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घट्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अठि गतौ । २६३ वठि एकचर्यायाम् । २६४ मठि २६५ कठि शोके । २६६ मुठि पालने । २६७ हेठ विबाधायाम् । २६८ एठ च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते । २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने २७८ हुडि वरणे । हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्थे । २८५ । हेडृ २८६ होडृ अनादरे । २८७ बाडृ आप्लाव्ये । २८८ द्राडृ २८९ ध्राडृ विशरणे । २९० शाडृ श्लाघायाम् ॥ **अट्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २९१ शौटृ गर्वे । २९२ यौटृ बन्धे । २९३ म्लेटृ २९४ म्रेडृ उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट बाल्ये ॥ ३०० शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । ३०१ वट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट-३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये । ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ णट नृत्तौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ बिट शब्दे । ३१८ विट आक्रोशे । हिठ इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ चुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके । ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये । रुठि लुठि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर् विशरणे । स्फुटि इत्यपि केचित् । ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थौल्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे । रठ इत्येके ॥ ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रुठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ऊठ इत्येके । ३३९ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते । शुठि इति स्वामी । ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ चुड्ड भावकरणे । ३४८ अड्ड अभियोगे । ३४९ कड्ड कार्कश्ये । चुड्डादयस्त्रयो दोपधाः । ३५० क्रीडृ विहारे । ३५१ तुडृ तोडने । तूडृ इत्येके । ३५२ हुडृ ३५३ हूडृ ३५४ होडृ गतौ । ३५५ रौडृ अनादरे । ३५६ रोडृ ३५७ लोडृ उन्मादे । ३५८ अड उद्यमे । ३५९ लड विलासे ॥ लल इत्येके । ३६० कड मदे । कडि इत्येके । ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्रादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ ष्टिपृ ३६५ ष्टेपृ क्षरणार्थाः । तेपृ कम्पने च । ३६६ ग्लेपृ दैन्ये । ३६७ टुवेपृ कम्पने । ३६८ केपृ ३६९ गेपृ ३७० ग्लेपृ च । ३७१ मेपृ ३७२ रेपृ ३७३ लेपृ गतौ । ३७४ त्रपूष् लज्जायाम् ३७५ कपि चलने । ३७६ रबि ३७७

लबि ३७८ अबि शब्दे३७९लबि अवस्रंसने च । ३८० कबृ वर्णे । ३८१ क्लीबृ अधार्ष्ट्ये ३८२ क्षीबृ मदे । ३८३ शीभृ कत्थने । ३८४ चिभृ च । ३८५ रेभृ शब्दे ॥ अभिरभी क्वचित्पठ्येते ॥ ३८६ ष्टभि ३८७ स्कभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि ३८९ जृभि गात्रविनामे । ३९०शल्भ कत्थने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धार्ष्ट्ये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे । दन्त्यादिश्च । ३९४ष्टुभु स्तम्भे । **तिप्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तिपिस्त्वनुदात्तः** । ३९५ गुपू रक्षणे । ३९६धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ त्रुप ४०८ त्रुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ त्रुफ ४१२ त्रुम्फ हिंसार्थाः । ४१३ पर्प ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अर्ब४१७पर्ब ४१८ लर्ब४१९ वर्ब ४२० मर्ब ४२१ कर्ब ४२२ खर्ब ४२३ गर्ब ४२४ शर्ब ४२५ षर्ब ४२६ चर्ब गतौ । ४२७ कुबि आच्छादने । ४२८ लुबि ४२९ तुबि अर्दने । ४३० चुबि वक्त्रसंयोगे । ४३१ षृभु ४३२ षृम्भु हिंसार्थौ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । ४३३ शुभ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ **गुपादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** । ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७घृणि ग्रहणे । ४३८घुण४३९ घूर्ण भ्रमणे ।४४० पण व्यवहारे स्तुतौ च ४४१ पन च ।४४२भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष् सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥ **घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** । ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण ४५१ क्वण ४५२ व्रण ४५३ भ्रण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ धण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओणृ अपनयने । ४५६ शोणृ वर्णगत्योः ४५७ श्रोणृ संघाते । ४५८श्लोणृ च । ४५९ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित् ४६१ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ ष्टन ४६३ वन शब्दे॥४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु । ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ ।४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ झमु अदने ४७४ क्रमु पादविक्षेपे । **अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ।- ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ चय ४८० तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ ।

४८४ ऊयी तन्तुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । ४८६ क्नूयी शब्दे उन्दे च । ४८७ क्ष्मायी विधूनने । ४८८ स्फायी । ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९० तायृ संतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल धारणे । ४९६ भल । ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्दे इति स्वामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ षेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥ शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके॥ ५०८ रेवृ प्लवगतौ॥**अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः**॥ ५०९ मव्य बन्धने । ५१० सूर्क्ष्य ५११ ईर्क्ष्य ५१२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हर्य गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ ञिफला विशरणे । ५१८ मील ५१९ श्मील ५२० स्मील ५२१ क्ष्मील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्टम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ॥ ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् ५३१ फल निष्पत्तौ । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके । ५३६ वेल्ल ५३७ चेल्ल ५३८ केल्ल ५३९ खेल्ल ५४० क्ष्वेल्ल ५४१ वेल्ल चलने । ५४२ पेल्ल५४३ फेल्ल ५४४ शेल्ल गतौ ॥ पेल्ल इत्येके॥ ५४५ स्खल संचलने॥ ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ षल गतौ । ५४९ दल विशरणे । ५५० श्वल ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोल्ल ५५३ खोर्ऋ गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्ऋ गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छद्मगतौ ५५६ क्मर हूर्च्छने। ५५७ अभ्र ५५८वभ्र ५५९ मभ्र ५६०चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि ॥ ५६१ ष्ठिवु निरसने । ५६२ जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षिवु ५६९ क्षेवु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ थुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ मुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दर्पे । ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८

इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवने इत्येके ॥ ५९२ हिवि५९३ दिवि५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः । ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च। ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु॥**मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्तः ॥** ६०२ धावु गतिशुद्ध्योः । **उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः॥** ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । ६०५ वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष विद्योपादाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तायां वाचि ॥ बाधने इति दुर्गः ॥ ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्ष स्नेहने ६१५ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके ॥६१६ पेषृ प्रयत्ने।६१७ जेषृ ६१८ णेषृ ६१९ एषृ ६२० प्रेषृ गतौ । ६२१ रेषृ ६२२ हेषृ ६२३ ह्रेषृ अव्यक्ते शब्दे । ६२४ कासृ शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भासृ दीप्तौ । ६२६णासृ६२७ रासृ शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३० आङः शसि इच्छायाम् । ६३१ ग्रसु ६३२ ग्लसु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि गतौ ।६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० । बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । ६४३ प्लिह गतौ । ६४४ वेहृ ६४५ जेहृ६४६ बाहृ प्रयत्ने ॥ जेहृ गतावपि ॥ ६४७ द्राहृ निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥६४८ काशृ दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के । ६५० गाहू विलोडने । ६५१ गृहू गर्हणे । ६५२ ग्लह च । ६५३ घुषि कान्तिकरणे ॥ घष इति केचित् ॥ **धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ६५४ घुषिर् अविशब्दने । ६५५ अक्षू व्याप्तौ । ६५६तक्षू ६५७ त्वक्षू तनूकरणे ।६५८ उक्ष सेचने । ३५९ रक्ष पालने । ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१ तृक्ष ६६२ स्तृक्ष ६६३ णक्ष गतौ । ६६४वक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ मृक्ष संघाते॥ म्रक्ष इत्येके॥ ६६६ तक्ष त्वचने । ६६७ सूर्क्ष आदरे॥६६८ काक्षि ६६९ वाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ द्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ ध्वाक्षि घोरवासिते च ।६७४ चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष स्तेये । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष रुजायाम् । ६८५ ईष उञ्छे । ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० झष ६९१ शष ६९२वष६९३ मष ६९४ रुष ६९५ रिष हिंसार्थाः ६९६ भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ श्रिषु७०३ श्लिषु७०४ प्रुषु ७०५ प्लुषु दाहे । ७०६ पृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ॥ ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुस ७१२ ह्रस ७१३ ह्लस ७१४ रस शब्दे ७१५ लस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१६ घस्लृ अदने । ७१७जर्ज७१८ चर्च ७१९ झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिसृ ७२१ पेसृ गतौ ।७२२हसे हसने । ७२३ णिश समाधौ । ७२४मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ ७२७ । शश प्लुतगतौ । ७२८ शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ ७३० चह परिकल्कने ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे । ७३३ रहि गतौ । ७३४ दृह ७३५ दृहि ७३६ बृह ७३७ बृहि वृद्धौ ॥ बृहि शब्दे च । बृहिर् चेत्येके॥ ७३८ उहिर्७३९ दुहिर् ७४० उहिर् अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ **घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । घसिस्त्वनुदात्तः** ॥ ७४२ द्युत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ ञिमिदा स्नेहने७४५ ञिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । ञिक्ष्विदा चेत्येके ॥ ७४६ रुच दीप्तावभिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुठ प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ । ७५२ क्षुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् । आद्योऽभावेऽपि । ७५५ स्रंसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवस्रंसने ॥ ध्वंसु गतौ च । भ्रंशु इत्यपि केचित् ॥ ७५८ स्रम्भु विश्वासे । ७५९ वृतु वर्तने । ७६० वृधु वृद्धौ । ७६१ शृधु शब्दकुत्सायाम् । ७६२ स्यन्दू प्रस्रवणे । ७६३ कृपू सामर्थ्ये ॥ **द्युतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ वृत्** ॥ ७६४ घट चेष्टायाम् । ७६५ व्यथ भयसंचलनयोः । ७६६ प्रथ प्रख्याने । ७६७ प्रस विस्तारे । ७६८ म्रद मर्दने ७६९ स्खद स्खदने ।७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ क्रप कृपायां गतौ च । ७७३कदि ७७४ क्रदि ७७५ क्लदि वैक्लव्ये ॥ वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि क्रदि इदितौ क्रद

क्रद इति चानिदितौ इति मैत्रेयः ॥ ७७६ त्रिवरा संभ्रमे ॥ घटादयः षितः ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ ज्वर रोगे ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे । ७८२ णट नृत्तौ ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ ष्टक प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कखे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ ह्रगे ७८९ ह्लगे ७९० षगे ७९१ ष्टगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते। ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ । ७९७ चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्लथ ८०२ क्रथ ८०३ क्लथ हिंसार्थाः । ८०४ चन च । ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ ह्वल ८०८ ह्मल चलने । ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दृ भये । ८११ नॄ नये । ८१२ श्रा पाके ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर् ऊर्जने । जिह्वोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः । ८२६ स्वन अवतंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ जनी ८२८ जॄष् ८२९ क्नसु ८३० रञ्जो ८३१ अमन्ताश्च । ८३२ ज्वल ८३३ ह्वल ८३४ ह्मल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा। ८३६ ग्ला ८३७ स्ना ८३८ वनु ८३९ वमां च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५ स्खदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फण गतौ ॥ घटादयः फणान्ता मितः॥वृत्॥ ज्वरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजृ दीप्तौ । उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः॥ ८४८ टुभ्राजृ ८४९ टुभ्राशृ ८५० टुभ्लाशृ दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥ ८५१ स्यमु ८५२ स्वन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ षम ८५५ ष्टम अवैकल्ये ॥ वृत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० ट्वल वैक्लव्ये । ८६१ ष्ठल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके । ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने ॥ धान्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्त्याने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पत्ल गतौ । ८७१ क्वथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ। ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ भ्रमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥ स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ षह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः॥ ८७८॥ रमु क्रीडायाम्॥ अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । ८८० शद्लृ शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ षदादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ वृत् । कुचादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ रुहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अञ्चु गतौ याचने च ॥ अचु इत्येके । अचि इत्यपरे॥ ८८८ टुयाचृ याच्ञायाम् । ८८९ रेटृ परिभाषणे । ८९० चते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रोथृ पर्याप्तौ । ८९३ मिदृ मेदृ ८९४ मेधाहिंसनयोः ॥ थान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ ८९५ मेधृ संगमे च । ८९६ णिदृ ८९७ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः ८९८ शृधु ८९९ मृधु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर् निशामने। ९०२ वेणृ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे । ९०४ चीवृ आदानसंवरणयोः । ९०५ चायृ पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशृ दाने । ९०८ भेषृ भये ॥ गतावित्येके॥ ९०९ भ्रेषृ ९१० भ्लेषृ गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके । ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष कान्तौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष आदानसंवरणयोः । ९१६ छष हिंसायाम् । ९१७ भ्रक्ष ९१८ भ्लक्ष अदने । ९१९ दासृ दाने । ९२० माह माने । ९२१ गुहू संवरणे ॥ हिक्कादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ ९२२ श्रिञ् सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ९२३ भृञ् भरणे । ९२४ हृञ् हरणे । ९२५ धृञ् धारणे । ९२६ णीञ् प्रापणे ॥ भृञादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ९२७ धेट् पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये । ९३० द्यै न्यक्करणे । ९३१ द्रै स्वप्ने । ९३२ धै तृप्तौ । ९३३ ध्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्त्यै ९३६ ष्ट्यै शब्दसंघातयोः ९३७ खै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० षै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै पाके । ९४५ पै ९४६ ओवै शोषणे । ९४७ ष्टै ९४८ ष्णै वेष्टने॥ शोभायां चेत्येके । ९४९ दैप् शोधने । ९५० पा पाने । ९५१ घ्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । ९५३ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ९५४ म्ना अभ्यासे ।

९५५ दाण् दाने । ९५६ ह्वृ कौटिल्ये । ९५७ स्वृ शब्दोपतापयोः ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ ह्वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१ ऋ गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ ध्वृ हूर्च्छने । ९६५ स्रु गतौ । ९६६ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ श्रु श्रवणे । ९६८ ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ ज्रि अभिभवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥** ९७३ ष्मिङ् ईषद्धसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९ ङुङ् शब्दे ॥ उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ प्रुङ् ९८३ प्लुङ् गतौ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ ९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ धृङ् अवध्वंसने । ९८६ मेङ् प्रणिदाने । ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ श्यैङ् गतौ । ९८९ प्यैङ् वृद्धौ । ९९० त्रैङ् पालने ॥ **ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९१ पूङ् पवने । ९९२ मुङ् बन्धने । ९९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९४ तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः ॥** ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने ॥ **गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः॥** ९९९ रभ राभस्ये । १००० डुलभष् प्राप्तौ । १००१ ष्वञ्ज परिष्वंगे। १००२ हद पुरीषोत्सर्गे। **रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १००३ ञिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः॥** १००४ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७ गम्लृ १००८ सृप्लृ गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ त्यज हानौ । १०१२ षंज सङ्गे । १०१३ दृशिर् प्रेक्षणे । १०१४ दंश दर्शने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेचने ॥ **स्कन्दादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** १०१८ कित निवासे रोगापनयने च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०१९ दान खंडने । १०२० शान तेजने ॥ **उदात्तौ स्वरितेताउभयतोभाषौ ॥** १०२१ डुपचष् पाके । १०२२ षच समवाये । १०२३ ॥ भज सेवायाम् । १०२४ रञ्ज रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ त्विष दीप्तौ । १०२७ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । १०२८ डुवप् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥ पचिस्तूदात्तः ॥** १०३० वस निवासे ॥ **अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०३१ वेञ् तन्तुसन्ताने ॥ १०३२ व्येञ् संवरणे । १०३३ ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च ॥ **वेञादयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः** १०३४ वद व्यक्तायां वाचि। १०३५ टुओश्वि गतिवृद्ध्योः॥ **वृत्। अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ॥**

इति शब्विकरणा भ्वादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः । **अनुदात्तावुदात्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥** ३ द्विष अप्रीतौ । ४ । दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आस्वादने ॥ **द्विषादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । दर्शनेपि॥**अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥** ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङः-शासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशासनयोः । कस इत्येके । कश इत्यपि॥ १५ णिसि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्येके । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे। पृजि इत्येके॥ १९ वृजी वर्जने ॥ वृजि इत्यन्ये । २० पृची संपर्चने ॥ **ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** २१ षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ शीङ् स्वप्ने ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ॥** २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च २४ रु शब्दे। २५ णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ क्ष्णु तेजने। २८ ष्णु प्रस्रवणे ॥ **युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥**२९ ऊर्णुञ् आच्छादने॥**उदात्त उभयतोभाषः॥** ३० द्यु अभिगमने । ३१ षु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ कु शब्दे । ३३ ष्टुञ् स्तुतौ ॥ **द्युभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ स्तौति उभयतोभाषः ॥** ३४ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **उदात्त उभयतोभाषः ॥** ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० । वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ ष्णा शौचे । ४३ श्रा पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ ॥ दाप् लवने। ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ **इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी ॥** ५४ विद ज्ञाने । ५५

अस् भुवि । ५६ मृजू शुद्धौ ॥ ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** ५८ ञिष्वप् शये ॥ **उदात्तः परस्मैभाषः** ॥ ५९ श्वस प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः ॥ **वृत्**॥ ६२ ॥ जागृ निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गतौ । ६४ चकासृ दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ **श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः॥** ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ॥** ६८ षस ६९ सस्ति स्वप्ने । ७० वश कान्तौ॥ **षसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ ह्नुङ् अपनयने ॥ **अनुदात्ता आत्मनेभाषाः** ॥

॥ इति लुग्विकरणा अदादयः ॥

१ हु दानादनयोः । आदाने चेत्येके । २ ञिभी भये । ३ ह्री लज्जायाम् ॥ **जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ पॄ इत्येके । ४ **उदात्तः परस्मैभाषः॥** ५ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ **अनुदात्त उभयतोभाषः** ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ **अनुदात्तावात्मनेपदिनौ** ॥ ८ ओहाक् त्यागे ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ ९ डुदाञ् दाने । १० डुधाञ् धारणपोषणयोः । दाने इत्यप्येके ॥ **अनुदात्तावुभयतोभाषौ॥** ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे। १३ विष्लृ व्याप्तौ॥**णिजिरादयोऽनुदात्तां स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ १४ घृ क्षरण दीप्त्योः । १५ हृ प्रसह्यकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ॥ **घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्त्योः ॥ **उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी** ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ **अनुदात्तः परस्मैपदी** ॥ २० तुर त्वरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ **तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ **अनुदात्तः परस्मैभाषः** । **घृप्रभृतय एकादशच्छन्दसि । इयर्तिर्भाषायामपि** ॥

इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । २ षिवु तन्तुसंताने । ३ स्रिवु गतिशोषणयोः । ४ ष्ठिवु निरसने । ५ ष्णुसु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ ॥ ष्णसु निरसने । ७ क्नसु ह्वरणदीप्त्योः । ८ व्युष दाहे । ९ प्लुष च । १० नृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुध परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ ष्टिम १९ ष्टीम आर्द्रीभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ षुह चक्यर्थे । २४ जॄष् २५ झॄष् वयोहानौ ॥ **दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः** ॥ २६ षूङ् प्राणिप्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ **उदात्तावात्मनेभाषौ** ॥ २८ दीङ् क्षये। २९ डीङ् विहायसा गतौ । ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे॥**वृत् । स्वादय ओदितः** ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ ॥ **दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः डीङ् तूदात्तः** ॥ ३९ शो तनूकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तकर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ **इयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः** ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ ॥ ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ घूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसास्तम्भनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृतु वरणे । ५५ क्लिश उपतापे । ५६ काशृ दीप्तौ । ५७ वाशृ शब्दे ॥ **जन्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः** ॥५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचिर् पूतीभावे । **उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ** ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रञ्ज रागे । ६२शप आक्रोशे ॥ **णहादयस्त्रयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः** ॥ ६३ पद गतौ । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनो रुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके॥७० मन ज्ञाने ।७१युज समाधौ । ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश् अल्पीभावे । **पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ ७४ राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शंक विभाषितो मर्षणे । ८२ ष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ क्रुध क्रोधे ८४ क्षुध बुभुक्षायाम् । ८५ शुध शौचे। ८६ षिधु संराद्धौ। **राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९ तृप प्रीणने । ९० दृप हर्षमोहनयोः। ९१ द्रुह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैचित्त्ये। ९३ष्णुह उद्गिरणे ९४ष्णिह प्रीतौ ॥ **वृत्** । **रधादय**

संज्ञा न होते क्यों कहा? तो 'उत्तराः कुरवः' इसमें उत्तर-के कुरु यह देशकी संज्ञा (नाम) है, इससे उसकी सर्वनाम संज्ञा नहीं हुई, इसीसे जस्के स्थानमें शी(ई) नहीं हुई * ॥

२१९स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।१।१।३५॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधन-वाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोर्था वा ॥

२१९–ज्ञाति और धनको छोड कर अर्थात् 'आप' वा 'अपना' इन अर्थोंमें जो स्व शब्दकी गणपाठके अनुसार सर्व नाम संज्ञा प्राप्त है सो जस् प्रत्ययमें विकल्प हो।यथा–स्व+जस्= स्वे, स्वाः (आत्मा वा आत्मीय अर्थ यहां जानना)। जब ज्ञाति अथवा धन ऐसा अर्थ होता है, तब स्व+जस्=स्वाः (ज्ञाति वा धन) पद सिद्ध होगा । 'स्वे' में जस्के स्थानमें शी हुई है ॥

२२० अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यान-योः ।१।१।३६॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः ॥

२२०–बाहरका अथवा पहरनेका वस्त्र इस अर्थमें अन्तर शब्द हो तो उसको जो सर्वनाम संज्ञा सर्वत्र प्राप्त है सो जस् परे रहते विकल्प करके हो । यथा–अन्तर+जस्=अन्तरे, अन्तराः गृहाः (बाहरके घर) । अन्तरे, अन्तराः शाटकाः (पहरनेकी साडी) । दोनों स्थानोंमें विकल्प करके सर्वनाम संज्ञा हुई ॥

२२१ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा।७।१।१६॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्व-स्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे । एवं परादी-नामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥

२२१–इन्हीं पूर्वादि नव शब्द अर्थात् पूर्व, पर, अवर, दक्षि-ण, उत्तर, अपर, अधर, स्व और अन्तर शब्दके परवर्ती ङसि और ङिके स्थानमें क्रमसे विकल्प करके स्मात् और स्मिन् हों । यथा–पूर्व+ङसि=पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्व+ङि=पूर्वस्मिन्, पूर्वे । इसी प्रकार पर आदि शब्दोंमें भी जानना । इन शब्दोंके शेष रूप सर्व शब्दकी समान होंगे, इन नव शब्दोंके रूप स्पष्ट करनेके लिये पूर्व शब्दके रूप लिखतेहैं ।

पूर्व शब्दके रूप–

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे, पूर्वाः
सम्बुद्धि	हे पूर्व	हे पूर्वौ	हे पूर्वे, हे पूर्वाः
द्वितीया	पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्
तृतीया	पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः
चतुर्थी	पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
पंचमी	पूर्वस्मात्, पूर्वात्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः
षष्ठी	पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्
सप्तमी	पूर्वस्मिन्, पूर्वे	पूर्वयोः	पूर्वेषु

इसी प्रकार शेष पर आदि आठोंके भी रूप जानो । इसके आगे गणपाठमें क्रमसे आनेवाले त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस् यह सर्वनाम हलन्त हैं, इस कारण हलन्त प्रकरणमें इनके रूप आवेंगे । एकशब्द सर्ववत् है, परन्तु जब उसका संख्याविशेष (एक) अर्थ हो, तब केवल एकवचनान्त ही रूप होताहै, एकशब्दके–

> एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
> साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

अर्थात् अन्य, प्रधान (मुख्य), प्रथम, केवल, साधारण, समान, अल्प और संख्याविशेष ऐसे आठ अर्थ हैं, उनमें संख्याविशेषको छोडकर दूसरे अर्थ हों तो उनके रूप सब वच-नोंके होंगे ।

द्वि शब्द इकारान्त शब्दोंमें आवेगा ।

युष्मद्, अस्मद्, भवतु (भवत्), किम्, यह सर्वनाम हलन्त हैं, इस कारण हलन्तप्रकरणमें आवेंगे ।

समासके कारण कभी २ सर्वनाम संज्ञाको बाध आताहै, उसके विषयमें अगला सूत्र है ॥

२२२ न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रि-यावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत स च समासेऽपि श्रूयेत । अतिकान्तो भवकन्तमति भवकानितिवत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञा-करणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिकान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मा अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

२२२–बहुव्रीहि समास करना हो तो समासघटक शब्दकी सर्वनाम संज्ञा न हो । त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः (तू अज्ञात मनुष्य है पिता जिसका वह त्वत्कपितृक), अहकं

* सारांश यह कि, जसमें पूर्वे, पूर्वाः । परे, पराः । अवरे, अवराः । दक्षिणे, दक्षिणाः । उत्तरे, उत्तराः । अपरे, अपराः । ऐसे दो दो रूप होतेहैं । इतर रूप २२१ में समझे जायेंगे । संज्ञामें सर्वनाम संज्ञा न होनेसे रामशब्दवत् रूप होंगे ॥

पिता यस्य स मत्कपितृकः (मैं अज्ञात मनुष्य हूं पिता जिसका वह मत्कपितृक) सर्वनामसंज्ञक शब्दको ही अकच् प्रत्यय होता है यह पीछे "अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ५।३।७१/७०२६ " सूत्रका उल्लेख करके स्पष्ट कर ही दियाहै, तथा अर्थ भी कर दिया है। युष्मद् (तू) अस्मद् (मैं) इन सर्वनामोंके प्रथमाके एकवचन त्वम्, अहम् ३८५ से होते हैं, अकच् होनेसे वह रूप 'त्वकम्' 'अहकम्' होतेहैं–युष्मद्, अस्मद्,–यह सर्वनाम समासमें आतेहैं तब उनके स्थानमें ७।२।९८/१३७१ त्वत्, मत्,–यह रूप होतेहैं और अकच् होते ही वही त्वकत्, मकत् ऐसे रूप होतेहैं, परन्तु २।२।२३/८२९ से बहुव्रीहि समास किया जायगा तब प्रस्तुत सूत्रसे सर्वादिकोंकी सर्वनामसंज्ञा नहीं होती और सर्वनामत्वके बिना तो अकच् होता ही नहीं, इस कारण उक्त प्रसंगमें त्वकत्, मकत्, यह रूप नहीं होते, अकच्के अभावमें सामान्यसे होनेवाला जो केवल क प्रत्यय वह लगकर होनेवाले 'त्वत्क, ' 'मत्क' यह रूप उन्हींकी योजनासे होतेहैं, इस कारण केवल वाक्य हीमें 'त्वकं पिता यस्य' 'अहकं पिता यस्य' इनमें सर्वनाम है, तो भी बहुव्रीहि समास होते समय सर्वनामत्व न रहते, 'त्वत्कपितृकः', मत्कपितृकः' इनमें क-प्रत्ययान्तोंकी योजना हुईहै।

(इह समासादिति) लौकिक विग्रहवाक्यका अर्थ यह कि, समासके पदोंका अर्थ स्पष्ट करनेके लिये लौकिक भाषणकी रीतिसे जो शब्दयोजनाकी जाती है, वह लौकिक विग्रहका अर्थ है, समासपदका अर्थ स्पष्ट करनेके लिये उसके घटनायुक्त शास्त्रीयभाषाके अनुसार रहनेवाले प्रकृति प्रत्ययकी स्थिति दिखानेवाले वाक्यको अलौकिक प्रक्रियावाक्य कहते हैं।

'त्वत्कपितृकः' इसका लौकिक विग्रहवाक्य–'त्वकं पिता यस्य' है और अलौकिक प्रक्रियावाक्य युष्मद्+क+सु+पि +सु+कप्+सु यह है।

इस अलौकिक वाक्यमें ही पहले सर्वनामसंज्ञाका निषेध होकर अकच्के स्थानमें क प्रत्यय होकर फि समास हुआहै, ऐसा न होता तो लौकिक विग्रहवाक्यके अनुसार वहांपर भी अकच् हो जाता और समासमें भी उसका श्रवण होता, जैसे 'अतिकान्तो भवकन्तम्=अतिभवकान्' इस तत्पुरुष समासमें अन्तमें भी अकच् रह गयाहै वैसा प्रकार (बहुव्रीहिमें) यहां भी होता। (भाष्यकार इति) ऐसा होनेपर भी भाष्यकारने 'त्वकत्पितृकः', 'मकत्पितृकः' इन रूपोंमें इष्टापत्ति (अर्थात् यह रूप बहुव्रीहिमें होतेहैं चलो यही अच्छा है ऐसा स्वीकार) कर "न बहुव्रीहौ" इस प्रस्तुत सूत्रका प्रत्याख्यान कियाहै अर्थात् यह सूत्र नहीं चाहिये ऐसा कहाहै। (यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्) पहले सूत्रकार, फिर वार्तिककार, फिर भाष्यकार, इन तीन मुनियोंमें अनुक्रमसे उत्तरोत्तर प्रमाण मानना अर्थात् सूत्रकारसे वार्तिककारका, वार्तिककारसे भाष्यकारका मत विशेष ग्राह्य है परन्तु भाष्यकारका इन दोनोंके ही मतसे विशेष प्रमाण है इस कारण भाष्यकारके मतानुसार 'त्वकत्पितृकः' 'मकत्पितृकः' यह रूप ग्राह्य हैं और सर्वादि शब्दोंकी बहुव्रीहिसमासमें भी सर्वनामसंज्ञा है।

* (संज्ञोपसर्जनीति) जो सर्वादि शब्द संज्ञा (नाम) में योजना किये गये हैं, अथवा उपसर्जनीभूत (दूसरे शब्दमें विशेषणको समान लगाये हुए) हों तो वे सर्वादि शब्द सर्वनामसंज्ञक न हों (वा० २२५) कारण कि, व्याकरणमें केवल लाघवके निमित्त ही जो छोटी २ बिना अर्थकी (टि० ७९), (घि २४३) इत्यादि संज्ञा की हैं, वैसे सर्वनाम यह संज्ञा अर्थशून्य वा छोटी संज्ञा नहीं है, यह महासंज्ञा (पांच अक्षरोंकी बडी संज्ञा) है और सार्थ है, सर्वनामानिका अर्थ 'सर्वेषां नामानि' अर्थात् सब नामोंके स्थानमें आनेवाले शब्द हैं, इसीसे इस अर्थके अनुकूल ही जब यह सर्वादि शब्द होंगे तभी सर्वादि गणमें उनकी गणना होगी, यह बात स्पष्ट है, जब वे केवल संज्ञाशब्द होतेहैं, अथवा विशेषण होतेहैं, तब उनके अर्थमें संकोच होताहै, इसी कारण उनकी सर्वनाम संज्ञा नहीं, इसीसे सर्वनाम संज्ञा होनेसे जो कार्य शब्दको होतेहैं वह (शी, स्मै, स्मात्, स्मिन्, सुट्, अकच्) और अन्तर्गणके कारणसे त्यदादि २६५ डतरादि ३१५ ऐसे जो सर्वादिकोंके अन्तर्गत दूसरे गण किये हैं उस कारणसे होनेवाले जो (अ, अद्, आदि) कार्य वे भी नहीं होते। (सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि) अर्थात् सर्वनामवाले पुरुषको कुछ दो ऐसा कहनेकी इच्छामें सर्वको चतुर्थी सर्वस्मै ऐसा न होते 'सर्वाय देहि' ऐसा प्रयोग हुआहै यह संज्ञाका उदाहरण हुआ।

(अतिक्रान्तः सर्वमिति)–सबके उल्लंघन करनेवाले अतिसर्वको कुछ दो ऐसा कहना हो तो उपसर्जनत्वके कारण अर्थात् उसमें विशेषणत्व होनेसे अतिसर्वाय ऐसा ही प्रयोग होताहै।

(अतिकतरं कुलम्) किस मनुष्यका अतिक्रमण किया हुआ कुल। इसमें डतर (अतर) प्रत्ययके कारणसे नपुंसकमें 'अतिकतरम्' ऐसा इतर नपुंसक शब्दके समान रूप हुआ, इसी प्रकारसे 'अतितत्' (उसका अतिक्रमण करनेवाला) इसमें 'तद्' इसको विशेषण होनेके कारण सर्वनाम संज्ञा न होनेसे पुँल्लिङ्गमें भी 'अतितत्' ऐसा ही नपुंसक शब्दके रूपकी समान दीखता हुआ रूप होताहै। अतिसः नहीं होता, ('अतितत्' में "त्यदादीनामः" से अ और "तदोः सः०" से स न हुए)॥

सर्वनामसंज्ञाका निषेधक सूत्र–

२२३ तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ॥

२२३–तृतीयातत्पुरुष ६९३ समासमें भी सर्वनाम संज्ञा नहीं होती। 'मासेन पूर्वाय' एक महीनेसे बडा ऐसा विग्रह होते मासपूर्व जो समास होताहै, उसकी चतुर्थीमें 'मासपूर्वाय' होताहै, इस सूत्रमें "विभाषा दिक्समासे०" इससे समासे इसकी अनुवृत्ति लाकर सिद्ध ही था फिर समासग्रहणसे नियम होताहै कि तृतीयातत्पुरुष समासका अर्थ हो जिसमें ऐसा वाक्य होते भी वहां सर्वादि शब्दको सर्वनामता नहीं 'मासेन पूर्वाय'

(जो एक महीनेसे बडा, उसको) यह सूत्र तदन्तविधिसे प्राप्त संज्ञाके निषेधके निमित्त है ॥

२२४ द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । न चैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् ॥

२२४–तदन्तविधिसे प्राप्त जो सर्वनाम संज्ञा वह द्वन्द्वसमास (९०१) में नहीं होती । वर्णाश्रमेतराणाम् (वर्ण, आश्रम और इतरका) । यह निषेध समुदायका है, उसके अवयवोंका जैसे बहुव्रीहिमें होताहै वैसे नहीं होता अर्थात् 'वर्णाश्रमेतर' इस सम्पूर्ण शब्दमात्रको सर्वनामता नहीं है, इसमेंके 'इतर' इस अंशकी तो है ही, इस कारण 'पदाङ्गाधिकारे०' इस पूर्वोक्त (२०९) परिभाषासे "आमि सर्वनाम्नः सुट् $\frac{७।१।५२}{१२७}$" यहाँ तदन्तविधि होकर षष्ठीके आम् प्रत्ययको कहा हुआ जो सुट् वह इतरान्तसे परे जो आम् उसको भी होना चाहिये परन्तु वैसा नहीं होता, कारण कि, सर्वनामसे विधान करके जो आम् प्रत्यय लगाया हुआ होगा उसको सुट्का आगम होताहै, इस प्रकार २१७ सूत्रकी व्याख्या भाष्यकारने की है । इस कारण इतर यह शब्द सर्वनाम भी है और उसके आगे आम् प्रत्यय भी है तो भी उस इतर शब्दसे यह आम् प्रत्यय नहीं विहित है, इसकारण उसको सुडागम नहीं होता ऐसा इस व्याख्यानसे सिद्ध होताहै, आम् प्रत्यय 'वर्णाश्रमेतर' इस द्वन्द्वसमासघटित शब्दसे किया गयाहै, और इस शब्दके सर्वनामत्वका प्रस्तुत सूत्रसे निषेध है, इस कारण यहां सुडागम नहीं होता ऐसा जानना ॥

२२५ विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

२२५–द्वन्द्व समासको सर्वनामसंज्ञा नहीं होती ऐसा कहा भी है, तथापि जस् प्रत्ययको जब शी (ई) कार्य हो तब द्वन्द्व समासमें उक्त सर्वनामसंज्ञा विकल्प करके होतीहै, यथा–वर्णाश्रमेतरे, वर्णाश्रमेतराः । केवल शीरूप कार्यके लिये ही द्वन्द्वमें सर्वनामत्वको विभाषा कहाहै, इस कारण द्वन्द्वमें ' अकच् ' नहीं ' क ' प्रत्यय ही होताहै, कारण कि ' अकच्' प्रत्यय होनेके लिये उसको सर्वनामसंज्ञा नहीं है, ' वर्णाश्रमेतरकाः ' । और शीभाव होताहै तब तो क प्रत्यय भी नहीं होता, कारण कि जो ' क ' प्रत्यय किया जाताहै तो द्वन्द्वसमास पीछे पडजाताहै और फिर उसमें जहां ' क ' प्रत्यय है, वहां सर्वनाम संज्ञा न होनेसे आगे शीभाव न होगा ॥

ऐसे ही और भी कितने शब्दोंकी सर्वनाम संज्ञा कभी नहीं होती, केवल जस्प्रत्ययमें वह विकल्पसे होती है, उसके निमित्त सूत्र–

२२६ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् ॥ द्वितीयस्मै । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ग्रहणान्नेह । पटुजातीयाय । निर्जरः ॥

२२६–प्रथम, चरम, तय (प्रत्ययान्त), अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम, यह शब्द जस् कार्यके समय विकल्प करके सर्वनामसंज्ञक होतेहैं । प्रथमे, प्रथमाः (प्रथमके); शेष रूप रामशब्दके समान जानने । तय यह प्रत्यय है, इससे तयप्प्रत्ययान्त शब्द लिये जायंगे, द्वितये, द्वितयाः (दूसरे) इतर रूप रामशब्दवत् होंगे । इसी प्रकार चरमे, चरमाः (अन्तके) । अल्पे, अल्पाः । अर्धे, अर्धाः । कतिपये, कतिपयाः (कुछ) ऐसे रूप होतेहैं, इतर रूप रामशब्दवत् जानो । नेमे, नेमाः । नेमशब्द सर्वादि गणमें है इससे शेष रूप सर्वशब्दवत् जानो । अवयवोंकी संख्या दिखानेवाला तयप् प्रत्यय है, दो अवयव जिसके हों वह द्वितय इसी प्रकार त्रितय, चतुष्टय, पञ्चतय, बहुतय, इत्यादि रूप जानो $\frac{५।२।४२}{१८४३}$ सूत्र देखो ।

*(विभाषेति) इस विभाषाप्रकरणमें तीयप्रत्ययान्त (द्वितीय, तृतीय) शब्दोंको ङित् विभक्ति परे रहते सर्वनाम संज्ञा करनी चाहिये । (वा० २४५) अर्थात् द्वितीय, तृतीय शब्दोंको ङित् विभक्तिमें (चतुर्थी, पंचमी, सप्तमी) इनके एक वचनमें विकल्पसे सर्वनाम संज्ञा होतीहै । द्वितीयस्मै, द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्, द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन्, द्वितीये । इसी प्रकार तृतीय शब्दके रूप जानने । तृतीयस्मै, तृतीयाय । तृतीयस्मात्, तृतीयात् । तृतीयस्मिन्, तृतीये । इनके इतर रूप रामशब्दवत् होंगे ।

' अर्थवद् ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् ७३ ' यह परिभाषा पीछे कहीहै, इसके अनुसार यहां ऐसा जानना कि, संख्याके पूर्ण करनेके निमित्त जो " द्वेस्तीयः $\frac{५।२।५४}{१८५४}$ " इससे तीय प्रत्यय होताहै उसके उच्चारणसे " प्रकारवचने जातीयर् $\frac{५।३।६९}{२०२४}$" इससे होनेवाला जातीयर् (जातीय) प्रत्यय है, इसमेंके ' तीय ' इतने निरर्थक अंशका ग्रहण नहीं होता, उन शब्दोंका इस विभाषासे किसी प्रकारका कुछ सम्बन्ध नहीं, इस कारण पटुजातीय (कुशल मनुष्यकेसा) इस शब्दकी चतुर्थीमें ' पटुजातीयाय ' ऐसा ही रूप होताहै, ऐसे ही और रूप रामशब्दकी समान जानने ॥

निर्जर (देवता) शब्द–(निर्गता जरा यस्मात् अर्थात् जिसको बुढापा नहीं आता–देवता) निर्जर+सु–निर्जरः । निर्जर+औ–

२२७ जराया जरसन्यतरस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ ।

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाज्जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः। इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम्। तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

२२७-अजादि विभक्ति आगे होते जरा शब्दको जरस् आदेश होताहै । (परि०) 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' अर्थात् पदाधिकार वा अंगाधिकारमें कहे हुए शब्दसे तदन्तका भी ग्रहण होताहै (२०९ सि०) । यह सूत्र अंगाधिकारमें है, इससे जराशब्दसे निर्जर शब्दका भी ग्रहण होताहै, अर्थात् निर्जर शब्दको भी जरस् आदेश होताहै, जरस् यह अनेकवर्णवान् आदेश है इससे निर्जरके स्थानमें १।१।५५/४५ से प्राप्त हुआ, परन्तु (परि०) 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' अर्थात् सूत्रमें जितनेका उच्चारण किया हो उतने ही अंशको आदेश होताहै, इस कारण 'जर' इतने ही अंशको आदेश जानना चाहिये । (एकदेशेति) एक देशमें विकार होनेसे अन्यके तुल्य नहीं होता (जैसे कुत्ता कान, पूंछ कटनेपर घोडा या गधा नहीं होता) इससे आदिमें जरा इस आकारान्त शब्दको सूत्रमें आदेश कहाहै तो भी उसके एकदेश अर्थात् थोडे भागमें विकार होकर बना जो जर शब्द उसको जरस् आदेश होताहै, निर्जर शब्दमें जरा यह मूल स्त्रीलिंग शब्द है, "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य १।२।४८/६५६" इससे उसको ह्रस्व हुआ है । निर्जरसौ । जस्, शस्में निर्जरसः । अकारान्त पुँल्लिंगके आगेके टा, ङे, ङसि, ङस्के स्थानमें ५।१।१२/२०१ । ७।१।२३/२०४ से क्रमसे इन, य, आत्, स्य. यह आदेश होतेहैं, परन्तु इस ७।२।७१/२२७ का कार्य जरस् आदेश पहले होकर शब्दका अकारान्तत्व नष्ट होगया, और उससे इन इत्यादि आदेश न होकर टा आदि मूल प्रत्यय ही लगकर निर्जरस् + टा=निर्जरसा । ङे=निर्जरसे । ङसि, ङस्=निर्जरसः । इसी प्रकारसे ओस्, आम्, ङि, इन प्रत्ययोंमें पहले ही जरस् आदेश होताहै । और जरसादेशके विकल्प पक्षमें और हलादिमें रामवत् रूप होतेहैं ।

निर्जर शब्दके रूप-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	निर्जरः	निर्जरसौ, निर्जरौ	निर्जरसः, निर्जराः
सम्बोधन	हे निर्जर	हे निर्जरसौ, हे निर्जरौ	हे निर्जरसः, हे निर्जराः
द्वि०	निर्जरसम्, निर्जरम्	निर्जरसौ, निर्जरौ	निर्जरसः, निर्जरान्
तृ०	निर्जरसा, निर्जरेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः
च०	निर्जरसे, निर्जराय	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः
पं०	निर्जरसः, निर्जरात्-द्	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः
षष्ठी	निर्जरसः, निर्जरस्य	निर्जरसोः, निर्जरयोः	निर्जरसाम्, निर्जराणाम्
सप्तमी	निर्जरसि, निर्जरे	निर्जरसोः, निर्जरयोः	निर्जरेषु ॥ * ॥

(वृत्तिकृतेति)-वृत्तिकार कहतेहैं कि, "विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२/१०५" से पर अर्थात् इष्ट प्रसंगके अनुकूल ऐसा अर्थ लेकर यहां पूर्व यही अनुकूल अर्थ है, ऐसा कह कर "विभक्त्यादेशाः पूर्वप्रतिषेधेन भवन्ति" ऐसा वार्तिक वचन होनेसे उसके बलसे पूर्व कार्य पहले करना, अकारान्त निर्जर शब्दको इन, आत् यह पूर्व ७।१।१२/२०१ कार्य पहले करके उन्हींके निमित्तसे फिर उलटे निर्जर शब्दको २२७ से जरस् आदेश करना चाहिये, सन्निपातपरिभाषा तो अनित्य है अर्थात् यहां बाध आनेपर भी कोई हानि नहीं, इस कारण 'निर्जरसिन' 'निर्जरसात्' ऐसे रूप होतेहैं, 'निर्जरसा' 'निर्जरसः' ऐसे रूप नहीं होते ऐसा कोई कोई कहतेहैं, इसी प्रकार भिस् प्रत्ययमें भी निर्जरसैः ऐसा एक और रूप उन्होंने मानाहै, इसी प्रकार वृत्तिकारका मत माननेवालोंने षष्ठीके एकवचनमें 'निर्जरस्य' यह एक ही रूप मानाहै, वार्तिकसे स्य आदेश पहले होताहै और फिर जरस् आदेशको स्थल नहीं रहता ऐसा कहते हैं, परन्तु यह सब मत भाष्यविरुद्ध होनेसे त्याज्य हैं * ॥

(इस सूत्रमें "अचि र ऋतः ७।२।१००/२९९" से 'अचि' और "अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४/३७१" से 'विभक्तौ' की अनुवृत्ति आतीहै)

पाणिनीय सूत्रोंकी वृत्ति लिखनेवालोंका नाम वृत्तिकार है, नाम प्रसिद्ध नहीं ।

स्त्रीलिंग जरा शब्द २९३ सूत्रमें आवेगा उसका वर्णन वहीं करेंगे, यहां केवल अकारान्त शब्द दिखाया है ॥

* द्वितीयाबहुवचनमें अर्थात् शस् प्रत्ययमें प्रथम रूपमें दीर्घ नहीं होता इस कारण "तस्माच्छसो नः पुंसि ६।१।७२/१९६" सूत्र नहीं लगता अर्थात् नकार नहीं होता । तृतीयाबहुवचनमें "अतो भिस ऐस् ७।१।९/२०३" इससे अकारान्तके आगे भिस् प्रत्ययके स्थानमें ऐस् आदेश हुआ, वह अजादि है इससे उसके कारणसे "जराया जरस्०" ७।२।१०१/२२७ सूत्रसे जरसादेश भी प्राप्त होताहै ऐसा न कहना चाहिये कारण कि निर्जर शब्दमेंके अकारान्तके आश्रयसे जो ऐस् आदेश हुआ उसीके कारणसे उपजीव्य निर्जर शब्दके अकारान्तत्वको नष्ट न होते सन्निपातपरिभाषा २०४ का विरोध आताहै वैसे ही अकारान्त शब्दको भी जो कितने एक दूसरे कार्य होने हैं वे जरसादेशमें नहीं होते ॥

* २०१ सूत्रमें भाष्यकारने इन और आत् का प्रत्याख्यान करके उसके स्थानमें 'न' 'अत्' ऐसा विधान किया 'रामेण' इत्यादि रूपसिद्धिके लिये "आङि चापः २८९" में 'आङि च' इसका योगविभाग कर आङ् परे रहते अदन्ताङ्गको एत्व हो ऐसा अर्थ किया और 'रामात्' इत्यादिकी सिद्धिके लिये 'अत्' ऐसा उच्चारणसामर्थ्यसे पररूप १९१ का बाध कर दीर्घ ही ८५ होगा ऐसा कहाहै, उनके मतसे वार्तिककारका 'निर्जरसिन' 'निर्जरसात्' इत्यादिरूप विरुद्ध हैं क्योंकि 'न' 'अत्' ऐसा आदेश होनेपर वे रूप नहीं बनसकते और भिस्में 'निर्जरैः' ऐसा ही होताहै यहां सन्निपातपरिभाषासे जरस् आदेश नहीं होता ऐसा भाष्यकारने कहाहै ॥

अब पाद (चरण) शब्द कहतेहैं–

२२८ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ॥ ६ । १ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, एषां पादादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि ॥

२२८–पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष, दोष, यकृत्, शकृत्, उदक, आस्य, इन शब्दोंके स्थानमें क्रमसे पद्, दत्, नस्, मास्, हृद्, निश्, असन्, यूषन्, दोषन्, यकन्, शकन्, उदन्, आसन्, आदेश शस् आदि विभक्ति परे रहते विकल्प करके हों ("अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९" से विकल्पकी अनुवृत्ति आतीहै)। आसन शब्दके स्थानमें आसन् आदेश हो यह बात जो कौशिका वृत्तिमें लिखीहै, वह प्रमाद अर्थात् भूल है * ॥

पाद शब्दके रूप–

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	:	पादौ	पादाः
सं.	हे पाद	हे पादौ	हे पादाः
द्वि.	पादम्	पादौ	पदः, पादान्
तृ.	पदा, पादेन	पद्भ्याम्, पादाभ्याम्	पद्भिः, पादैः
च.	पदे, पादाय	पद्भ्याम्, पादाभ्याम्	पद्भ्यः, पादेभ्यः
पं.	पदः, पादात्	पद्भ्याम्, पादाभ्याम्	पद्भ्यः, पादेभ्यः
ष.	पदः, पादस्य	पदोः, पादयोः	पदाम्, पादानाम्
स.	पदि, पादे	पदोः, पादयोः	पत्सु, पादेषु.

अब 'दन्त' (दांत) इसको शसादि प्रत्यय आगे रहते पूर्वसूत्रसे विकल्पसे दत् आदेश होताहै परन्तु इसके रूप कहनेसे पहले कितनी ही संज्ञायें कहनी उचित हैं, सो कहतेहैं–

२२९ सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट् प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥

२२९–सुट् यह प्रत्याहार है, इससे सु, औ, जस्, अम्, औट् इन पांच प्रत्ययोंमेंसे प्रत्येकका ग्रहण होताहै । नपुंसकलिंगको छोडकर सु आदि पांच विभक्तियोंकी सर्वनामस्थान संज्ञा है । ("शि सर्वनामस्थानम् १।१।३९/३१३" से सर्वनामस्थानकी अनुवृत्ति आतीहै) * ॥

२३० स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ।

२३०–असर्वनामस्थान अर्थात् सर्वनामस्थानभिन्न कप्-प्रत्ययपर्यन्त (चतुर्थाध्यायके प्रारम्भसे पञ्चमाध्यायतकके) प्रत्यय परे रहते पूर्वकी पद संज्ञा हो । "सुप्तिङन्तं पदम् २९" से, ४।१।२/१८३ से सुप् और १।४।७८/२१५४ से तिङ् प्रत्यय लगाकर जो शब्द बनतेहैं, उनकी पद संज्ञा होतीहै, परन्तु यहां प्रत्यय आगे रहते शब्दके मूलरूपकी पद संज्ञा है, यह बात ध्यानमें रखनी चाहिये । यहां (२९ से पदकी अनुवृत्ति आतीहै) ॥

इसका अपवाद–

२३१ यचि भम् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

२३१–पिछले सूत्रमें कहेके अनुसार असर्वनामस्थान जो सु से लेकर कप् तक प्रत्यय उनमेंसे जो यकारादि अथवा अजादि प्रत्यय आगे हों तो पूर्व शब्दकी भ संज्ञा होतीहै ॥

पद और भ संज्ञा यह दोनों एक ही समय प्राप्त होतीहैं, तो इसपर कहतेहैं–

२३२ आ कडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दतः । दता । जश्त्वम् । दद्भ्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रुत्वे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

२३२–यहां १।४।१/२३२ से "कडाराः कर्मधारये २।२।३८/७५१" तक अर्थात् पहिले अध्यायके चतुर्थपादसे लेकर द्वितीय अध्यायके द्वितीय पादकी समाप्तितक तीन पादमें जो संज्ञा कही हैं, वह एकको एक ही होतीहैं अर्थात् एक शब्दको कौन संज्ञा हो ? तो इनमेंसे दो वा अधिक संज्ञायें नहीं होतीं, (या परेति) जो पर हो वह होतीहै, परन्तु जो पूर्व संज्ञाको

---

१ जयादित्य अपर नाम वामनाचार्यने जो पाणिनीय सूत्रोंकी वृत्ति लिखी है वह काशी क्षेत्रमें लिखे जानेके कारण काशिका नामसे विख्यात है, कौमुदीसे पहले इसीका प्रचार था ॥

* "आस्नो वृकस्य वर्त्तिकाम्" इस मन्त्रमें 'आस्नः' इसका 'मुखात्' (मुखसे) ऐसा ही उचित अर्थ होनेसे और "हव्या जुह्वान आसनि" इस मन्त्रमें 'आसनि' इसका 'मुखे' (मुखमें) ऐसा अर्थ होनेसे 'आसन्' इस आदेशका स्थानी आस्य शब्द है, आसन शब्द नहीं ॥

* यहां लाघवसे 'सुट् स्त्रीपुंसयोः' ऐसा कहना उचित था सो न कहकर 'अनपुंसकस्य' ऐसा जो उच्चारण किया सो प्रसज्यप्रतिषेधमें भी समास हो (नञ्के दो अर्थ हैं–पर्युदास और प्रसज्य, तिसमें पर्युदास सदृशका ग्राहक होनेसे उसके समासमें कोई बाधा नहीं यथा 'अब्राह्मणः' इत्यादि और प्रसज्यार्थकका तो क्रियामें अन्वय होताहै इस कारण इस अर्थमें भी समास हो) ऐसे वाक्यमें ज्ञापक होताहै तिससे 'असूर्यपश्यानि मुखानि' इत्यादि वाक्य भी समास होनेसे सिद्ध होतेहैं ॥

और कहीं भी अवकाश न हो तो नहीं होतीहै, इससे शस् यहांसे चतुर्थ पंचम अध्यायमेंके प्रत्यय जो हैं, उनमेंके अजादि प्रत्यय आगे हों तो पूर्व शब्दको भ संज्ञा ही होतीहै, पद संज्ञा नहीं होती।

सारांश यह कि, सु, औ, जस्, अम्, औट् इन पांच प्रत्ययोंको पुँल्लिङ्गमें और स्त्रीलिंगमें सर्वनाम संज्ञा होतीहै, इन पांच प्रत्ययोंको छोडकर चौथे पांचवें अध्यायोंके जो और प्रत्यय बचे हैं उनमेंसे यकारादि और अजादि प्रत्यय आगे रहते पूर्व शब्दको 'भ' और उन्हींमेंके इतर प्रत्यय आगे रहते पूर्व शब्दको पद संज्ञा जाननी चाहिये, यह सब प्रत्यय बहुत हैं, परन्तु यहां सुप् प्रत्ययोंको दिखातेहै-शस्, टा, ङे, ङसि, ङस्, ओस्, आम्, ङि, ओस् इनसे भ संज्ञा है। भ्याम्, भिस्, भ्याम्, भ्यस्, भ्याम्, भ्यस्, सुप्, इन सातसे पद संज्ञा है। विशेष ध्यान रखने योग्य यह बात है कि, सर्वनामस्थान संज्ञा प्रत्ययोंकी होतीहै, परन्तु पद और भ संज्ञा यह प्रत्ययोंके पहले रहनेवाले शब्दोंकी होतीहै। इसी प्रकारसे शसादिकोंमेंके अजादि प्रत्यय आगे रहते पद संज्ञा नहीं होती, इसीसे 'दत्' के आगे शस् प्रत्यय होते "झलाञ्जशोऽन्ते ८४" सूत्र नहीं लगता, कारण कि पदान्तके विना इस सूत्रकी प्राप्ति नहीं होती, यहां पदान्त नहीं है, इससे तकारको (जश्त्व) दकार नहीं होता, दतः। दता। भ्याम् इत्यादि हलादि प्रत्यय आगे रहते पद संज्ञा है इससे ८४ से जश्त्व (तकारको दकार) हुआ दद्भ्याम् इत्यादि।

दन्त शब्दके रूप-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	दन्तः	दन्तौ	दन्ताः
सं.	हे दन्त	हे दन्तौ	हे दन्ताः
द्वि.	दन्तम्	दन्तौ	दतः, दन्तान्
तृ.	दता, दन्तेन	दद्भ्याम्, दन्ताभ्याम्	दद्भिः, दन्तैः
च.	दते, दन्ताय	दद्भ्याम्, दन्ताभ्याम्	दद्भ्यः, दन्तेभ्यः
पं.	दतः, दन्तात्	दद्भ्याम्, दन्ताभ्याम्	दद्भ्यः, दन्तेभ्यः
ष.	दतः, दन्तस्य	दतोः, दन्तयोः	दताम्, दन्तानाम्
स.	दति, दन्ते	दतोः, दन्तयोः	दत्सु, दन्तेषु

नासिका (नाक) शब्द स्त्रीलिंगमें आगे आवेगा, (२९३ सू० देखो)।

मास (महीना) शब्द, इसको शसादिमें विकल्प करके मास् होगा, इससे मास्+शस्=मासः। मास्+टा=मासा। मास्+भ्याम्=माभ्याम्, इसमेंके सकारको "ससजुषो रुः ८।२।६६/१६२" से रु(र्) और आगे अश् रहनेसे रुको "भोभगो० ८।३।१७/१६७" से यत्व, फिर "हलि सर्वेषाम् ८।३।२२/१७१" से लोप होकर माभ्याम् हुआ। मास्+भिस्=माभिः-इत्यादि।

मास शब्दके रूप-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्र.	मासः	मासौ	मासाः
सं.	हे मास	हे मासौ	हे मासाः
द्वि.	मासम्	मासौ	मासः, मासान्
तृ.	मासा, मासेन	माभ्याम्, मासाभ्याम्	माभिः, मासैः
च.	मासे, मासाय	माभ्याम्, मासाभ्याम्	माभ्यः, मासेभ्यः
पं.	मासः, मासात्	माभ्याम्, मासाभ्याम्	माभ्यः, मासेभ्यः
ष.	मासः, मासस्य	मासोः, मासयोः	मासाम्, मासानाम्
स.	मासि, मासे	मासोः, मासयोः	माःसु, मास्सु, मासेषु

हृदय नपुंसक लिंगमें, निशा स्त्रीलिंगमें, असृज् नपुंसकमें आवेंगे।

यूष (मूंगका काढा) शब्द, इसको शसादिमें विकल्प करके यूषन् आदेश होताहै, परन्तु-॥

२३३ भस्य। ६। ४। १२९॥

अधिकारोऽयम्॥

२३३-यहां भसंज्ञाका अधिकार जानना चाहिये॥

२३४ अल्लोपोऽनः। ६। ४। १३४॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्॥

२३४-अङ्गका अवयव और असर्वनामस्थान यकारादि प्रत्यय और अच् आदिवाले स्वादि प्रत्यय जिसके परे हों ऐसे अन्के अकारका लोप हो। यूषन्+अस् ऐसी स्थिति हुई-॥

२३५ रषाभ्यां नो णः समानपदे। ८। ४। १॥

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूष्णः। यूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात्॥

२३५-एक ही पदमें रहनेवाला रेफके आगेका अथवा षकारके आगेका जो 'न' उसके स्थानमें 'ण' आदेश होताहै. यूष्णः। यूष+टा=यूष्णा, यहां अकारके स्थानमें लोप यह आदेश है, (पूर्वस्मादिति) "अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७/५०" इससे पर वर्णके निमित्तसे अच्के स्थानमें प्राप्त होनेवाला जो आदेश वह अच्के पूर्व वर्णके कार्य कर्तव्य होते स्थानिवत् होताहै ऐसा कहाहै, परन्तु 'पूर्वविधौ' इसका अर्थ पूर्वस्य विधौ (पूर्ववर्णके सम्बन्धसे कार्य कर्तव्य होते) ऐसा न करते 'पूर्वस्मात् विधौ' अर्थात् पूर्ववर्णके अगले वर्णका कार्य कर्त्तव्य होते ऐसा भी कहीं २ करतेहैं, इस कारण विभक्ति प्रत्ययके निमित्तसे यूषन् इसमेंके जिस 'अ' अच्के स्थानमें अकारका लोप आदेश हुआहै, उसका पूर्व वर्ण जो ष् उससे परे नकारको णकार करना है, इस कारण अकारके लोपको 'स्थानिवद्भाव' अर्थात् अ है ऐसा पक्ष लियाजाय तो 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८।४।२/१५७' इस सूत्रसे बीचम अकार रहते भी षकारके निमित्तसे नकारके स्थानमें णत्व होताहै। (पूर्वत्रासि०) 'त्रिपादीमें स्थानिवद्भाव नहीं होताहै' ऐसा वचन है, परन्तु वह यहां नहीं लगता, क्योंकि संयोगादिलोप, लत्व, णत्व इनका

विधान होते त्रिपादीमें भी स्थानिवद्भाव होता है, ऐसा भाष्यमें निषेध होनेसे यहां उस वचनका बाध होताहै * ॥

२३६ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न। यूषभ्याम्।यूषभिः। यूषभ्य इत्यादि॥

२३६–इस सूत्रमें 'न' और 'प्रातिपदिक' यह दोनों पद 'लुप्तषष्ठीक' हैं, इनमेंके षष्ठीप्रत्ययोंका लोप हुआ है, सूत्रोंमें यह बात देखी जातीहै इससे षष्ठीप्रत्यय न होते भी षष्ठीका अर्थ लेना चाहिये, तब प्रातिपदिकसंज्ञक पद होते (अर्थात् उसके आगे असर्वनामस्थानसंज्ञक यजादिवर्ज भ्यांम् इत्यादि स्वादि प्रत्यय होते) उसके अन्त्य नकारका लोप होताहै ।

(नलोपस्येति) यह सूत्र त्रिपादीका है इससे सपादसप्ताध्यायीमेंके आगे कहे कार्यको लोप नहीं दीखता, नकार ही दीखताहै, इससे "सुपि च ७।३।१०२/२०२" इससे यञादि सुप् प्रत्यय आगे रहते अकारान्त अंगको होनेवाला दीर्घ यहां नहीं होता, "अतो भिस ऐस् ७।१।९/२०३" इससे अकारान्त के आगे जो भिस् उसके स्थानमें होनेवाला ऐस् आदेश वह भी नहीं होता, "बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३/२०५" इससे बहुवचन झलादि सुप् प्रत्यय आगे रहते अकारको होनेवाला एत्व भी नहीं होता । इनके उदाहरण अनुक्रमसे यूषभ्यांम्, यूषभिः, यूषभ्यः–इत्यादि ।

ऊपर वृत्तिमें 'प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदम्' ऐसा कहा है उसमें सुप्तिङन्त जो पद उसका भी ग्रहण होताहै, इससे राजन्+पुरुषः इत्यादिमें नकारका लोप होकर 'राजपुरुषः' ऐसा हुआ है ॥

२३७ विभाषा ङिश्योः।६।४।१३६॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पद्न्निति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हृन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्व्यारह्नोर्भवो द्व्यह्नः॥

२३७–असर्वनामस्थानयजादिस्वादिपर (अर्थात् भसंज्ञक) और अंगका अवयव जो अन् उसके अकारका विकल्प करके लोप होताहै आगे ङि वा शी ७।१।१९/३१० प्रत्यय परे रहते । यूष्णि, यूषणि । अन्य पक्षमें रामशब्दवत् ।

यूष शब्दके रूप–

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यूषः	यूषौ	यूषाः
सम्बोधन	हे यूष	हे यूषौ	हे यूषाः
द्वितीया	यूषम्	यूषौ	यूष्णः, यूषान्
तृतीया	यूष्णा, यूषेण	यूषभ्याम्, यूषाभ्याम्	यूषभिः, यूषैः
चतुर्थी	यूष्णे, यूषाय	यूषभ्याम्, यूषाभ्याम्	यूषभ्यः, यूषेभ्यः
पञ्चमी	यूष्णः, यूषात्	यूषभ्याम्, यूषाभ्याम्	यूषभ्यः, यूषेभ्यः
षष्ठी	यूष्णः, यूषस्य	यूष्णोः, यूषयोः	यूष्णाम्, यूषाणाम्
सप्तमी	यूष्णि, यूषणि, यूषे	यूष्णोः, यूषयोः	यूषसु, यूषेषु

इसके अगले शब्द दोष्, यकृत्, शकृत् यह हलन्त हैं । उदक, आस्य यह अदन्त नपुंसक हैं, इससे इनके रूप अपने २ स्थानपर आवेंगे.

"पद्दत्० २२८" सूत्रमें प्रभृतिशब्द प्रकार अर्थात् सादृश्य दिखानेके निमित्त जोडा गयाहै, इस कारण शस्के पूर्वमें भी कहे हुए प्रत्यय आगे रहते कहीं २ पद्, दत् इत्यादि आदेश होतेहैं, (तथा च औङः श्या०) भाष्यमें "नपुंसकाच्च ७।१।१९/३३०" इस सूत्रसे औङ् (औ) प्रत्ययको होनेवाला शी (ई) आदेश करते समय भी 'ककुद्दोषणी' (बैलकी ककुद्-कन्धा)। दोष (हाथ) यह उदाहरण देकर स्पष्ट कियाहै । इसीसे 'पदंघ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यादि अमरकोशके वाक्योंमें पद्, हृद् ऐसा शब्द प्रथमाके एकवचन सुप्रत्यय में लाये गयेहैं यह ठीक बैठतेहैं । (आसन्यं प्राणमूचुरिति) मुखमें उत्पन्न हुए वायुको प्राण कहतेहैं, ऐसा भी प्रामाणिक प्रयोग है । (आस्ये भव आसन्यः) मुखमें उत्पन्न हुआ, 'आसन्य' इसमें "शरीरावयवाच्च" ४।३।५५/१४३० इससे यत् (य) प्रत्यय हुआहै यह शसादि सुप् प्रत्ययोंके परेका है

---

* 'रषाभ्यां नो०' 'अट्कुप्वाङ्०' यह सूत्र त्रिपादीमें होनेसे पूर्वत्र असिद्ध है इस कारण तत्प्रयुक्त कार्यको "अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १।१।५७/५०" यह शास्त्र नहीं लगता, इसपरसे "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" यह परिभाषा प्रगट हुई, परन्तु फिर 'संयोगादिलोप०' इस निषेधके कारण उसका प्रस्तुत प्रसंगमें निराकरण हुआ, अर्थात् यहां स्थानिवद्भाव है ऐसा निश्चय हुआ, इन तीनों अपवादोंके उदाहरण यहां हैं–"स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९/३८०" इससे पदान्तमें वा आगे झल् रहते संयोगके प्रारंभमें रहनेवाले सकार और ककारका लोप होताहै, इस कारण चक्री+अत्र इसकी संधि होनेसे जो चक्र्य्×अत्र ऐसी स्थिति हुई उसमें 'क्र्य्' ऐसा जो संयोग वह पदान्तमें होनेसे उसके आदि ककारका लोप प्राप्त हुआ, परन्तु 'संयोगादिलोप०' इस वचनसे अन्त्य यकारको स्थानिवद्भावसे ईत्व प्राप्त है, इस कारण क्र् इस संयोगको पदान्तत्व नहीं आता, और आगे झल् भी नहीं है इस कारण आदि ककारका लोप न होते 'चक्र्यत्र' ऐसी संधि हुई । लत्वका उदाहरण–'निगाल्यते' यह गृ धातुका प्रयोजकणिजन्तकर्मणि रूप है, इसमें स्थानिवद्भावसे रेफके स्थानमें "अचि विभाषा" ८।२।२१" से लत्व हुआ है । 'माषवपनी' इसमें स्थानिवद्भाव है इस कारण नकारको णत्व नहीं हुआ; अर्थात् 'यस्येति च' इससे अलोपके स्थानिवद्भाव होनेमें नकारको प्रातिपदिकान्तत्वाभाव होनेसे णकार न हुआ । अन्तके इन दोनों रूपोंकी सिद्धिका विस्तार आगेके स्थलोंमें आवेगा इस कारण यहां नहीं लिखते ॥

तो भी यह आगे रहते आस्य शब्दको आसन् आदेश हुआ है।

'आसन्' यह आदेश आसन शब्दको होताहै ऐसा काशिकाकारने कहाहै सो प्रामादिक है यह कहनेको 'आसन्यं प्राणमूचुः' यही आधार है ॥

(दोष्शब्दस्य) ऊपर 'ककुद्दोषणी' ऐसा शब्द आया है वह 'ककुद्दोषन्' इस नपुंसक शब्दका प्रथमा द्वितीयाका द्विवचन है, इस भाष्यके लेखके आधारसे दोष शब्द नपुंसक भी है, इससे 'दक्षिणं दोर्निशाचरे' (दहिनी भुजा राक्षसपर 'डाली') यह प्रयोग साधु दीखताहै। (भुजबाहू०) अमरकोशमें 'प्रवेष्टः' पुँल्लिङ्गके साथ 'दोः' (दोष्) शब्द दिया हुआहै इस कारण उसको पुंस्त्व भी है, इसका प्रयोग 'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः' (इस प्रकारका वह ईश्वर है उसकी बाहुको भजते०) यह है ॥

अब द्व्यह्न शब्द-('द्वयोः अह्नोः भवः-द्व्यह्नः' । जो दो दिनोंमें हुआ)—

२३८ संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्न्यतरस्यां ङौ । ६ । ३ । ११० ॥

संख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहनादेशो वा स्यान्ङौ। द्व्यह्नि। द्व्यहनि। द्व्यह्ने। विगतमहर्व्यह्नः। व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने ॥ ॥ इत्यदन्ताः ॥

विश्वपाः ॥

२३८-संख्यावाचक शब्द अथवा अव्यय वि और सायशब्द यदि पूर्वमें हों तो अह्न शब्दके स्थानमें ङि परे रहते विकल्प करके अहन् आदेश हो। इससे द्व्यह्नको 'द्व्यहन्' ऐसा रूप हुआ परन्तु आगे ङि होनेसे "विभाषा ङिश्योः ६।४।१३६/२३७" इससे फिर विकल्प करके अन्के अकारका लोप हुआ इस प्रकारसे तीन रूप हुए-द्व्यह्नि, द्व्यहनि, द्व्यह्ने। शेष रूप रामशब्दवत् जानो।

इसी प्रकार व्यह्न ('विगतम् अहः' बीता हुआ दिन) शब्दके रूप जानो। इसके आगे ङि होनेसे व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने। इतर रूप रामशब्दवत् जानो।

अह्नः सायः-(दिनका सायंकाल) 'सायाह्नः' ङि प्रत्यय आनेपर सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने। इतर रूप रामशब्दवत् जानने।

इसमें अहन् शब्द हलन्त है तो भी "अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५।४।८८/७९०" इससे टच् (अ) होकर समासान्तमें अह्न आदेश हुआ है, अहन् शब्द आदिका नपुंसक है तो भी द्व्यह्न यह सामासिक शब्द विशेषणरूप होनेसे पुँल्लिङ्गमें लेनेसे कोई दोष नहीं, 'व्यह्न' और 'सायाह्न' यह शब्द "रात्राह्नाहाः पुंसि २।४।२९/८१४" इससे पुँल्लिङ्ग हुए हैं ॥

इति अदन्ताः ॥

आदन्त शब्द विश्वपा (विश्वं पाति इति विश्वपाः-विश्वका पालन करनेवाला) इसमें 'पा' धातुके आगे क्विप् प्रत्यय हुआ है क्विप् प्रत्यय सब जातारहताहै (१२६ देखो) कृत् प्रत्यय होनेके कारण इसकी प्रातिपदिक संज्ञा हुई आगे विभक्ति प्रत्यय 'सु' में विश्वपाः। अब 'औ' और 'जस्' में-

२३९ दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धिः। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः। विश्वपाः। यद्यपीह औङि नादिचीत्येव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ॥

२३९-दीर्घके आगे जस् वा इच् प्रत्याहारका वर्ण हो तो "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२/१६४" यह सूत्र नहीं लगता अर्थात् इससे पूर्वसवर्ण दीर्घ नहीं होता। औ प्रत्यय आगे रहते "वृद्धिरेचि ६।१।८८/७२" इससे वृद्धि हुई तब विश्वपौ। आगे जस् परे रहते "अकः सवर्णे दीर्घः ८५" से दीर्घ विश्वपाः।

(यद्यपीति०) यहां औङ् (औ) प्रत्यय आगे रहते "नादिचि ६।१।१०४/१६५" अवर्णके आगे इच् रहते पूर्वसवर्ण दीर्घ नहीं होता, इसीसे रूप सिद्ध होजायगा और जस् प्रत्ययमें तो पूर्वसवर्णदीर्घ हो तो भी कोई हानि नहीं वही रूप होगा तथापि गौरी इत्यादिशब्दोंके गौर्यौ गौर्यः, इत्यादि रूप "प्रथमयोः० १६४" से सिद्ध नहीं होंगे इस सूत्रसे उसमें दोष आजायगा, इससे यह प्रस्तुत सूत्र लगाना चाहिये (३०० सूत्र देखो) उस शब्दकी समान ही यह शब्द दीर्घान्त होनेसे यहां भी वही नियम लगाना न्याय्य है, इससे वह सूत्र यहां दियाहै ॥

२४० आतो धातोः । ६ । ४ । १४०॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात्। अलोन्त्यस्य। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किम्। हाहान्। टा। सवर्णदीर्घः। हाहा। ङे। वृद्धिः। हाहै। ङसिङसोर्दीर्घः। हाहाः २। ओसि वृद्धिः। हाहौः। ङौ आद्गुणः। हाहे। शेषं विश्वपावत्। आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्। क्त्वः। इनः ॥ इत्यादन्ताः ॥

२४०-आकारान्त जो धातु वह है अन्तमें जिसके ऐसे भसंज्ञक अंगका लोप हो। "अलोन्त्यस्य १।१।५२/४२" इससे आकारका लोप हुआ विश्वप्+अस्=विश्वपः। विश्वपा+टा= विश्वपा। विश्वपाभ्याम् इत्यादि।

विश्वपा शब्दके रूप-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
सम्बोधन	हे विश्वपाः	हे विश्वपौ	हे विश्वपाः
द्वितीया	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः

कारकप्रकरणम्।

१२२-अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्। १२३-नीवह्योर्न। १२४-नियन्तृकर्तृकस्य वहेरनिषेधः। १२५-आदिखाद्योर्न। १२६-भक्षेरहिंसार्थस्य न। १२७-जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम्। १२८-दृशेश्च। १२९-शब्दायतेर्न। १३०-अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्। १३१-अभुक्त्यर्थस्य न। १३२-उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। १३३-अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि। १३४-प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। १३५-अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया। १३६-क्रियया यमभिप्रैति सोपि सम्प्रदानम्। १३७-कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा। १३८-तादर्थ्ये चतुर्थीवाच्या। १३९-क्लृपि सम्पद्यमाने च। १४०-उत्पातेन ज्ञापिते च। १४१-हितयोगे च। १४२-नौकाकान्नशुकशृगालवर्ज्येष्विति वाच्यम्। १४३-जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्। १४४-ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च। १४५ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पंचमी। १४६-तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ। १४७-कालात्सप्तमी च वक्तव्या। १४८-निमित्तपर्य्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्। १४९-अज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम्। १५०-गुणकर्मणि वेष्यते। १५१-शेषे विभाषा। १५२-कमेरनिषेधः। १५३-द्विषः शतुर्वा। १५४-कृत्येनूविषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। १५५-साध्वसाधुप्रयोगे च। १५६-निमित्तात्कर्मयोगे। १५७-अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च। १५८-अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्।

समासप्रकरणम्।

१५९-इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च। १६०-समाहारे चायमिष्यते। १६१-गम्यादीनामुपसङ्ख्यानम्। १६२-अवरस्योपसंख्यानम्। १६३-अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्। १६४-भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्। १६५-गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्। १६६-कृद्योगा षष्ठी समस्यत इति वाच्यम्। १६७-प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्। १६८-एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्। १६९-उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्। १७०-सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। १७१-द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्। १७२-अपरस्यार्धे पश्चभावो वाच्यः। १७३ श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम्। १७४-शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्। १७५-ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्। १७६-नञो नलोपस्तिङि क्षेपे। १७७-कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्। १७८-च्व्यर्थ इति वाच्यम्। १७९-प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया। १८०-अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया। १८१-अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया। १८२-पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या। १८३-निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। १८४-कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः। १८५-महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च। १८६-अष्टनः कपाले हविषि। १८७-गवि च युक्ते। १८८-प्राक् शतादिति वक्तव्यम्। १८९-षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम्। १९०-द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः। १९१-संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्। १९२-सविशेषणस्य प्रतिषेधः। १९३-अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः। १९४-आबन्तो वा। १९५-अनो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम्। १९६-पात्राद्यन्तस्य न। १९७-पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा। १९८-पथः संख्याव्ययादेः। १९९-सामान्ये नपुंसकम्। २००-प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। २०१-नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। २०२-शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः। २०३-त्वतलोर्गुणवचनस्य। २०४ भस्याढे तद्धिते। २०५-ठक्छसोश्च। २०६-कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु। २०७-कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्। २०८-अमानिनीति वक्तव्यम्। २०९-अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्। २१०-संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः। २११-नेतुर्नक्षत्रेऽब्वक्तव्यः। २१२-खुरखराभ्यां वा नस्। २१३-वेर्ग्रो वक्तव्यः। २१४ ख्यश्च। २१५-गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहणम्। २१६-ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम्। २१७-सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्। २१८-मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वम्। २१९-संख्याया अल्पीयस्याः। २२०-द्वन्द्वेऽपि। २२१-वा प्रियस्य। २२२-गड्वादेः परा सप्तमी। २२३-जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या। २२४ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ। २२५-अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे। २२६-ध्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन। २२७-ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण। २२८-लघ्वक्षरं पूर्वम्। २२९-अभ्यर्हितञ्च। २३०-वर्णानामानुपूर्व्येण। २३१-भ्रातुर्ज्यायसः। २३२-श्वेर्णोर्ङीति वक्तव्यम्। २३३-फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति

वाच्यम् ।२३४--वायुशब्दप्रयोगेप्रतिषेधः ।२३५--विष्णौ न ।२३६--विरूपाणामपि समानार्थानाम् । २३७--त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते । २३८--त्यदादितः शेषे पुन्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि । २३९--अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषाणामिति वक्तव्यम् । २४०--अनेकशफेष्विति वाच्यम् । २४१--अनचबह्वचावध्येतर्य्येव । २४२--अवर्णान्ताद्वा । २४३--कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते। २४४--संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।२४५--त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते । २४६--पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । २४७--स्वतिभ्यामेव । २४८--ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् । २४९--अञ्जस उपसंख्यानम् । २५०--पुंसानुजो जनुषान्ध इति च । २५१--पूरण इति वक्तव्यम् । २५२--हृद्युभ्यां च २५३--अन्ताच्च । २५४--अपो योनियन्मतुपु । २५५--वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु । २५६--आमुष्यायणाऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च । २५७--देवानांप्रिय इति च मूर्खे । २५८--शेपपुच्छलांगूलेषु शुनः । २५९--दिवश्च दासे । २६०--विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् । २६१--कन्या न । २६२--इके चरतावुपसंख्यानम् । २६३--निष्के चेति वाच्यम् । २६४--उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् । २६५--इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ।२६६--अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम् ।२६७--मातज्मातृकमातृषु वा । २६८--अस्तोश्चेति वक्तव्यम् । २६९--धेनोर्भव्यायाम् । २७०--लोकस्य पृणे । २७१--इत्येऽनभ्यासस्य । २७२--भ्राष्ट्रग्न्योरिन्धे । २७३--गिलेऽगिलस्य । २७४--गिलगिले च । २७५--उष्णभद्रयोः करणे । २७६--दक्षे चेति वक्तव्यम् । २७७--त्रौ च । २७८--दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा । २७९--दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ।२८०--अपील्वादीनामिति वाच्यम् । २८१-- शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः।२८२--ढंचत्र्यज्भ्यामेव । २८३--इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । २८४--गिरिनद्यादीनां वा । २८५--युवादेर्न । २८६--अतद्धितइति वाच्यम् ॥

तद्धितप्रकरणम् ।

२८७--पृथिव्या ञाञौ । २८८--देवाद्यञञौ । २८९--बहिषष्टिलोपो यञ् च । २९०--ईकक् च । २९१--स्थाम्नोऽकारः । २९२--भवार्थे तु लुग्वाच्यः । २९३--लोम्नोऽपत्येषु बहुषु । २९४--गोरजादिप्रसङ्गे यत्।२९५--अश्विकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । २९६--वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् । २९७--यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् । २९८--व्यासवरुड-निषादचण्डालबिम्बानां चेति वक्तव्यम् । २९९--चटकस्येति वाच्यम् । ३००--स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः ।३०१--राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् । ३०२--वा हितनाम्न इति वाच्यम् । ३०३--तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम् ।३०४--परमप्रकृतेरेवायमिष्यते । ३०५--छागवृषयोरपि । ३०६--त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः । ३०७--पूरोरण् वक्तव्यः । ३०८--पाण्डोर्ड्यण् । ३०९--कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् । ३१०--शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् । ३११--नील्या अन् । ३१२--पीतात्कन् । ३१३--हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् । ३१४--अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा वक्तव्यः । ३१५--दोष उपसंख्यानम् । ३१६--शतरुद्राद्घश्च । ३१७--तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् । ३१८--पूर्णमासादण् वक्तव्यः । ३१९--पितुर्भ्रातारि व्यत् । ३२०--मातुर्डुलच् । ३२१--मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । ३२२--मातरि षिच्च । ३२३--अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः । ३२४--तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ । ३२५--पिञ्जश्छन्दसि डिच्च । ३२६--प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ।३२७--वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । ३२८--गणिकाया यञिति वक्तव्यम् । ३२९--पृष्ठादुपसंख्यानम् । ३३०--गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ।३३१--अह्नः खः क्रतौ । ३३२--पर्श्वा णस् वक्तव्यः । ३३३--खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः । ३३४--स्वार्थ उपसंख्यानम् । ३३५--मुख्यार्थात्तूक्थशब्दाद्गणौ नेष्येते । ३३६--सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते । ३३७--विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् । ३३८--अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्। ३३९--आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ३४०--सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः । ३४१--इकन् पदोत्तरपदात् । ३४२--शतषष्टेः षिकन् पथः । ३४३--हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । ३४४--खलतिकादिषु वचनम् । ३४५--मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । ३४६--महिषाच्चेति वक्तव्यम् । ३४७--अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । ३४८--अमेहक्वतसित्रेभ्य एव । ३४९--अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । ३५०--त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् । ३५१--निसो गते । ३५२--अरण्याण्णः ३५३--दूरादेत्यः । ३५४--उत्तरादाहञ् । ३५५--वा नामधेयस्य वृद्धिसंज्ञा वक्तव्या । ३५६--आपदादिपूर्वात्कालान्तात् । ३५७--पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्वितिवाच्यम् । ३५८--वा गोमयेषु । ३५९--चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । ३६०--अग्रादिपश्चाड्डिमच् । ३६१--अन्ताच्च । ३६२--सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य । ३६३--ऋतो वृद्धिमद्विधाववयवानाम् । ३६४--चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसं-

ख्यानम् । ३६५–फाल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । ३६६–श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् वक्तव्यः । ३६७–जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा डिद्वक्तव्यः । ३६८–परिमुखादिभ्य एवेष्यते । ३६९–अध्यात्मादेष्ठञिष्यते । ३७०ब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम् । ३७१–वहेस्तुरणिट् च । ३७२–अग्नीधः शरणे रण् भं च । ३७३–समिधामाधाने षेण्यण् । ३७४–पत्राद्वाह्ये । ३७५–वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । ३७६–चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् । ३७७–घोषग्रहणमपि कर्त्तव्यम् । ३७८–कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वाच्यः । ३७९–आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ३८०–अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः । ३८१–एकाचो नित्यम् । ३८२–तालाद्धनुषि । ३८३–फलपाकशुषामुपसंख्यानम् । ३८४–पुष्पमूलेषु बहुलम् । ३८५–तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । ३८६–आहौ प्रभूतादिभ्यः । ३८७–पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः । ३८८–गच्छतौ परदारादिभ्यः । ३८९–इकारादाविति वाच्यम् । ३९०–भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यः । ३९१–वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः । ३९२-अधर्म्माच्चेति वक्तव्यम् । ३९३–नराच्चेति वक्तव्यम् । ३९४–विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः । ३९५–विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः । ३९६–नस् नासिकायाः । ३९७–वा केशेषु । ३९८–अचि शीर्ष इति वाच्यम् । ३९९–पञ्चजनादुपसङ्ख्यानम् । ४००–सर्वजनाट्ठञ् खश्च । ४०१–महाजनाट्ठञ् । ४०२–आचार्य्यादणत्वं च । ४०३–सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् । ४०४–पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु । ४०५–अर्धाच्चेति वक्तव्यम् । ४०६–कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा । ४०७–बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । ४०८–केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । ४०९–द्वित्रिपूर्वादण् च । ४१०–वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् । ४११–सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । ४१२–ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् । ४१३–चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् । ४१४–तत्पचतीति द्रोणादण् च । ४१५–स्तोमे डविधिः । ४१६–यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् । ४१७–क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् । ४१८–ततोऽभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् । ४१९–आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । ४२०–महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् । ४२१–चतुर्मासाण्णो यज्ञे तत्र भव इत्यर्थे । ४२२–संज्ञायामण् । ४२३–अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नेष्यते । ४२४–चूडादिभ्य उपसंख्यानम् । ४२५–आकालाट्ठंश्च । ४२६–अर्हतो नुम् च । ४२७–चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् । ४२८–श्रोत्रियस्य यलोपश्च । ४२९–सहायाद्वा । ४३०–खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः । ४३१–अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् । ४३२–गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः । ४३३–संघाते कटच् । ४३४–विस्तारे पटच् । ४३५–द्वित्वे गोयुगच् । ४३६–षट्त्वे षड्गवच् । ४३७–स्नेहे तैलच् । ४३८–भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ । ४३९-कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ । ४४०–क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी । ४४१–चुल्च । ४४२–प्रमाणे लः । ४४३–द्विगोर्नित्यम् । ४४४–प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । ४४५–वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् । ४४६–चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च । ४४७–तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो नित्यं च लुक् । ४४८–चटकेभ्य इनिर्वाच्यः । ४४९–भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः । ४५०--विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । ४५१-वृत्तेश्च । ४५२--ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ४५३--रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् । ४५४--नगपांसुपाण्डुभ्यश्च । ४५५–कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च । ४५६--अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४५७--अर्णसो लोपश्च ४५८-- अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४५९--अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ४६०--आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । ४६१--शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् । ४६२--फलबर्हाभ्यामिनच् । ४६३--हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् । ४६४--शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने । ४६५--हिमाच्चेलुः । ४६६--बलादूलः । ४६७–वातात्समूहे च। ४६८ तप्पर्वमरुद्भ्याम्।४६९--कुत्सित इति वक्तव्यम् । ४७०–प्राण्यङ्गान्न । ४७१--पिशाचाच्च । ४७२--बाहूरुपूर्वपदाद्बलात् । ४७३--सर्वादेश्च । ४७४--अर्थाच्चासन्निहिते । ४७५–तदन्ताच्च । ४७६--सर्वोभयार्थाभ्यामेव । ४७७--समानस्य सभावो द्यश्चाहनि। ४७८–पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे । ४७९–इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । ४८०–परस्मादेद्यव्यहनि । ४८१–इदमोऽश् द्यश्च । ४८२–पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽहन्येद्युस् । ४८३–द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः । ४८४–एतदोपि वाच्यः । ४८५–वसुअन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् । ४८६–तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः । ४८७–न विद्यायाः । ४८८–ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् । ४८९–अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः । ४९०–शीके को मलोपश्च ।

४९१ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः । ४९२-अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः । ४९३-लोपः पूर्वपदस्य च । ४९४-विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः । ४९५-उवर्णाल्ल इलस्य च । ४९६ ऋवर्णादपि । ४९७-द्वितीयं सन्ध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ४९८-एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । ४९९-षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् । ५००-किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि । ५०१-पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । ५०२-चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् । ५०३-नवस्य नू आदेशस्त्नतनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । ५०४-नश्च पुराणे प्रात् । ५०५-भागरूपनामभ्यो धेयः । ५०६-आग्नीध्रसाधारणादञ् । ५०७-लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा । ५०८-बहल्यार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । ५०९-आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् । ५१०-अभूततद्भाव इति वक्तव्यम् । ५११-अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम् । ५१२-डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् । ५१३-नित्यमाम्रेडितं डाचीति वक्तव्यम् । ५१४-भद्राच्चेति वक्तव्यम् । ५१५-आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये। ५१६-सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः । ५१७-क्रियासमभिहारे च । ५१८-कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् । ५१९-असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । ५२०-स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः ॥

तिङन्तप्रकरणम् ।

५२१-चुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । ५२२-दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । ५२३-अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम् । ५२४-आशिषि नाथ इति वाच्यम् । ५२५-सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः । ५२६-इर इत्संज्ञा वाच्या । ५२७-ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । ५२८-सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । ५२९-कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । ५३०-ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । ५३१-कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः। ५३२-आङि चम इति वक्तव्यम् । ५३३-इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन । ५३४-गुपेर्निन्दायाम् । ५३५-तिजेः क्षमायाम् । ५३६-कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहेऽपनयने नाशने संशये च । ५३७-मानेर्जिज्ञासायाम् । ५३८-बधेश्चित्तविकारे । ५३९-दानेरार्जवे । ५४०-शानेर्निशाने । ५४१-स्वञ्जेरुपसंख्यानम् । ५४२-स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः । ५४३-श्रयतेर्लेश्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । ५४४-वर्जने कृशाञ् नेष्टः । ५४५-ऊर्णोतेराम्नेति वाच्यम् । ५४६--इण्वदिक इति वक्तव्यम् । ५४७--दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः । ५४८--लुङि वा । ५४९--सनि ण्वुलि ल्युटि च न ५५०--दम्भेश्च एत्त्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ । ५५१--क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन । ५५२--शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः । ५५३--अडभ्यासविकारेऽपि सुट्कात्पूर्व इति वक्तव्यम् । ५५४--मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः । ५५५--इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेध इति । ५५६--धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः । ५५७--काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् । ५५८-पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः । ५५९--प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम् । ५६०-रञ्जेर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः। ५६१-ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् । ५६२-तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः। ५६३-आशङ्कायां सन् वक्तव्यः । ५६४-राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः । ५६५-सूचिसूत्रिमूत्र्यटयर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः । ५६६-स च पदान्तवद्वाच्यः । ५६७-हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः । ५६८-रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । ५६९-मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् न । ५७०-अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । ५७१-क्षीरलवणयोर्लालसायाम् । ५७२-सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ । ५७३-अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । ५७४-ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया। ५७५-आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । ५७६-सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः । ५७७-उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः । ५७८ लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि । ५७९-सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वाच्यम् । ५८०-हनुचलन इति वक्तव्यम् । ५८१-तपसः परस्मैपदञ्च । ५८२-फेनाच्चेति वाच्यम् । ५८३-सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च । ५८४-पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च । ५८५-भाण्डात्समाचयने । ५८६-चीवरादर्जने परिधाने च । ५८७-व्रताद् भोजनतन्निवृत्त्योः । ५८८-वस्त्रात्समाच्छादने । ५८९-हल्यादिभ्यो ग्रहणे । ५९० अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः । ५९१-कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् । ५९२-यथेष्टं नामधातुषु। ५९३-प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम । ५९४-हरतेरप्रतिषेधः । ५९५-परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् । ५९६-पराङ्कर्मकान्न निषेधः । ५९७-समोऽकूजने । ५९८-आगमेः क्षमायाम् । ५९९-शिक्षेर्जिज्ञासायाम् । ६००-हरतेर्गतताच्छील्ये । ६०१-किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम् । ६०२-सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः । ६०३-आङि

नुप्रच्छयोः । ६०४–शप उपालम्भे । ६०५–आङः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् । ६०६–ईहायामेव । ६०७–उपादेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् । ६०८ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् । ६०९–स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम् । ६१०–विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् । ६११–अर्त्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । ६१२–उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति वाच्यम् । ६१३–ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् । ६१४–स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् । ६१५–अदेः प्रतिषेधः । ६१६–धेट उपसंख्यानम् । ६१७–अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम् । ६१८ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । ६१९–दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् । ६२०–सृजियुज्योः श्यंस्तु । ६२१–सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्त्तर्य्येवेति वाच्यम् । ६२२–भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् । ६२३–यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् । ६२४–णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् । ६२५–अत्यन्तापह्नवे लिड्वक्तव्यः । ६२६–यदाद्योरुपसंख्यानम् । ६२७–कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् । ६२८–क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ।

कृदन्तप्रकरणम् ।

६२९–वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च । ६३०–केलिमर उपसंख्यानम् । ६३१–निर्विण्णस्योपसंख्यानम् । ६३२–ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् । ६३३–तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वाच्यः । ६३४–हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः । ६३५–चरेराङि चागुरौ । ६३६–आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् । ६३७–समश्च बहुलम् । ६३८–छन्दसीति वक्तव्यम् । ६३९–पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः । ६४०–समवपूर्वाच्च । ६४१–त्यजेश्च । ६४२–ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् । ६४३–क्रमेः कर्त्तर्य्यात्मनेपदविषयात्कृत इण्निषेधो वाच्यः । ६४४–चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक् चाभ्यासस्येति वक्तव्यम् । ६४५–हन्तेर्घत्वञ्च । ६४६–पाटेर्णिलुक् चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य । ६४७–नौ लिम्पेर्वाच्यः । ६४८–गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । ६४९ तनोतेरुपसंख्यानम् । ६५०–नृतिखनिरञ्जिभ्य एव । ६५१–अस्य केऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः । ६५२–शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः । ६५३–ईक्षिक्षमिभ्यां च । ६५४–कविधौ सर्वत्र सम्प्रसारणिभ्यो डः । ६५५–आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । ६५६–कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । ६५७–शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् । ६५८–सूत्रे च धार्य्यर्थे । ६५९–हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् । ६६०–पार्श्वादिषूपसंख्यानम् । ६६१–उत्तानादिषु कर्त्तृषु । ६६२–गिरौ डश्छन्दसि । ६६३–किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् । ६६४–व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् । ६६५–वातशुनीतिलशर्द्धेष्वजधेटतुदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानम् । ६६६–स्तने धेटो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम् । ६६७–घटीखारीखरीषूपसंख्यानम् । ६६८–गमेः सुपि वाच्यः । ६६९–विहायसो विह इति वाच्यम् । ६७०–खच्च डिद्वा वाच्यः । ६७१–सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् । ६७२–उरसो लोपश्च । ६७३–सुदुरोरधिकरणे । ६७४–अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम् ६७५–डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः । ६७६–दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् । ६७७–चारौ वा ६७८–कर्म्मणि समि च ६७९–राजघ उपसंख्यानम् । ६८०–समानान्ययोश्चेति वाच्यम् । ६८१–क्सोपि वाच्यः । ६८२–अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः । ६८३–आशासः क्वावुपधाया इत्त्वं वाच्यम् । ६८४–गमादीनामिति वक्तव्यम् । ६८५–ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । ६८६–साधुकारिण्युपसंख्यानम् । ६८७–ब्रह्मणि वदः । ६८८–कुत्सितग्रहणंकर्त्तव्यम् ६८९–ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः । ६९०–दुग्वोर्दीर्घश्च । ६९१–पूञो विनाशे । ६९२–सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्त्तृकस्य । ६९३–निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः । ६९४–उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् । ६९५–आदिकर्मणि निष्ठा वाच्या । ६९६ क्षीरहविषोः पाके । ६९७–विस्मितप्रतिघातयोश्च । ६९८–दशेश्च । ६९९–माङ्याक्रोश इति वाच्यम् । ७०० दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् । ७०१–शीङो वाच्यः । ७०२–भाषायां धाञ्कृसृगमिजनिनमिभ्यः । ७०३–सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् । ७०४–कृकनपि वाच्यः । ७०५–क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ७०६–द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च । ७०७–जुहोतेर्दीर्घश्च । ७०८–ध्यायतेः सम्प्रसारणं च । ७०९–मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम् । ७१०–व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् । ७११–दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च । ७१२–अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष् । ७१३–शॄ वायुवर्णनिवृतेषु । ७१४–भयादीनामुपसंख्यानम् । ७१५–वशिरण्योरुपसंख्यानम् । ७१६–घञर्थे कविधानम् । ७१७–द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् । ७१८–श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे । ७१९–ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः । ७२०–ति च । ७२१–चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः । ७२२–सम्पदादिभ्यः क्विप् । ७२३–क्तिन्नपीष्यते । ७२४–अजेः क्यपि वीभावो ने

वाच्यम् । ७२५–परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् । ७२६–जागर्त्तेरकारो वा । ७२७–निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ७२८–तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् । ७२९–वह्निवन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् । ७३०–इषेरनिच्छार्थस्य । ७३१–परेर्वा । ७३२–धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । ७३३–इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे । ७३४–वर्णात्कारः । ७३५–रादिफः । ७३६–मत्वर्थाच्छः । ७३७–इणजादिभ्यः । ७३८–इञ् वपादिभ्यः । ७३९–इक् कृष्यादिभ्यः । ७४०–अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् । ७४१–श्वनेर्डडरेकेकवका वाच्याः । ७४२–निमिमीलियां खलचोरात्त्वमेति वाच्यम् । ७४३–कर्तृकर्मणोरच्व्यर्थयोरिति वाच्यम् । ७४४–भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः । ७४५–स्वरत्यादेः इण्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । ७४६–ञ्लादाविति वाच्यम् ।

वैदिकप्रकरणम् ।

७४७–नमोङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् । ७४८–वृषण्वस्वश्वयोः । ७४९–उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यम् । ७५०–षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् । ७५१–हिरण्य इति वक्तव्यम् । ७५२–श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् । ७५३–छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् । ७५४–एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ । ७५५–सिब्बहुलं णिद्वक्तव्यः । ७५६–दशेरग्वक्तव्यः । ७५७–मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च । ७५८–गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । ७५९ आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि । ७६०–अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । ७६१–सन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । ७६२–विंशतेश्चेति वाच्यम् । ७६३–युष्मदस्मदोः सादृश्ये मतुब्वाच्यः । ७६४–छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । ७६५–छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । ७६६–छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ७६७–ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च च्छन्दसि । ७६८–रयेर्मतौ बहुलम् । एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । ७६९–हृदय्या उपसंख्यानम् । ७७०–ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः । ७७१–छन्दसि स्त्रियां बहुलम् । ७७२–तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् । ७७३ –इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । ७७४–आङयाजयारामुपसंख्यानम् । ७७५–पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्त्वं नेति वाच्यम् । ७७६–जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः । ७७७–नाम्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् । ७७८–अपुत्रादीनामिति वाच्यम् । ७७९–मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् । ७८०–स्ववः स्वतवसोरुषसश्चेष्यते । ७८१–भूरिदान्नस्तुड्वाच्यः । ७८२–ईद्रथिनः । ७८३–प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्य्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वेव । ७८४-आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । ७८५–वन उपसंख्यानम् । ७८६–सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य इति वाच्यम् । ७८७–अतद्धित इति वाच्यम् । ७८८–षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् । ७८९–पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् । ७९०–अव्ययानान्न । ७९१–अव्ययीभावस्य त्विष्यते । ७९२–असावित्यन्तः । ७९३–अमुष्येत्यन्तः । ७९४–स्यान्तस्योपोत्तमं च । ७९५–वा नामधेयस्य । ७९६–संज्ञायान्तु निष्ठा च ह्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ७९७–चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् । ७९८–ऊटयुपधाग्रहणंकर्त्तव्यम् । ७९९–रेशब्दाच्च । ८००–विन्दीन्धिखिदिभ्योनेति वक्तव्यम् । ८०१–अव्यये नञ्कुनिपातानाम् । ८०२–वृजेरिति वाच्यम् । ८०३–संज्ञायामिति वक्तव्यम् । ८०४–अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । ८०५–आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । ८०६–चेलराज्यादिस्वराद्व्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । ८०७–ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रे । ८०८–अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् । ८०९–परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलन्ततः । ८१०–मलोपश्च वक्तव्यः । ८११–गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते । ८१२–क्रिया कुत्सन इति वाच्यम् । ८१३–प्रतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् । ८१४–वावह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ।

॥ इति कौमुद्यन्तर्गतवार्त्तिकपाठः । ॥

॥ श्रीः ॥

अथ परिभाषापाठः ।

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥
२ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ कार्यकालं संज्ञापरि-
भाषम् ॥ ४ अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥ ५ एकान्ता अनु-
बन्धाः ॥ ६ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ७ नानुब-
न्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ८ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ९
उभयगतिरिह भवति ॥ १० कार्यमनुभवन् हि कार्यी
निमित्ततया नाश्रीयते ११ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्-
ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ १२ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥
१३ यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥
१४ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य (ग्रहणम्) ॥ १५ गौण-
मुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ १६ अनिनस्मन्ग्रहणान्य-
र्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ १७
एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ १८
एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ॥ १९ भाव्य-
मानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ २० भाव्यमानोऽप्युकार-
स्सवर्णान् गृह्णाति ॥२१ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥
२२ उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २३
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥
२४ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ २५ उत्तरपदाधिकारे
प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २६ स्त्रीप्रत्यये चानु-
पसर्जने न ॥ २७ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं
नास्ति ॥ २८ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥
२९ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ ३० व्यपदे-
शिवदेकस्मिन् ॥ ३१ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तवि-
धिर्नास्ति ॥ ३२ व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३३
यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३४ सर्वो द्वन्द्वो विभाषैक-
वद्भवति ॥ ३५ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३६
प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३७ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥
३८ पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरंबलीयः ॥ ३९
पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ४० सकृद्गतौ विप्रतिषेधे
यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४१ विकरणेभ्यो नियमो बली-
यान् ॥ ४२ परान्नित्यं: बलवत्: ॥ ४३ कृताऽकृतप्रसंगि
नित्यम् ॥ ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥
४५ शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानि-
त्यत्वम् ॥ ४६ लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ४७
क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४८ यस्य च
लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४९ यस्य
च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ५०
स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ ५१ असिद्धं
बहिरङ्गमन्तरंगे ॥ ५२नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ ५३
अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग् बाधते ॥ ५४पूर्वोत्तर-
पदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५५अन्तर-
ङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ ५६ वार्णादाङ्गं
बलीयो भवति ॥५७ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः॥५८अन्त-
रंगादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५९ येन नाप्राप्ते यो विधि-
रारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ॥ ६० क्वचिदप-
वादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६१ पुरस्तादपवादा
अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६२ मध्येऽपवादाः
पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६३ अनन्तरस्य विधिर्वा
भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६४ पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते
पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६५ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो-
ऽभिनिविशते ॥ ६६ उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद
उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६७ अपवादो
यद्यन्यत्र चारितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६८ अभ्यास-
विकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६९ ताच्छीलिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० क्त्ल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वास-
रूपविधिर्नास्ति ॥ ७१ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥
७२ उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७३ प्राति-
पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७४ विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७५ सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥
७६ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाह्यर्थगतिः ॥ ७७
गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबु-
त्पत्तेः ॥ ७८ सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७९ बहु-
व्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ८० चानुकृष्टं नोत्त-
रत्र ॥ ८१ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८२ हल्-
स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८३ निरनुबन्धकग्रहणे
न सानुबन्धकस्य (ग्रहणम्) ॥ ८४ तदनुबन्धकग्र-
हणे नातदनुबन्धकस्य (ग्रहणम्) ॥ ८५क्वचित्स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ ८६ समासान्तविधिर-
नित्यः ॥ ८७ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघा-
तस्य ॥ ८८ संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्य-
पायः ॥ ८९ ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ९०
धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ९१ तन्मध्य-
पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९२ लुग्विकरणालुग्विकरण-

योरलुग्विकरणस्य ॥ ९३ प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९४ अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९५ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९६ आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९७ गणकार्यमनित्यम् ॥ ९८ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९९ नञ्घटितमनित्यम् ॥ १०० आतिदेशिकमनित्यम् ॥ १०१ सर्वविधिभ्यो लुग्विधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०२ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०३ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०४ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०५ अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०६ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०७ प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०८ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०९ व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ ११० विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १११ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥११२ प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ ११३ सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ ११५ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११६ गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ ११७ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११८ क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११९ अभेदका गुणाः ॥ १२० बाधकान्येव निपातनानि ॥ १२१ पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२२ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥ १२३ निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२४ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२५ योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२६ पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते॥ १२७ ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२८ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२९ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १३० संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १३१ क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति॥ १३२ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३३ श्तिपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १३४ पदगौरवायोगविभागो गरीयान् ॥ १३५ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥

इति परिभाषापाठः समाप्तः ।

शाकटायनप्रणीत उणादिसूत्रपाठः।

१ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। २ छन्दसीणः। ३ दसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण्। ४ किंजरयोः श्रिणः। ५ त्रो रश्च लः। ६ कृके वचः कश्च। ७ भूमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः। ८ अणश्च। ९ धान्ये नित्। १० शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च। ११ स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च। १२ उन्देरिच्चादेः। १३ ईषेः किच्च। १४ स्कन्देः सलोपश्च। १५ सृजेरसुम् च। १६ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च। १७ नावञ्चेः १८ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च। १९ वलेर्गुक्च। २० शः कित्सन्वच्च। २१ यो द्वे च। २२ कुर्भ्रश्च। २३ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः। २४ कृग्रोरुच्च। २५ अपदुःसुषु स्थः। २६ रपेरिच्चोपधायाः। २७ अजिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपशितुग्धुग्दीर्घहकारश्च। २८ प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च। २९ लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च। ३० ऊर्णोतेर्नुलोपश्च। ३१ महति ह्रस्वश्च। ३२ श्लिषेः कश्च। ३३ आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च। ३४ हरिमितयोर्द्रुवः। ३५ शते च। ३६ खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु। ३७ मृगय्वादयश्च। ३८ मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कयङ्किभ्य उरच्। ३९ व्यथेः सम्प्रसारणं किच्च। ४० मुकुरदर्दुरौ। ४१ मद्गुरादयश्च ४२ असेरुरन्। ४३ मसेश्च। ४४ शावशेराप्तौ। ४५ अविमह्योष्टिषच्। ४६ अमेर्दीर्घश्च। ४७ रुहेर्वृद्धिश्च। ४८ तवेर्णिद्वा! ४९ नञि व्यथेः। ५० किलेर्बुक्च। ५१ इषिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच। ५२ अशोणित्। ५३ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः। ५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुटिभूभ्य इलच् ५५ कमेः पश्च। ५६ गुपादिभ्यः कित्। ५७ सिथिलादयश्च। ५८ पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्य एरक्। ५९ कुम्बेर्नलोपश्च। ६० शदेरत च। ६१ मूलेरादयः। ६२ कबेरोतः पश्च। ६३ भातेर्डवतुः। ६४ कठिचकिभ्यामोरन्। ६५ किशोरादयश्च। ६६ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच्। ६७ मीनातेरूरन्। ६८ स्यन्देः सम्प्रसारणं च। ६९ सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् ७० पः किच्च। ७१ अर्तेश्च तुः। ७२ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च। ७३ चायः किः। ७४ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च। ७५ वसेस्तुन्। ७६ अगारे णिच्च। ७७ कृञः कतुः। ७८ एधिवह्योश्च तुः। ७९ जीवेरातुः। ८० आतृकन्वृद्धिश्च। ८१ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः। ८२ मृजेर्गुणश्च। ८३ वहो धश्च। ८४ कषेश्छश्च। ८५ णित्कसिपद्यर्तेः। ८६ अणो डश्च। ८७ नञि लम्बेर्नलोपश्च। ८८ के श्र एरङ् चास्य। ८९ त्रो दुट् च। ९० दरिद्रातेर्यालोपश्च। ९१ नृति शृध्योः कूः। ९२ ऋतेरम् च। ९३ अन्दूदम्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः। ९४ मृग्रोरुतिः। ९५ ग्रो मुट् च। ९६ हृषेरुलच्। ९७ हसृरुहियुषिभ्य इतिः। ९८ ताडेर्णिलुक् च। ९९ शमेर्ढः। १०० कमेरठः १०१ रमेर्वृद्धिश्च। १०२ शमेः खः। १०३ कणेष्ठः। १०४ कलस्तृपश्च। १०५ शपेर्बश्च। १०६ वृषादिभ्यश्चित्। १०७ मृजेष्टिलोपश्च। १०८ चुपेरच्चोपधायाः। १०९ शकिशम्योर्नित्। ११० छो गुग्ह्रस्वश्च। १११ ञमन्ताड्डः। ११२ कादिभ्यः कित्। ११३ स्थाचतिमृजेरालज्वालञालीयचः। ११४ पतिचण्डिभ्यामालञ्। ११५ तमिविशिबिडिमृणिकुलिक पिपलिपश्चिभ्यः कालन्। ११६ पतेरङ्गच्पक्षिणि। ११७ तरत्यादिभ्यश्च। ११८ बिडादिभ्यः कित्। ११९ सुवृञोर्वृद्धिश्च। १२० गन्गस्यद्योः। १२१ छापूखडिभ्यः कित्। १२२ भृञः किन्नुट् च। १२३ शृणातेर्ह्रस्वश्च। १२४ गण्शकुनौ। १२५ मुदिग्रोर्गग्गौ। १२६ अण्डन्कृसृभूवृञः। १२७ शृदृभसोऽदिः। १२८ दृणातेः षुग्ह्रस्वश्च। १२९ त्यजितनियजिभ्यो डित्। १३० एतेस्तुट् च। १३१ सर्तेररटिः। १३२ लंघेर्नलोपश्च। १३३ पारयतेरजिः। १३४ प्रथः कित्सम्प्रसारणं च। १३५ भियः षुग्ह्रस्वश्च। १३६। युष्यसिभ्यां मदिक्। १३७ अर्तिस्तुसुहुसृधुक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्। १३८ जहातेः सन्वदालोपश्च। १३९ अवतेष्टिलोपश्च। १४० ग्रसेरा च। १४१ अविसिविसिशुषिभ्यः कित्। १४२ इषियुधीन्धिदसिश्याधुसूभ्यो मक्। १४३ युजिरुचितिजां कुश्च। १४४ हन्तेर्हि च। १४५ भियः षुग्वा। १४६ घर्मः। १४७। ग्रीष्मः। १४८ प्रथेः षिवन्सम्प्रसारणं च। १४९ अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन्। १५० इण्शीभ्यां वन्। १५१ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अस्वतन्त्रे। १५२ शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वमीवाः। १५३

कॄगॄशॄदॄभ्यो वः । १५४ कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । १५५ सप्यशूभ्यां तुट् च । १५६ नञि जहातेः । १५७ श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मजन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

१५८ कृहन्यासेणुः । १५९ हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । १६० अवे भृञः । १६१ उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् । १६२ सर्तेर्णित् । १६३ जॄवृञ्भ्यामूथन् । १६४ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । १६५ अर्तेर्निरि । १६६ निशीथगोपीथावगथाः । १६७ गश्चोदि । १६८ समीणः । १६९ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । १७० स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ।

१७१ चकिरम्योरुच्चोपधायाः । १७२ वौ कसेः । १७३ अमितम्योर्दीर्घश्च । १७४ निन्देर्नलोपश्च । १७५ अर्देर्दीर्घश्च । १७६ शुचेर्दश्च । १७७ दुरीणो लोपश्च । १७८ कृतेश्छः क्रू च । १७९ रोदेर्णिलुक् च । १८० बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः । १८१ जोरी च । १८२ सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । १८३ शुसिचिमीनां दीर्घश्च । १८४ वाविन्धेः । १८५ वृधिवपिभ्यां रन् । १८६ ऋजेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्रचुब्रक्षुरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः । १८७ समि कस उकन् । १८८ पचिनशोर्णुक्कन्कनुमौ च । १८९ भियः क्रुकन् । १९० क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । १९१ रमेरश्च लो वा । १९२ जहातेर्द्वे च । १९३ ध्मो धम च । १९४ हनो वध च । १९५ बहुलमन्यत्रापि । १९६ क्रुषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् । १९७ उदकं च । १९८ वृश्चिक्रुषोः किकन् । १९९ प्राङि पणिकषः । २०० मुषेर्दीर्घश्च । २०१ स्यमेः सम्प्रसारणं च । २०२ क्रिय इकन् । २०३ आङि पणिपनिपतिखनिभ्यः । २०४ श्यास्त्याह्वञविभ्य इनच् । २०५ वृजेः किच्च । २०६ अजेरज च । २०७ बहुलमन्यत्राऽपि । २०८ द्रुदक्षिभ्यामिनन् । २०९ अर्तेः किदिच्च । २१० वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च । २११ तलिपुलिभ्यां च । २१२ गर्वैरत उच्च । २१३ रुहेश्च । २१४ महेरिनण्च । २१५ क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च । २१६ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । २१७ परौ व्रजेः षः पदान्ते । २१८ ह्रुवः श्लुवच्च । २१९ स्रुवः कः । २२० चिक्च । २२१ तनोतेरनश्च वः । २२२ ग्लानुदिभ्यां डौः । २२३ व्विरव्ययम् । २२४ रातेर्डैः । २२५ गमेर्डोः । २२६ भमेश्च डुः । २२७ दमेर्डोसिः । २२८ पणेरिजादेश्च वः । २२९ वशेः कित् । २३० भृञ ऊच्च । २३१ जसिसहोरुरिन् । २३२ सुयुरुवृञो युच् । २३३ अशेरश च । २३४ उन्देर्नलोपश्च । २३५ गमेर्गश्च । २३६ बहुलमन्यत्रापि । २३७ रञ्जेः क्युन् । २३८ भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । २३९ कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञः क्युः २४० धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् । २४१ वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । २४२ संश्चत्तृपद्वेहत् । २४३ छन्दस्यसानच्छुजॄभ्याम् । २४४ ऋञ्जिवृधिमन्दिसहिभ्यः कित् । २४५ अर्तेर्गुणः शुट् च । २४६ सम्यानच् स्तुवः । २४७ युधिबुधिदृशिभ्यः किच्च । २४८ हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च । २४९ श्वितेर्दश्च । २५० तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ । २५१ बहुलमन्यत्रापि । २५२ नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ । २५३ सुञ्यसेर्ऋन् । २५४ यतेर्वृद्धिश्च । २५५ नञि च नन्देः । २५६ दिवेर्ऋः । २५७ नयतेर्डिच्च । २५८ सव्ये स्थश्छन्दसि । २५९ अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितॄभ्योऽनिः । २६० आङि शुषेः सनश्छन्दसि । २६१ कृषेरादेश्च चः । २६२ अदेर्मुट् च । २६३ वृतेश्च । २६४ क्षिपेः किच्च । २६५ अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः । २६६ बृंहेर्नलोपश्च । २६७ द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । २६८ वसौ रुचेः संज्ञायाम् । २६९ भुवः कित् । २७० सहो धश्च । २७१ पिबतेस्थुक् । २७२ जनेरुसिः । २७३ मनेर्धश्छन्दसि । २७४ आर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् २७५ एतेर्णिच्च । २७६ चक्षेः शिच्च । २७७ मुहेः किच्च । २७८ बहुलमन्यत्रापि । २७९ कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् । २८० नौ सदेः । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

२८१ छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः । २८२ इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् । २८३ फेनमीनौ । २८४ कृषेर्वर्णे । २८५ बन्धेर्ब्रधिबुधी च । २८६ धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । २८७ लक्षेरट् च । २८८ वनेरिच्चोपधायाः । २८९ सिवेष्टेर्यू च । २९० कॄवॄजॄसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । २९१ घेट इच्च । २९२ तृषिशुषिरसिभ्यः कित् । २९३ सुञो दीर्घश्च । २९४ रमेस्त च । २९५ रास्नासास्नास्थूणावीणाः । २९६ गादाभ्यामिष्णुच् । २९७ कृत्यशूभ्यां क्स्नः । २९८ तिजेर्दीर्घश्च । २९९ श्लिषेरच्चोपधायाः । ३०० यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । ३०१ भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ । ३०२ सर्तेरयुः । ३०३ पानीविषि-

भ्यः पः । ३०४ च्युवः किच । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । ३०६ सुशूभ्यां निच । ३०७ कुयुभ्यां च । ३०८ खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः । ३०९ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् । ३१० कृहनिभ्यां क्त्नुः । ३११ गमेः सन्वच्च । ३१२ दाभाभ्यां नुः । ३१३ वचेर्गश्च । ३१४ धेट इच्च । ३१५ सुवः कित् । ३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । ३१७ स्थो णुः । ३१८ अजिवृरीभ्यो निच । ३१९ विषेः किच । ३२० कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ३२१ सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् । ३२२ शुकवल्कोल्काः । ३२३ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । ३२४ नौ हः । ३२५ नौ सदेर्डिच । ३२६ स्यमेरीट् च । ३२७ अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च । ३२८ ह्रियो रश्च लो वा । ३२९ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । ३३० भुवो झिच् । ३३१ कन्युच्क्षिपेश्च । ३३२ अनुङ् नदेश्च । ३३३ कृवृदारिभ्य उनन् । ३३४ त्रो रश्च लो वा । ३३५ क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । ३३६ फलेर्गुक्च । ३३७ अशेर्लशश्च । ३३८ अर्जेर्णिलुक् च । ३३९ तृणाख्यायां चित् । ३४० अर्तेश्च । ३४१ अजियमिशीङ्भ्यश्च । ३४२ वृतृवदिहनिकमिकषिभ्यः सः । ३४३ प्लुषेरच्चोपधायाः । ३४४ मनेर्दीर्घश्च । ३४५ अशेर्देवने । ३४६ स्नुव्रश्चिकृत्युषिभ्यः कित् । ३४७ ऋषेर्जातौ । ३४८ उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च । ३४९ गृधिपण्योर्दकौ च । ३५० अशेः सरः । ३५१ वसेश्च । ३५२ सम्पूर्वाच्चित् । ३५३ कृधूमदिभ्यः कित् । ३५४ पते रश्च लः । ३५५ तन्वृषिभ्यां क्सरन् । ३५६ पीयुकणिभ्यां कालन्ह्रस्वः सम्प्रसारणं च । ३५७ कटिकुषिभ्यां काकुः । ३५८ सर्तेर्दुक्च । ३५९ वृतेर्वृद्धिश्च । ३६० पर्देर्नित्सम्प्रसारणमल्लोपश्च । ३६१ सृयुवचिभ्योन्युजागूजक्नुचः । ३६२ आनकः शीङ्भियः । ३६३ आणको लूधूशिङ्धिधाञ्भ्यः । ३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः । ३६५ ह्रियः कुक्रश्च लो वा । ३६६ हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् । ३६७ नञ्याप इट् च । ३६८ तनिमृङ्भ्यां किच । ३६९ अञ्जिवृसिभ्यः क्तः । ३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च । ३७१ जेर्मूट् चोदात्तः । ३७२ लोष्टपलितौ । ३७३ ह्रयाभ्यामितन् । ३७४ दहे रश्च लो वा । ३७५ पिशेः किच्च । ३७६ श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । ३७७ दिधिषाय्यः । ३७८ वृञ एण्यः । ३७९ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि । ३८० राजेरन्यः । ३८१ शृभ्योश्च । ३८२ अर्तेर्निच । ३८३ पर्जन्यः । ३८४ वदेरान्यः । ३८५ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । ३८६ गडेरादेश्च कः । ३८७ वृञश्चित् । ३८८ सुविदेः कत्रः । ३८९ कृतेर्नुम्च । ३९० भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यैभ्योऽतच् । ३९१ पृषिरञ्जिभ्यां कित् । ३९२ खलतिः । ३९३ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । ३९४ भृञश्चित् । ३९५ रुदिविदिभ्यां ङित् । ३९६ उपसर्गे वसेः । ३९७ अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनमितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् । ३९८ वेञस्तुट् च । ३९९ वहियुभ्यां णित् । ४०० वयश्च । ४०१ दिवः कित् । ४०२ कृशृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । ४०३ ऋषिवृषिभ्यां कित् । ४०४ रुषेर्निल्लुक्च । ४०५ रासिवल्लिभ्यां च । ४०६ जृविशिभ्यां झच् । ४०७ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि । ४०८ तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमंडिजिनन्दिभ्यश्च । ४०९ हन्तेर्मुट् हि च । ४१० मन्देर्नलोपश्च । ४११ ऋच्छेररः । ४१२ आर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । ४१३ कुवः क्ररन् ४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । ४१५ गडेः कड च । ४१६ शृङ्गारभृङ्गारौ । ४१७ कञ्जिमृजिभ्यां चित् । ४१८ कमेः किदुच्चोपधायाः । ४१९ तुषारादयश्च । ४२० दीङो नुट् च । ४२१ सर्तेरपः षुक् च । ४२२ उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् । ४२३ कणेः सम्प्रसारणं च । ४२४ कपश्चाक्रवर्मणस्य । ४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः । ४२६ वृतेस्तिकन् । ४२७ कृतिभिदिलतिभ्यः कित् । ४२८ इष्यशिभ्यां तकन् । ४२९ इणस्तषन् तशसुनौ । ४३० वीपतिभ्यां तनन् । ४३१ दृदलिभ्यां भः । ४३२ अर्तिगृभ्यां भन् । ४३३ इणः कित् । ४३४ असिसंजिभ्यां क्थिन् । ४३५ प्लुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः । ४३६ अशेर्नित् । ४३७ इषेः क्सुः । ४३८ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । ४३९ यापोः किद्वे च । ४४० लक्षेर्मुट् च ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

४४१ वातप्रमीः । ४४२ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कत्निज्यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः । ४४३ अः करन् । ४४४ पुषः कित् । ४४५ कलश्च । ४४६ गमेरिनिः । ४४७ आङि णित् । ४४८ भुवश्च । ४४९ प्रे स्थः । ४५० परमे कित् । ४५१ मन्थः । ४५२ पतस्थ च । ४५३ खजेराकः । ४५४ बलाकादयश्च । ४५५ पिनाकादयश्च । ४५६ कषिदूषिभ्यामीकन् ४५७ अनिहृषिभ्यां किच । ४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च ४५९ शृपृवृञां द्वे रुक्चाभ्यासस्य । ४६० फर्फरीकादयश्च । ४६१ ईषेः किद्ध्रस्वश्च । ४६२ ऋजेश्च । ४६३ सर्तेर्नुम् च । ४६४ मृडः कीकन्कंकणौ । ४६५ अलीकादयश्च । ४६६ कृतॄभ्यामीषन् । ४६७ शॄपॄभ्यां किच । ४६८ अर्जेर्ऋज च । ४६९ अम्बरीषः । ४७०

कृशॄपॄकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । ४७१ वशेः कित् । ४७२ कशेर्मुट् च । ४७३ कृञ उच्च । ४७४ घसेः किच्च । ४७५ गभीरगम्भीरौ । ४७६ विषा विहा । ४७७ पच एलिमच् । ४७८ शीङो धुक्लक्वलञ्वालनः । ४७९ मृकणिभ्यामूकोकणौ । ४८० वलेरूकः । ४८१ उलूकादयश्च । ४८२ शलिमण्डिभ्यामूकण् । ४८३ नियो मिः । ४८४ अर्तेरूच्च । ४८५ भुवः कित् । ४८६ अश्नोते रश्च । ४८७ दल्मिः । ४८८ वीज्याज्वरिभ्यो निः । ४८९ सृवृषिभ्यां कित् । ४९० अङ्गेर्नलोपश्च । ४९१ वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । ४९२ घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि । ४९३ वृदृभ्यां विन् । ४९४ जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् । ४९५ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । ४९६ कृविघृष्विच्छविस्थविकिकीदिवि । ४९७ पातेर्डतिः । ४९८ शकेर्ऋतिन् । ४९९ अमेरतिः । ५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । ५०१ अञ्चेः को वा । ५०२ हन्तेरंह च । ५०३ रमेर्नित् । ५०४ सूङः क्रिः । ५०५ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । ५०६ वङ्क्र्यादयश्च । ५०७ राशदिभ्यां त्रिप् । ५०८ अदेस्त्रिनिश्च । ५०९ पतेरत्रिन् । ५१० मृकणिभ्यामीचिः । ५११ श्वयतेश्चित् । ५१२ वेञो डिच्च । ५१३ ऋहनिभ्यामूषन् । ५१४ पुरः कुषन् । ५१५ पॄनहिकलिभ्य उपच् । ५१६ पीयोरूषन् । ५१७ मस्जेर्नुम् च । ५१८ गडेश्च । ५१९ अर्तेररुः । ५२० कुटः किच्च । ५२१ शकादिभ्योऽटन् । ५२२ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् ५२३ कदेर्णित्पक्षिणि । ५२४ कलिकर्योरमः । ५२५ कुणिपुल्योः किन्दच् । ५२६ कुपेर्वा वश्च । ५२७ नौ षञ्जेर्घथिन् । ५३८ उद्यर्तेश्चित् । ५२९ सर्तेर्णिच्च । ५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ । ५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च । ५३२ समीणः । ५३३ सिवेष्टेरू च । ५३४ शमेर्बन् । ५३५ उल्बादयश्च । ५३६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ । ५३७ शाशपिभ्यांददनौ । ५३८ अब्दादयश्च । ५३९ वलिमलितनिभ्यः कयन् । ५४० वृह्योः षुग्दुकौ च । ५४१ सिपीभ्यां रुः । ५४२ जत्वादयश्च । ५४३ रुशातिभ्यां क्रुन् । ५४४ जनिदाच्युसृवृमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्त्नण्क्निन्शक्स्यढडटाटचः । ५४५ अन्येभ्योपि दृश्यन्ते । ५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः । ५४७ सानसि वर्णसिपर्णसितण्डुलांकुशचषालेल्वलपल्वलधिष्ण्यशल्याः । ५४८ मृशक्यविभ्युः क्रः । ५४९ माछाससिभ्यो यः । ५५० अज्ञेर्यक् । ५५१ अघ्न्या दयश्च । ५५२ स्नामदिपद्यर्तिपॄशकिभ्यो वनिप् । ५५३ शीङ्क्रुशिरुहिजिक्षिसृधृभ्यः । क्वनिप् । ५५४ ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च । ५५५ अदेर्ध च । ५५६ प्रईरशदोस्तुट् च । ५५७ सर्वधातुभ्य इन् । ५५८ हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च । ५५९ इगुपधात्कित् ५६० भ्रमेः सम्प्रसारणं च ५६१ क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । ५६२ मनेरुच्च । ५६३ वर्णेर्वलिश्चाहिरण्ये । ५६४ वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् । ५६५ नहो भश्च । ५६६ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि । ५६७ श्रः शकुनौ । ५६८ कृञ उदीचां कारुषु । ५६९ जनिघसिभ्यामिण् । ५७० अज्यतिभ्यां च ५७१ पादे च । ५७२ अशिपणाय्यौरुडायलुकौ च । ५७३ वातेर्डिच्च । ५७४ प्रे हरतेः कूपे । ५७५ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । ५७६ समानेख्यः स चोदात्तः । ५७७ आङि श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च । ५७८ अच इः । ५७९ खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । ५८० वृतेश्छन्दसि । ५८१ भुजेः किच्च । ५८२ कॄगॄशॄपॄ कुटिभिदिछिदिभ्यश्च । ५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । ५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन् । ५८५ बृहेर्नोच्च । ५८६ अशिशकिभ्यां छन्दसि । ५८७ हृभृधृसृस्तृशॄभ्य इमनिच् । ५८८ जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ५८९ वेञः सर्वत्र । ५९० नामन्सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् । ५९१ मिथुने मनिः । ५९२ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । ५९३ हनिमशिभ्यां सिकन् । ५९४ कोररन् । ५९५ गिर उडच् । ५९६ इन्देः कमिर्नलोपश्च । ५९७ कायतेर्डिमिः । ५९८ सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । ५९९ अस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । ६०० दिवेर्द्युच्च । ६०१ उषिखनिभ्यां कित् । ६०२ सिविमुच्योष्टेरू च । ६०३ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्रः । ६०४ पुवो ह्रस्वश्च । ६०५ स्त्यायतेर्ड्रट् । ६०६ गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । ६०७ हुयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । ६०८ गमेरा च । ६०९ दादिभ्यश्छन्दसि । ६१० भूवादिगृभ्यो णित्रन् । ६११ चरेर्वृत्ते । ६१२ अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । ६१३ अमेर्द्विषति चित् । ६१४ आः समिण्निकषिभ्याम् । ६१५ चितेः कणः कश्च । ६१६ सूचेः स्मन् । ६१७ पातेर्डुम्सुन् । ६१८ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । ६१९ वसेस्तिः । ६२० सावसेः । ६२१ वौ तसेः । ६२२ पदिप्रथिभ्यां नित् । ६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च । ६२४ कृतॄकृपिभ्यः कीटन् । ६२५ रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्च । ६२६ कुटिकुषिभ्यां क्मलन् । ६२७ कुषेर्लश्च ६२८ सर्वधातुभ्योऽसुन् । ६२९ रपेरत एच्च । ६३० अशेर्देवने युट् च । ६३१ उब्जेर्बले बलोपश्च । ६३२ श्वेः सम्प्रसारणं च । ६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च ।

६३४ अर्तेरुच। ६३५ व्याधौ शुट् च। ६३६ उदके नुट् च। ६३७ इण आगसि। ६३८ रिचेर्धने घिच्च। ६३९ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च। ६४० वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च। ६४१ स्रुरीभ्यां तुट् च। ६४२ पातेर्बले जुट् च। ६४३ उदके थुट् च। ६४४ अन्ने च। ६४५ अदेर्नुम् धौ च। ६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे। ६४७ आपः कर्माख्यायाम्। ६४८ रूपे जुट् च। ६४९ उदके नुम्भौ च। ६५० नहेर्दिवि भश्च। ६५१ इण आगोऽपराधे च। ६५२ अमेर्हुक् च। ६५३ रमेश्च। ६५४ देशे ह च। ६५५ अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च। ६५६ भूरञ्जिभ्यां कित्। ६५७ वसेर्णित्। ६५८ चन्देरादेश्च छः। ६५९ पचिवचिभ्यां सुट् च। ६६० वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि। ६६१ इण आसिः ६६२ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम्। ६६३ नञि हन एह च। ६६४ विधाञो वेध च। ६६५ नुवो धुट् च। ६६६ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। ६६७ चन्द्रे मो डित्। ६६८ वयसि धाञः। ६६९ पयसि च। ६७० पुरसि च। ६७१ पुरूरवाः। ६७२ चक्षेर्बहुलं शिच्च। ६७३ उषः कित्। ६७४ दमेरुनसिः। ६७५ अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च। ६७६ सर्तेरप्पूर्वादसिः। ६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे। ६७८ वशेः कनसिः। इत्युणादिषु चतुर्थः पादः॥४॥

६७९ अदिभुवो डुतच्। ६८० गुधेरूमः। ६८१ मसेरूरन्। ६८२ स्थः किच्च। ६८३ पातेरतिः ६८४ वातेर्नित्। ६८५ अर्तेश्च। ६८६ तृहेः क्नो हलोपश्च। ६८७ वृञलुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च। ६८८ दंसेष्टटनौ न आ च। ६८९ दंशेश्च। ६९० उदि चेर्डसिः। ६९१ नौ दीर्घश्च। ६९२ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः। ६९३ पूञो यण्लुक् ह्रस्वश्च। ६९४ स्रंसेः शिः कुट् किच्च। ६९५ अर्तेः क्युरुच। ६९६ हिंसेरीरन्नीरचौ। ६९७ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च। ६९८ डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः। ६९९ अमेः सन्। ७०० मुहेः खो मूर्च। ७०१ नहेर्हलोपश्च। ७०२ शीङो ह्रस्वश्च। ७०३ माङ ऊखो मय च। ७०४ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च। ७०५ स्पृशेः श्वणशुनौ पृ च। ७०६ श्मनि श्रयतेर्डुन्। ७०७ अश्वादयश्च। ७०८ जनेष्टन् लोपश्च। ७०९ अच् तस्य जङ्घ च ७१० हन्तेः शरीरावयवे द्वे च। ७११ क्लिशेरन् लो लोपश्च। ७१२ फलेरितजादेशश्च पः। ७१३ कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्। ७१४ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च। ७१५ पचिमच्योरिच्चोपधायाः। ७१६ जनेररष्ठ च। ७१७ वचिमनिभ्यां चिच्च। ७१८ ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च। ७१९ कुदरादयश्च। ७२० हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्घत्वतत्वे। ७२१ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन्वृद्धिश्च। ७२२ हर्यतेः कन्यन् हिरच्। ७२३ कृञः पासः। ७२४ जनेस्तु रश्च। ७२५ ऊर्णोतेर्डः। ७२६ दधातेर्यलुट् च। ७२७ जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः। ७२८ मन्यतेर्यलोपो मश्चापतुट् चालः। ७२९ ऋजेः कीकन्। ७३० तनोतेर्ड उः सन्वच्च। ७३१ अर्भकपृथुकपाका वयसि। ७३२ अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते। ७३३ लीरीङो ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः। ७३४ क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लोनाम् च। ७३५ अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च। ७३६ चतेरुरन्। ७३७ प्राततेररन्। ७३८ अमेस्तुट् च। ७३९ दहेर्गोलोपो दश्च नः। ७४० सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च। ७४१ व्याङि घ्रातेश्च जातौ। ७४२ हन्तेरच् घुर च। ७४३ क्षमेरुपधालोपश्च। ७४४ तरतेर्ड्रिः। ७४५ ग्रहेरनिः। ७४६ प्रथेरमच्। ७४७ चरेश्च। ७४८ मङ्गेरलच्। इत्युणादिषु पञ्चमः पादः॥ इत्युणादिप्रकरणम्॥

इति शाकटायनप्रणीत उणादिसूत्रपाठः।

शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः ।

१ फिषोऽन्त उदात्तः । २ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् । ३ गेहार्थानामस्त्रियाम् । ४ गुदस्य च । ५ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य । ६ खान्तस्याश्मादेः । ७ बंहिष्ठवत्सरतिशत्थान्तानाम् । ८ दक्षिणस्य साधौ । ९ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा । १० छन्दसि च । ११ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् । १२ वा नामधेयस्य । १३ शुक्लगौरयोरादिः । १४ अङ्गुष्ठोदकबककवशानां छन्दस्यन्तः १५ पृष्ठस्य च । १६ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् । १७ आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । १८ आशाया अदिगाख्या चेत् । १९ नक्षत्राणामाब्विषयाणाम् । २० न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् । २१ घृतादीनां च । २२ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । २३ बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा । इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

२४ अथादिः प्राक् शकटेः । २५ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । २६ नब्विषयस्यानिसन्तस्यः। २७ तृणधान्यानां च द्व्यषाम् । २८ त्रः संख्यायाः। २९ स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ।३० प्राणिनां कुपूर्वम् ।३१खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ।३२उनर्वन्नन्तानाम् । ३३वर्णानां तणतिनितान्तानाम् । ३४ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये । ३५ अक्षस्यादेवतस्य।३६अर्धस्यासमद्योतने । ३७ पीतद्र्वर्थानाम् । ३८ ग्रामादीनां च । ३९ लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य । ४०न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् । ४१ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् । ४२ लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः । ४३ स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ४४ शकुनीनां च लघुपूर्वम् । ४५ नर्तुप्राण्याख्यायाम् । ४६ धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम् । ४७ जनपदशब्दानामषान्तानाम् । ४८ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा । ४९ इगन्तानां च द्व्यषाम् ॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

५० अथ द्वितीयं प्रागीषात् । ५१ त्र्यचां प्राङ्मकारात् । ५२ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् । ५३ मादीनां च । ५४ शादीनां शाकानाम् । ५५ पान्तानां गुर्वादीनाम् । ५६ युतान्यण्यन्तानाम् । ५७ मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा। ५८ छन्दसि च । ५९ कर्दमादीनां च । ६० सुगन्धितेजनस्य ते वा । ६१ नपः फलान्तानाम् । ६२ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् । ६३ थान्तस्य च नालघुनी। ६४ शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्ट्रारपुरूरवसां च ६५ सांकाश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानाम् । ६६ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा । ६७ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् । ६८ महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्॥इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः॥

६९ शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण । ७० गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य । ७१ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् । ७२ धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ।७३कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । ७५ न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः। ७६ तिल्यशिक्यमत्यकार्ष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः । ७७ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि च्छन्दसि । ७८ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुचानि। ७९ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः । ८०निपाता आद्युदात्ताः । ८१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् । ८२ एवादीनामन्तः । ८३ वाचादीनामुभावुदात्तौ । ८४ चादयोऽनुदात्ताः । ८५ यथेति पादान्ते । ८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ । ८७ शेषं सर्वमनुदात्तम् । इति फिट्सूत्रेषु चतुर्थः पादः ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतः फिट्सूत्रपाठः ॥

॥ श्रीः ॥

अथाष्टाध्यायीसूत्राणां सूची ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
७८९	अहष्टखोरेव ६ । ४ । १४५
७९१	अह्नोऽदन्तात् ८ । ४ । ७
७९०	अह्नोऽह्न एतेभ्यः ५ । ४ । ८८
२३२	आ कडारादेका संज्ञा १ । ४ । १
१५५७	आकर्षात्ष्ठल् ४ । ४ । ९
१८६४	आकर्षादिभ्यः कन् ५ । २ । ६४
१७७७	आकालिकडाद्यन्त० ५ । १ । ११४
१५८८	आक्रन्दाट्ठञ्च ४ । ४ । ३८
३८९२	आक्रोशे च ६ । २ । १५८
३३८९	आक्रोशे नञ्यनिः ३ । ३ । ११२
३२२०	आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ३ । ३ । ४५
३११४	आ केस्ताच्छील्ल० ३ । २ । १३४
५९२	आख्यातोपयोगे १ । ४ । २९
१८१५	आगवीनः ५ । २ । १४
११५२	आगस्त्यकौण्डिन्य० २ । ४ । ७०
१२२४	आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ४ । २ । २२
२७१३	आङ उद्गमने १ । ३ । ४०
२८९	आङि चापः ७ । ३ । १०५
२९२५	आङि ताच्छील्ये ३ । २ । ११
३२५०	आङि युद्धे ३ । ३ । ७३
२६८६	आङो दोऽनास्यविहृ० १ । ३ । २०
२४४	आङो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२०
३५२५	आङोऽनुनासिक० ६ । १ । १२६
२६९१	आङो यमहनः १ । ३ । २८
२८४५	आङो यि ७ । १ । ६५
६६७	आङ् मर्यादाभिविध्योः २ । १ । १३
५९७	आङ् मर्यादावचने १ । ४ । ८९
१४७	आङ्माङोश्च ६ । १ । ७४
१७८२	आ च त्वात् ५ । १ । १२०
२४९९	आ च हौ ६ । ४ । ११७
३८१८	आचार्योपसर्जनाश्चा० ६ । २ । ३६
४४५	आच्छीनद्योर्नुम् ७ । १ । ८०
३५७२	आज्जसेरसुक् ७ । १ । ५०
९६२	आज्ञायिनि च ६ । ३ । ५
२६९	आटश्च ६ । १ । ९०
२२५४	आडजादीनाम् ६ । ४ । ७२
२२०४	आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२
१७१९	आढकाचितपात्रा० ५ । १ । ५३
२९७३	आढ्यसुभगस्थूल० ३ । २ । ५६
२६८	आण्नद्याः ७ । ३ । ११२
३४२९	आत ऐ ३ । ४ । ९५
२३७१	आत औ णलः ७ । १ । ३४
२२२७	आतः ३ । ४ । ११०
२८९८	आतश्चोपसर्गे ३ । १ । १३६
३२८३	आतश्चोपसर्गे ३ । ३ । १०६
२२३५	आतो ङितः ७ । २ । ८१

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
३६३२	आतोऽटि नित्यम् ८ । ३ । ३
२४	आतो धातोः ६ । ४ । १४०
२९१५	आतोऽनुपसर्गे कः ३ । २ । ३
३४१८	आतोमनिन्क्वनिब्व० ३ । २ । ७४
२७६१	आतो युक् चिण्कृतोः ७ । ३ । ३३
३३०९	आतो युच् ३ । ३ । १२८
२३७२	आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४
९६३	आत्मनश्च ६ । ३ । ६
२२५८	आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५
२६९६	आत्मनेपदेष्वन्यतर० २ । ४ । ४४
२४१९	आत्मनेपदेष्वन्यतर० ३ । १ । ५४
१६७०	आत्मन्विश्वजनभोगो० ५ । १ । ९
२९९३	आत्ममाने खश्च ३ । २ । ८३
१६७१	आत्माध्वानौ खे ६ । ४ । १६९
१५१३	आथर्वणिकस्येक० ४ । ३ । १३३
७६४	आदरानादरयोः सद० १ । ४ । १६३
४६८	आदाचार्याणाम् ७ । ३ । ४९
३७६१	आदिः प्रत्येनसि ६ । २ । २७
३७२१	आदिः सिचोऽन्य० ६ । १ । १८७
३०२३	आदिकर्मणि क्तः कर्त० ३ । ४ । ७१
३०३६	आदितश्च ७ । २ । १६
२	आदिरन्त्येन सहेता १ । १ । ७१
३७९८	आदिरुदात्तः ६ । २ । ६४
२२८९	आदिर्ञिटुडवः १ । ३ । ५
३६७७	आदिर्णमुल्यन्यतर० ६ । १ । १९४
३८५९	आदिश्चिहणादीनाम् ६ । २ । १२५
३१५१	आदृगमहनजनः० ३ । २ । १७१
४४	आदेः परस्य १ । १ । ५४
२३७०	आदेच उपदेशेऽशि० ६ । १ । ४५
२१२	आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५९
६९	आद्गुणः ६ । १ । ८७
३४८	आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१
३६	आद्यन्तौ टकितौ १ । १ । ४६
३८५३	आद्युदात्तं द्व्यच्छन्द० ६ । २ । ११९
३७०८	आद्युदात्तश्च ३ । १ । ३
६३२	आधारोऽधिकरणम् १ । ४ । ४५
९२१	आनङृतो द्वन्द्वे ६ । ३ । २५
२८८८	आनाय्योऽनित्ये ३ । १ । १२७
२२३१	आनि लोट् ८ । ४ । १६
३१०१	आने मुक् ७ । २ । ८२
८०७	आन्महतः समानाधि० ६ । ३ । ४६
१०८२	आपत्यस्य च तद्धि० ६ । ४ । १५१
३५२१	आपो जुषाणो वृ० ६ । १ । ११८
८९२	आपोऽन्यतरस्याम् ७ । ४ । १५
२६१९	आप्ज्ञप्यृधामीत् ७ । ४ । ५५
८०९	आप्रपदं प्राप्नोति ५ । २ । ८

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२५६७	उश्चर्त् ७ । ४ । ७
२३६८	उश्च १ । २ । १२
२३४१	उषविदजागृभ्यो० ३ । १ । ३८
९१८	उषासोषसः ६ । ३ । ३१
३७७४	उस्रः सादिवाम्योः ६ । २ । ४०
१५३५	उष्ट्राद्वुञ् ४ । ३ । १५७
१५३४	उस्यपदान्तात् ६ । १ । ९६
१०७	ऊँ १ । १ । १८
४	ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घ० १ । २ । २७
५२१	ऊङुतः ४ । १ । ६६
३७१७	ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रै० ६ । १ । १७१
३१७४	ऊतियूतिजूतिसाति० ३ । ३ । ९७
९४२	ऊदनोर्देशे ६ । ३ । ९८
२३६४	ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८९
४८३	ऊधसोऽनङ् ५ । ४ । १३१
३८८७	ऊनार्थकलहं तृती० ६ । २ । १५३
५२४	ऊरूत्तरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९
१९२९	ऊर्णाया युस् ५ । २ । १२३
२४४९	ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६
२४४५	ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९०
८६९	ऊर्ध्वाद्विभाषा ५ । ४ । १३०
३३६५	ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ३ । ४ । ४४
७६२	ऊर्यादिच्विडाचश्च १ । ४ । ६१
१९१४	ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७
९४०	ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे ५ । ४ । ७४
९९२	ऋचः शे ६ । ३ । ५५
३५३५	ऋचि तुनुघमक्षुत० ६ । ३ । १३३
२३८३	ऋच्छत्यृताम् ७ । ४ । ११
३०४३	ऋणमाधमर्ण्ये ८ । २ । ६०
२७९	ऋत उत् ६ । १ । १११
२६५३	ऋतश्च ७ । ४ । ९२
२५५६	ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३
२३७९	ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १०
३५०८	ऋतश्छन्दसि ५ । ४ । १५८
१४५७	ऋतष्ठञ् ४ । ३ । ७८
२४२२	ऋतेरीयङ् ३ । १ । २९
२७५	ऋतो ङिसर्वनाम० ७ । ३ । ११०
१५९९	ऋतोऽञ् ४ । ४ । ४९
२२९६	ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३
१७६९	ऋतोरण् ५ । १ । १०५
९८१	ऋतो विद्यायोनिसंबन्धे० ६ । ३ । २३
९२	ऋत्यकः ६ । १ । १२८
३७३	ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगु० ३ । २ । ५९
३५७६	ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व० ६ । ४ । १७५
२८५९	ऋदुपधाच्चाक्लृपि० ३ । १ । ११०
२७६	ऋदुशनस्पुरुदंसोऽने० ७ । १ । ९४

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२४०६	ऋदृशोऽङि गुणः ७ । ४ । १६
२३६६	ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७०
३०६	ऋन्नेभ्यो ङीप् ४ । १ । ५
१६७६	ऋषभोपानहोर्ञ्यः ५ । १ । १४
१११७	ऋष्यन्धकवृष्णिकुरु० ४ । १ । ११४
२८७२	ऋहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४
२३९०	ॠत इद्धातोः ७ । १ । १००
३२३२	ॠदोरप् ३ । ३ । ५७
६८	एकः पूर्वपरयोः ६ । १ । ८४
१९२५	एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्य० ५ । २ । ११८
१०००	एकतद्धिते च ६ । ३ । ६२
१६३१	एकधुराल्लुक्च ४ । ४ । ७९
२१४४	एकं बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९
१९२	एकवचनं संबुद्धिः २ । ३ । ४९
३९६	एकवचनस्य च ७ । १ । ३२
६५५	एकविभक्ति चापूर्व० १ । २ । ४४
२०६४	एकशालायाष्ठजन्य० ५ । ३ । १०९
३६६२	एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ १ । २ । ३३
२०८७	एकस्य सकृच्च ५ । ४ । १९
९९७	एकहलादौ पूरयितव्ये० ६ । ३ । ५९
२२४६	एकाच उपदेशेऽनुदा० ७ । २ । १०
२१७५	एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १
३२६	एकाचो बशो भष् झ ष० ८ । २ । ३७
२०४९	एकाच्च प्राचाम् ५ । ३ । ९४
२०७	एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२
१९९८	एकाकादाकिनिच्चास० ५ । ३ । ५२
८११	एकादिश्चैकस्य चादुक् ६ । ३ । ७६
३६५८	एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८ । २ । ५
१९९०	एकाद्धो ध्यमुञन्य० ५ । ३ । ४४
३९७२	एकान्याभ्यां समर्थाः० ८ । १ । ६५
१०९३	एको गोत्रे ४ । १ । ९३ ।
८६	एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९
७८	एङि पररूपम् ६ । १ । ९४
१३३८	एङ् प्राचां देशे १ । १ । ७५
१९३	एङ् ह्रस्वात्संबुद्धेः ६ । १ । ६९
१२३	एच इग्घ्रस्वादेशे १ । १ । ४८
३६२६	एचोऽप्रगृह्यस्या० ८ । २ । १०७
६१	एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८
२९४१	एजेः खश् ३ । २ । २८
१५३७	एण्या ढञ् ४ । ३ । १५९
४३८	एत ईद्बहुवचने ८ । २ । ८१
२२५३	एत ऐ ३ । ४ । ९३
१७६	एतत्तदोः सुलोपो० ६ । १ । १३२
१९६२	एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ० २ । ४ । ३३
१९५१	एतदोऽन् ५ । ३ । ५
१०२३	एति संज्ञायामगात् ८ । ३ । ९९ (ग १८२)

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२९६	ङिति ह्रस्वश्च १ । ४ । ६
३८२	ङः प्रथमयोरम् ७ । १ । २८
२७०	ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ७ । ३ । ११६
२०४	ङेर्यः ७ । १ । १३
१३०	ङ्णोः कुक्टुक्शरि ८ । ३ । २८
१००१	ङ्यापोः संज्ञाछन्दसो० ६ । ३ । ६३
१८२	ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४ । १ । १
३७२४	ङ्याश्छन्दसि बहुल० ६ । १ । १७८
२४३६	चक्षिङः ख्याञ् २ । ४ । ५४
२३१५	चङि ६ । १ । ११
३६७९	चङ्यन्यतरस्याम् ६ । १ । २१८
२८६३	चजोः कुघिण्यतोः ७ । ३ । ५२
११३४	चटकाया ऐरक् ४ । १ । १२८
३६८२	चतुरः शसि ६ । १ । १३७
३३१	चतुरनडुहोरामुदात्तः ७ । १ । ९८
६३१	चतुर्थी चाशिष्यायु० २ । ३ । ७३
६९८	चतुर्थी तदर्थार्थब० २ । १ । ३६
३७७७	चतुर्थी तदर्थे ६ । २ । ४३
५७०	चतुर्थी संप्रदाने २ । ३ । १३
३३९६	चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ० २ । ३ । ६२
७५३	चतुष्पादो गर्भिण्या २ । १ । ७१
११४१	चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ४ । १ । १३५
३९६४	चनचिदिवगोत्रादि० ८ । १ । ५७
१०१४	चरणे ब्रह्मचारिणि ६ । ३ । ८६
१२५५	चरणेभ्यो धर्मवत् ४ । २ । ४६
१५५६	चरति ४ । ४ । ८
२६३६	चरफलोश्च ७ । ४ । ८७
२९३०	चरेष्टः ३ । २ । १६
१६७७	चर्मणोऽञ् ५ । १ । १५
३३५२	चर्मोदरयोः पूरेः ३ । ४ । ३१
३१२८	चलनशब्दार्थादक० ३ । २ । १४८
३९६६	चवायोगे प्रथमा ८ । १ । ५९
२०	चादयोऽसत्वे १ । ४ । ५७
३९७०	चादिलोपे विभाषा ८ । १ । ६३
३९६५	चादिषु च ८ । १ । ५८
२६४७	चायः की ६ । १ । २१
३५११	चायः की ६ । १ । ३५
९०१	चार्थे द्वन्द्वः २ । २ । २९
३९६९	चाहलोप एवेत्यवधा० ८ । १ । ६२
२३२९	चिणो लुक् ६ । ४ । १०४
२७६२	चिण्णमुलोर्दीर्घो० ६ । ४ । ९३
२५१३	चिण्ते पदः ३ । १ । ६०
२७५८	चिण्भावकर्मणोः ३ । १ । ६६
३७१०	चितः ६ । १ । १६३
१०४७	चितेः कपि ६ । ३ । १२७
१७५५	चित्तवति नित्यम् ५ । १ । ८९

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२८९३	चित्याग्निचित्ये च ३ । १ । १३२
२८०७	चित्रीकरणे च ३ । ३ । १५०
३६२०	चिदिति चोपमार्थे ८ । २ । १०१
३२८२	चिन्तिपूजिकथि० ३ । ३ । १०५
२५६९	चिस्फुरोर्णौ ६ । १ । ५४
३८६१	चीरमुपमानम् ६ । २ । १२७
१८९	चुटू १ । ३ । ७
१५७३	चूर्णादिनिः ४ । ४ । २३
३८६८	चूर्णादीन्यप्राणि० ६ । २ । १३४
३८६०	चेलखेटकटुककाः० ६ । २ । १२६
३३५४	चेले क्नोपः ३ । ४ । ३३
३७८	चोः कुः ८ । २ । ३०
३६५२	चौ ६ । १ । २२२
४१७	चौ ६ । ३ । १३८
२५६१	च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६ । ४ । १९
२२२१	च्लि लुङि ३ । १ । ४३
२२२२	च्लेः सिच् ३ । १ । ४४
२१२०	च्वौ च ७ । ४ । २६
१४८९	छगलिनो ढिनुक् ४ । ३ । १०९
१२३०	छ च ४ । २ । २८
१६१२	छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । ६२
१६७५	छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५ । १ । १३
३४२१	छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३ । ३ । १२९
३४९५	छन्दसि घस् ५ । १ । १०६
३४९२	छन्दसि च ५ । १ । ६७
३५०७	छन्दसि च ५ । ४ । ४२
३५३२	छन्दसि च ६ । ३ । १२६
३४५०	छन्दसि ठञ् ४ । ३ । १९
३४०७	छन्दसि निष्टर्क्य० ३ । १ । १२३
१८८९	छन्दसि परिपन्थि ५ । २ । ८९
३३९१	छन्दसि परेऽपि १ । ४ । ८१
३३८७	छन्दसि पुनर्वस्वोरे० १ । २ । ६१
३०९३	छन्दसि लिट् ३ । २ । १०५
३४२३	छन्दसि लुङ्लङ्० ३ । ४ । ६
३४०८	छन्दसि वनसनर० ३ । २ । २७
३६३४	छन्दसि वा प्राम्रे० ८ । ३ । ४९
३४३२	छन्दसि शायजपि ३ । १ । ८४
३४०९	छन्दसि सहः ३ । २ । ६३
३६००	छन्दसीरः ८ । २ । १५
१६४५	छन्दसो निर्मिते ४ । ४ । ९३
१४५०	छन्दसो यदणौ ४ । ३ । ७१
३९४२	छन्दस्यनेकमपि० ८ । १ । ३५
३५४५	छन्दस्यपि दृश्यते ६ । ४ । ७३
३५७५	छन्दस्यपि दृश्यते ७ । १ । ७६
३४३५	छन्दस्युभयथा ३ । ४ । ११७
३५४०	छन्दस्युभयथा ६ । ४ । ५

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
४५८	टाबृचि ४ । १ । ९
४७०	टिड्ढाणञ्द्वयस० ४ । १ । १५
२२३३	टित आत्मनेपदाना० ३ । ४ । ७९
३१६	टेः ६ । ४ । १४३
१७८६	टेः ६ । ४ । १५५
३२६७	ट्वितोऽथुच् ३ । ३ । ८९
१३०३	ठक्छौ च ४ । २ । ८४
१४५४	ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५
१२४९	ठञ्कवचिनश्च ४ । २ । ४१
११७०	ठस्येकः ७ । ३ । ५०
२०३५	ठाजादावूर्ध्वं द्विती० ५ । ३ । ८३
१३१	डः सि धुट् ८ । ३ । २९
२५९	डति च १ । १ । २५
४६१	डाबुभाभ्यामन्यतर० ४ । १ । १३
३२६६	ड्वितः क्त्रिः ३ । ३ । ८८
११३९	ढकि लोपः ४ । १ । १३३
११२२	ढक्च मण्डूकात् ४ । १ । ११९
३४५५	ढश्छन्दसि ४ । ४ । १०६
११४२	ढे लोपोऽकद्र्वाः ६ । ४ । १४७
२३३५	ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३
१७४	ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो० ६ । ३ । १११
३२१६	णचः स्त्रियामञ् ५ । ४ । १४
२२८३	णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१
२५६४	णिचश्च १ । ३ । ७४
३८१३	णिनि ६ । २ । ७९
२३१२	णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त० ३ । १ । ४८
२७३८	णेरणौ यत्कर्मणौ० १ । ३ । ६७
३०६६	णेरध्ययने वृत्तम् ७ । २ । २६
२३१३	णेरनिटि ६ । ४ । ५१
२८३६	णेर्विभाषा ८ । ४ । ३०
३११७	णेश्छन्दसि ३ । २ । १३७
२२८६	णो नः ६ । १ । ६५
२६०७	णौ गमिरबोधने २ । ४ । ४६
२३१४	णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १
२५७९	णौ च संश्चङोः २ । ४ । ५१
२६०१	णौ च संश्चङोः ६ । १ । ३१
२८८१	ण्य अवश्यके ७ । ३ । ६५
१२६७	ण्यक्षत्रियार्षञितो० २ । ४ । ५८
३२८४	ण्यासश्रन्थो युच् ३ । ३ । १०७
२९०९	ण्युट् च ३ । १ । १४७
२८९५	ण्वुल्तृचौ ३ । १ । १३३
२१५६	तङानावात्मनेपदम् १ । ४ । १४०
१४५३	तत आगतः ४ । ३ । ७४
६८४	तत्पुरुषः २ । १ । २२
७४५	तत्पुरुषः समाना० १ । २ । ४२
७८६	तत्पुरुषस्याङ्गुलेः० ५ । ४ । ८६
९७२	तत्पुरुषे कृति ब० ६ । ३ । १४
३७३६	तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया० ६ । २ । २
३८५७	तत्पुरुषे शालायां० ६ । २ । १२३
८५२	तत्पुरुषोऽनञ्कर्म० २ । ४ । १९
२०८९	तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१
१५७८	तत्प्रत्यनुपूर्वमीप० ४ । ४ । २८
११३०	तत्प्रत्ययस्य च ७ । ३ । २९
२५७५	तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ४ । ५५
७२३	तत्र २ । १ । ४६
१८६३	तत्र कुशलः पथः ५ । २ । ६३
१७६०	तत्र च दीयते कार्य० ५ । १ । ९६
१३९३	तत्र जातः ४ । ३ । २५
१७७९	तत्रतस्येव ५ । १ । ११६
८४६	तत्र तेनेदमिति स० २ । २ । २७
१६२०	तत्र नियुक्तः ४ । ४ । ६९
१४२८	तत्र भवः ४ । ३ । ५३
१७०९	तत्र विदित इति च ५ । १ । ४३
१६५०	तत्र साधुः ४ । ४ । ८९
१२१५	तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४
७८१	तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३ । १ । ९२
१८०८	तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म० ५ । २ । ७
५३८	तथायुक्तं चानी० १ । ४ । ५०
१२६९	तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९
२१२५	तदधीनवचने ५ । ४ । ५४
१६७४	तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५ । १ । १२
१७२८	तदर्हति ५ । १ । ६३
१७८०	तदर्हम् ५ । १ । ११७
१२९५	तदशिष्यं संज्ञाप्र० १ । २ । ५३
१८४६	तदस्मिन्नधिकमि० ५ । २ । ४५
१८८२	तदस्मिन्नन्नं प्रायेण० ५ । २ । ८२
१२७९	तदस्मिन्नस्तीति दे० ४ । २ । ६७
१७१३	तदस्मिन्वृद्ध्यायला० ५ । १ । ९७
१६१७	तदस्मै दीयते नि० ४ । ४ । ६६
१६७८	तदस्य तदस्मिन्स्या० ५ । १ । १६
१६०१	तदस्य पण्यम् ४ । ४ । ५१
१७२३	तदस्य परिमाणम् ५ । १ । ५७
१७५८	तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ९४
१८३७	तदस्य संजातं तार० ५ । २ । ३६
१४२७	तदस्य सोढम् ४ । ३ । ५२
१२३६	तदस्यां प्रहरणमि० ४ । २ । ५७
१८९४	तदस्यास्त्यस्मिन्नि० ५ । २ । ९४
३८१	तदोः सः सावन० ७ । २ । १०६
१९६८	तदो दा च ५ । ३ । १९
१४६५	तद्गच्छति पथिदूतयोः ४ । ३ । ८५
१७१६	तद्धरति वहत्यावहति० ५ । १ । ५०
४४८	तद्धितश्चासर्वविभक्तिः १ । १ । ३८

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
१२३५	द्यावापृथिवीशुना० ४ । २ । ३२
२३४४	द्युतिस्वाप्योः संप्रसा० ७ । ४ । ६७
२३४५	द्युद्भ्यो लुङि १ । ३ । ९१
१९१५	द्युद्रुभ्यां मः ५ । २ । १०८
१३२१	द्युप्रागपागुदक्प्रती० ४ । २ । १०१
३०२०	द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ६ । १ । २४
२०५९	द्रव्यं च भव्ये ५ । ३ । १०४
११०५	द्रोणपर्वतजीवन्ता० ४ । १ । १०३
१५३९	द्रोश्च ४ । ३ । १६१
२१५०	द्वंद्वं रहस्यमर्यादाव० ८ । १ । १५
१७९८	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३
९०६	द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेना० २ । ४ । २
९३०	द्वन्द्वाच्चुदषहान्ता० ५ । ४ । १०६
१२०७	द्वन्द्वाच्छः ४ । २ । ६
१५०५	द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनि० ४ । ३ । १२५
९०३	द्वन्द्वे घि २ । २ । ३२
२१४	द्वन्द्वे च १ । १ । ३१
१९३४	द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्० ५ । २ । १२८
१३८६	द्वारादीनां च ७ । ३ । ४
७३१	द्विगुरेकवचनम् २ । ४ । १
६८५	द्विगुश्च २ । १ । २३
४७९	द्विगोः ४ । १ । २१
१७२०	द्विगोः ष्ठंश्च ५ । १ । ५४
१७४६	द्विगोर्यप् ५ । १ । ८२
१०८०	द्विगोर्लुगनपत्ये ४ । १ । ८८
१७५०	द्विगोर्वा ५ । १ । ८६
३८३१	द्विगौ क्रतौ ६ । २ । ९७
३७४६	द्विगौ प्रमाणे ६ । २ । १२
७१४	द्वितीयतृतीयचतुर्थ० २ । २ । ३
३५१	द्वितीयाटौस्स्वेनः २ । ४ । ३४
३३९५	द्वितीया ब्राह्मणे २ । ३ । ६०
३३७४	द्वितीयायां च ३ । ४ । ५३
३९०	द्वितीयायां च ७ । २ । ८७
६८६	द्वितीया श्रितातीत० २ । १ । २४
१०११	द्वितीये चानुपाख्ये ६ । ३ । ८०
२०८६	द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५ । ४ । १८
१७०१	द्वित्रिपूर्वादण्च ५ । १ । ३६
१६९५	द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ५ । १ । ३०
८५४	द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५ । ४ । ११५
१८४४	द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ५ । २ । ४३
८०४	द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५ । ४ । १०२
३९३१	द्वित्रिभ्यां पद्दन्मूर्ध० ६ । २ । १९७
१९९१	द्वित्र्योश्च धमुञ् ५ । ३ । ४५
८६७	द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५ । ४ । १२८
२२४३	द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९
२००५	द्विवचनविभज्योपपदे० ५ । ३ । ५७

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२९५४	द्विषत्परयोस्तापेः ३ । २ । ३९
२४३५	द्विषश्च ३ । ४ । ११२
३१११	द्विषोऽमित्रे ३ । २ । १३१
९५२	द्विस्तावा त्रिस्तावा० ५ । ४ । ८४
१५७	द्विस्त्रिश्चतुरिति कृ० ८ । ३ । ४३
१३८०	द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४ । ३ । १०
१८५४	द्वेस्तीयः ५ । २ । ५४
१२१३	द्वैपवैयाघ्रादञ् ४ । २ । १२
११२४	द्व्यचः ४ । १ । १२१
३४५३	द्व्यचश्छन्दसि ४ । ३ । १५०
३५३७	द्व्यचोऽतस्तिङः ६ । ३ । १३५
१४५१	द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमा० ४ । ३ । ७२
११८८	द्व्यञ्मगधकलिङ्ग० ४ । १ । १७०
९४१	द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप० ६ । ३ । ९७
८०८	द्व्यष्टनः संख्यायाम० ६ । ३ । ४७
१८६	द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२
३१६१	धः कर्मणि ष्ट्रन् ३ । २ । १८१
१६३६	धनगणं लब्धा ४ । ४ । ८४
१८६५	धनहिरण्यात्कामे ५ । २ । ६५
८७०	धनुषश्च ५ । ४ । १३२
१३४५	धन्वयोपधाद्वुञ् ४ । २ । १२१
१५९१	धर्मं चरति ४ । ४ । ४१
१६४४	धर्मपथ्यर्थन्यायादन० ४ । ४ । ९२
१९३८	धर्मशीलवर्णान्ताच्च ५ । २ । १३२
८६३	धर्मादनिच्केवलात् ५ । ४ । १२४
२८२४	धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३ । ४ । १
२८२९	धातोः ३ । १ । ९१
३६७१	धातोः ६ । १ । १६२
२६०८	धातोः कर्मणः समा० ३ । १ । ७
२६२९	धातोरेकाचो हलादेः ३ । १ । २२
६४	धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६ । १ । ८०
२२६४	धात्वादेः षः सः ६ । १ । ६४
१८०२	धान्यानां भवने क्षेत्रे० ५ । २ । १
५७३	धारेरुत्तमर्णः १ । ४ । ३५
२२४९	धि च ८ । २ । २५
२३३२	धिन्विकृण्व्योर च ३ । १ । ८०
१६२८	धुरो यड्ढकौ ४ । ४ । ७७
१३५१	धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७
३०५९	धृषिशसी वैयात्ये ७ । २ । १९
५८६	ध्रुवमपायेऽपादानम् १ । ४ । २४
३५६४	ध्वमो ध्वात् ७ । १ । ४२
७१९	ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २ । १ । ४२
२६५९	नः क्ये १ । ४ । १५
८३५	न कपि ७ । ४ । १४
३२१७	न कर्मव्यतिहारे ७ । ३ । ६
२६४१	न कवतेर्यङि ७ । ४ । ६३

सूत्राङ्काः	सूत्राणि ।
२३६	नलोपः प्रातिपदिका० ८ । २ । ७
३५३	नलोपः सुप्स्वरसंज्ञा० ८ । २ । २
७५७	नलोपो नञः ६ । ३ । ७३
३३३५	न ल्यपि ६ । ४ । ६९
२६४६	न वशः ६ । १ । २०
१९०	न विभक्तौ तुस्माः १ । ३ । ४
२३४८	न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९
२४	नवेति विभाषा १ । १ । ४४
२४१६	न व्यो लिटि ६ । १ । ४६
२९३७	न शब्दश्लोककलह० ३ । २ । २३
२२६३	न शसददवादिगुणा० ६ । ४ । १२६
२५१८	नशेः षान्तस्य ८ । ४ । ३६
४३१	नशेर्वा ८ । २ । ६३
१३२	नश्च ८ । ३ । ३०
३६४९	नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८ । ४ । २७
१२३	नश्चापदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४
१४०	नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७
३०८	न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १०
३५५	न संयोगाद्वमन्तात् ६ । ४ । १३७
७९३	न संख्यादेः समाहारे ५ । ४ । ८९
८९३	न संज्ञायाम् ५ । ४ । १५५
३६०३	नसत्तनिषत्तानुत्त० ८ । २ । ६१
३६३	न संप्रसारणे संप्रसारणम् ६ । १ । ३७
२०७७	न सामिवचने ५ । ४ । ५
३३०७	न सुदुर्भ्यां केवला० ७ । १ । ६८
३६६६	न सुब्रह्मण्यायां स्व० १ । २ । ३७
६७९	नस्तद्धिते ६ । ४ । १४४
३९३८	नह प्रत्यारम्भे ८ । १ । ३१
३८३५	न हास्तिनफलक० ६ । २ । १०१
१०३७	नहिवृतिवृषिव्य० ६ । ३ । ११६
४४०	नहो धः ८ । २ । ३४
२५७२	नाग्लोविशास्वृदिताम् ७ । ४ । २
३८६७	नाचार्यराजर्त्विक्सं० ६ । २ । १३३
१३	नाज्झलौ १ । १ । १०
४२४	नाञ्चेः पूजायाम् ६ । ४ । ३०
८९६	नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ५ । ४ । १५९
२९४५	नाडीमुष्ट्योश्च ३ । २ । ३०
१६८५	नातः परस्य ७ । ३ । २७
१६५	नादिचि ६ । १ । १०४
५५	नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८ । ४ । ४८
३६०२	नाद्धस्य ८ । २ । १७
३३८४	नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ३ । ४ । ६२
२७९३	नानद्यतनवत्क्रिया० ३ । ३ । १३५
२७३२	नानोर्ज्ञः १ । ३ । ५८
१८५०	नान्तादसंख्यादेर्मट् ५ । २ । ४९
२५०३	नाभ्यस्तस्याचि पिति० ७ । ३ । ८७
४२७	नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८
४१३	नामन्त्रिते समाना० ८ । १ । ७३
३७२३	नामन्यतरस्याम् ६ । १ । १७७
२०९	नामि ६ । ४ । ३
३३८०	नाम्न्यादिशिग्रहोः ३ । ४ । ५८
८२	नाम्रेडितस्यान्त्यस्य० ६ । १ । ९९
८०१	नावो द्विगोः ५ । ४ । ९९
३९०२	नाव्ययदिक्छब्दगो० ६ । २ । १६८
६५७	नाव्ययीभावादतो० २ । ४ । ८३
२९४४	नासिकास्तनयो० ३ । २ । २९
५११	नासिकोदरौष्ठजं० ४ । १ । ५५
१६२४	निकटे वसति ४ । ४ । ७३
२७५३	निगरणचलनार्थे० १ । ३ । ८७
३६१३	निगृह्यानुयोगे च ८ । २ । ९४
३२६५	निघो निमित्तम् ३ । ३ । ८७
२५०२	निजां त्रयाणां गुणः० ७ । ४ । ७५
१५२४	नित्यं वृद्धशरादि० ४ । ३ । १४४
१८५७	नित्यं शतादिमासा० ५ । २ । ५७
४८७	नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४ । १ । २९
४९२	नित्यं सपत्न्यादिषु ४ । २ । ३५
२५९	नित्यं समासेऽनुत्तर० ८ । ३ । ४५
२५९६	नित्यं स्मयतेः ६ । १ । ५७
७७८	नित्यं हस्ते पाणावु० १ । ४ । ७७
२५४८	नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८
२६३४	नित्यं कौटिल्ये गतौ ३ । १ । २३
७११	नित्यं क्रीडाजीविकयोः २ । २ । १७
२२००	नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९
३४४६	नित्यं छन्दसि ४ । १ । ४६
३५८७	नित्यं छन्दसि ७ । ४ । ८
८६२	नित्यमसिच्प्रजा० ५ । ४ । १२२
२१२८	नित्यमाम्रेडिते० ५ । ४ । ५७ (वा०)
३२४३	नित्यं पणः परिमाणे ३ । ३ । ६६
३६९८	नित्यं मंत्रे ६ । १ । २१०
२१४०	नित्यवीप्सयोः ८ । १ । ४
३०८२	निनदीभ्यां स्नातेः० ८ । ३ । ८९
३१२६	निन्दहिंसक्लिशखा० ३ । २ । १४६
१०३	निपात एकाजनाङ् १ । १ । १४
३५३८	निपातस्य च ६ । ३ । १३६
३९३७	निपातैर्यद्यदिहन्तकु० ८ । १ । ३०
३२५१	निपानमाहावः ३ । ३ । ७४
३३५५	निमूलसमूलयोः कषः ३ । ४ । ३४
२५६०	निरः कुषः ७ । २ । ४६
३१९९	निरभ्योः पूल्वोः ३ । ३ । २८
३९१८	निरुदकादीनि च ६ । २ । १८४
३०२९	निर्वाणोऽवाते ८ । २ । ५०
१५६९	निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४ । ४ । १९

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

३०२२ प्रतेश्च ६ । १ । २५
३५०२ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्था० ५ । ३ । १११
२८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३ । १ । ११८
९४ प्रत्यभिवादे शूद्रे ८ । २ । ८३
१८० प्रत्ययः ३ । १ । १
२६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्ष० १ । १ । ६२
४६३ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्या० ७ । ३ । ४४
२६० प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १ । १ । ६१
१३७३ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८
२७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १ । ३ । ५९
५७८ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवःपूर्व० १ । ४ । ४०
३२०४ प्रथने वावशब्दे ३ । ३ । ३३
२२६ प्रथमचरमतयाल्पार्ध० १ । १ । ३३
१६४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२
६५३ प्रथमानिर्दिष्टं स० १ । २ । ४३
३८७ प्रथमायाश्च द्विवचने० ७ । २ । ८८
३७९० प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ६ । २ । ५६
१२९८ प्रधानप्रत्ययार्थवचन० १ । २ । ५६
१०५० प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षा० ८ । ४ । ५
१४६३ प्रभवति ४ । ३ । ८३
३०६१ प्रभौ परिवृढः ७ । २ । २१
३२४५ प्रमदसंमदौ हर्षे ३ । ३ । ६८
३३७२ प्रमाणे च ३ । ४ । ५१
१८३८ प्रमाणे द्वयसज्दघ्न० ५ । २ । ३७
१५८० प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३०
२८७८ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७ । ३ । ६२
३४३७ प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै ३ । ४ । १०
१७७२ प्रयोजनम् ५ । १ । १०९
२८८४ प्रयोज्यानियोज्यौ श० ७ । ३ । ६८
११२९ प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८
३८८१ प्रवृद्धादीनां च ६ । २ । १४७
२०२१ प्रशंसायां रूपप् ५ । ३ । ६६
७४७ प्रशंसावचनैश्च २ । १ । ६६
२००९ प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६०
२७७७ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७
२९१७ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ८ । ३ । ९२
३५९९ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८ । १ । ६
८६८ प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः ५ । ४ । १२९
६३१ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृती० २ । ३ । ४४
१०६७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० ६ । १ । १५३
३०३४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५४
१३४६ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४ । २ । १२२
३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यां० ६ । २ । ८७
१३३१ प्रस्थोत्तरपदपलद्या० ४ । २ । ११०
१६०७ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७
२१६३ प्रहासे च मन्यो० १ । ४ । १०६

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

६४८ प्राक्कडारात्समासः २ । १ । ३
१६६१ प्राक् क्रीताच्छः ५ । १ । १
२२७६ प्राक्सितादड्व्यवा० ८ । ३ । ६३
२०२५ प्रागिवात्कः ५ । ३ । ७०
१९९५ प्रागेकादशभ्योऽछ० ५ । ३ । ४९
१६२६ प्राग्घिताद्यत् ४ । ४ । ७५
१९४७ प्राग्दिशो विभक्तिः ५ । ३ । १
१०७३ प्राग्दीव्यतोऽण् ४ । १ । ८३
१९ प्राग्रीश्वरान्निपाताः १ । ४ । ५६
१६८० प्राग्वतेष्ठञ् ५ । १ । १८
१५४८ प्राग्वहतेष्ठक् ४ । ४ । १
४७३ प्राचां ष्फ तद्धितः ४ । १ । १७
१३६३ प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९
३८०८ प्राचां क्रीडायाम् ६ । २ । ७४
१४०० प्राचां ग्रामनगराणाम् ७ । ३ । १८
१४३१ प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४
११८४ प्राचामवृद्धात्फि० ४ । १ । १६०
२०३६ प्राचामुपादेरडज्वु० ५ । ३ । ८०
१७९४ प्राणभृज्जातिवयो० ५ । १ । १२९
१५३२ प्राणिरजतादिभ्यो० ४ । ३ । १५४
१९०३ प्राणिस्थादातो लज० ५ । २ । ९६
१०५५ प्रातिपदिकान्तनु० ८ । ४ । ११
५३२ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग० २ । ३ । ४६
२१ प्रादयः १ । ४ । ५८
३९१७ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ६ । २ । १८३
२७४७ प्राद्वहः १ । ३ । ८१
७७९ प्राध्वं बन्धने १ । ४ । ७८
७१५ प्राप्तापन्ने च द्विती० २ । २ । ४
१४१४ प्रायभवः ४ । ३ । ३९
९७३ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ६ । ३ । १५
१३८८ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७
१३९४ प्रावृषष्ठप् ४ । ३ । २६
२९५३ प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८
२०१६ प्रियस्थिरस्फिरो० ६ । ४ । १५७
३७५० प्रीतौ च ६ । २ । १६
२९११ प्रुसृल्वः समभिहा० ३ । १ । १४९
२९२० प्रे दाज्ञः ३ । २ । ६
३१९८ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ३ । ३ । २७
३२२७ प्रे वणिजाम् ३ । ३ । ५२
३१२५ प्रे लपसुद्रुमथवदवसः ३ । २ । १४५
३२२१ प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६
६२१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देव० २ । ३ । ६१
३२०३ प्रैस्रोऽयज्ञे ३ । ३ । ३२
२८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकाले० ३ । ३ । १६३
१२७४ प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ६४

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

१५६६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४ । ४ । १६
४६६ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वान॰ ७ । ३ । ४७
२३३ भस्य ६ । ४ । १२९
३६८ भस्य टेर्लोपः ७ । १ । ८८
१७१५ भागाद्यच्च ५ । १ । ४९
२६७९ भावकर्मणोः १ । ३ । १३
३४४३ भावलक्षणे स्थेण्कृ॰ ३ । ४ । १६
३१८९ भाववचनाश्च ३ । ३ । ११
३१८४ भावे ३ । ३ । १८
३४९० भावे च ४ । ४ । १४४
३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य ३ । ३ । ७५
३५९७ भाषायां सदवसश्रुवः ३ । २ । १०८
२७२० भासनोपसंभाषा॰ १ । ३ । ४७
१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८
२९३१ भिक्षासेनादायेषु च ३ । २ । १७
३०४२ भित्तं शकलम् ८ । २ । ८९
२८६६ भिद्योद्ध्यौ नदे ३ । १ । ११५
३१५४ भियः क्रुक्लुकनौ ३ । २ । १७४
२४९२ भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५
२५९५ भियो हेतुभये षुक् ७ । ३ । ४०
५८८ भीत्रार्थानां भयहेतुः १ । ४ । २५
३१७३ भीमादयोऽपादाने ३ । ४ । ७४
१०२० भीरोःस्थानम् ८ । ३ । ८१
२५९४ भीस्म्योर्हेतुभये १ । ३ । ६८
३६७५ भीह्रीभृहुमदजनध॰ ६ । १ । १९२
२४९१ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३ । १ । ३९
२८७७ भुजन्युब्जौ पाण्युप॰ ७ । ३ । ६१
२७३७ भुजोऽनवने १ । ३ । ६६
५९४ भुवः प्रभवः १ । ४ । ३१
३१५९ भुवः संज्ञान्तरयोः ३ । २ । १७९
३११८ भुवश्च ३ । २ । १३८
३४४७ भुवश्च ४ । १ । ४७
३६०५ भुवश्च महाव्याहृतेः ८ । २ । ७१
२८५५ भुवो भावे ३ । १ । १०७
२१७४ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६ । ४ । ८८
१९९९ भूतपूर्वे चरट् ५ । ३ । ५३
२९९५ भूते ३ । २ । ८४
२७९७ भूते च ३ । ३ । १४०
३१७० भूतेऽपि दृश्यन्ते ३ । ३ । २
१८ भूवादयो धातवः १ । ३ । १
७६५ भूषणेऽलम् १ । ४ । ६४
२२२४ भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८
२४९६ भृञामित् ७ । ४ । ७६
२८६१ भृञोऽसंज्ञायाम् ३ । १ । ११२
२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्वे॰ ३ । १ । १२
२८८५ भोज्यं भक्ष्ये ७ । ३ । ६९

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

१६७ भोभगोअघोअपूर्व॰ ८ । ३ । १७
१२६३ भौरिक्याद्यैषुकार्या॰ ४ । २ । ५४
३९५ भ्यसो भ्यम् ७ । १ । ३०
२५३५ भ्रस्जोरोपधयो॰ ६ । ४ । ४७
३१५७ भ्राजभासधुर्विद्युतो॰ ३ । २ । १७७
२५६५ भ्राजभासभाषदीपजी॰ ७ । ४ । ३
१०९१ भ्रातरि च ज्यायसि ४ । १ । १६४
११६७ भ्रातुर्व्यच्च ४ । १ । १४४
९३४ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहि॰ १ । २ । ६८
११२८ भ्रुवो वुक्च ४ । १ । १२५
३६० मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८
१६०६ मड्डुकझर्झरादणन्यत॰ ४ । ४ । ५६
१६४९ मतजनहलात् करणज॰ ४ । ४ । ९७
३०८९ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ३ । २ । १८८
३६२८ मतुवसो रु संबुद्धौ छन्द॰ ८ । ३ । १
३७०५ मतोः पूर्वमात्संज्ञा॰ ६ । १ । २१९
१२८४ मतोश्च बह्वजङ्गात् ४ । २ । ७२
३४८२ मता च ४ । ४ । १३६
१८५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ५ । २ । ५९
१०४१ मतौ बह्वचोऽनजि॰ ६ । ३ । ११९
३४७४ मत्वर्थे मासतन्वोः ४ । ४ । १२८
३२४४ मदोनुपसर्गे ३ । ३ । ६७
१३५५ मद्रवृज्योः कन् ४ । २ । १३१
२१३८ मद्रात्परिवापणे ५ । ४ । ६७
१३२९ मद्रेभ्योऽञ् ४ । २ । १०८
११०९ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौ॰ ४ । १ । १०६
३४८५ मधोः ४ । ४ । १३९
३४७५ मधोर्ञ च ४ । ४ । १२९
९६९ मध्याद्गुरौ ६ । ३ । ११
१३७८ मध्यान्मः ४ । ३ । ८
७७७ मध्येपदेनिवचने च १ । ४ । ७६
१३०५ मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६
२९९२ मनः ३ । २ । ८२
४५९ मनः ४ । १ । १११
९६१ मनसः संज्ञायाम् ६ । ३ । ४
१३५८ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ४ । २ । १३४
४९५ मनोरौ वा ४ । १ । ३८
११८५ मनोर्जातावञ्यतौ षु॰ ४ । १ । ६१
३८८५ मन्क्तिन्व्याख्यान॰ ६ । २ । १५१
३४०२ मन्त्रे घसह्वरणश॰ २ । ४ । ८०
३४२० मंत्रे वृषेषपचमन॰ ३ । ३ । ९६
३४१४ मंत्रे श्वेतवहोक्थश॰ ३ । २ । ७१
३५५४ मंत्रेष्वाङ्यादेरा॰ ६ । ४ । १४१
३५३३ मंत्रे सोमाश्वेन्द्रि॰ ६ । ३ । १३१
९९८ मंथौदनशक्तुवि॰ ६ । ३ । ६०
५८४ मन्यकर्मण्यनादरे वि॰ २ । ३ । १७

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

२४८६ शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४
२४१० शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६०
२४८७ शा हौ ६ । ४ । ३५
१३०८ शिखाया वलच् ४ । २ । ८९
१३३ शि तुक् ८ । ३ । ३१
३८७२ शितेर्नित्याबह्वज्ब० ६ । २ । १३८
२०५७ शिलाया ढः ५ । ३ । १०२
१६०५ शिल्पम् ४ । ४ । ५५
३८१० शिल्पिनि चाकृञः ६ । २ । ७६
२९०७ शिल्पिनि ष्वुन् ३ । १ । १४५
३४८९ शिवशमरिष्टस्य करे ४ । ४ । १४३
१११५ शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२
१४६८ शिशुक्रन्दयमसभ० ४ । ३ । ८८
३१३ शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२
२४४१ शीङः सार्वधातुके० ७ । ४ । २१
२४४२ शीङो रुट् ७ । १ । ६
१८७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ५ । २ । ७२
३५१४ शीर्षश्छन्दसि ६ । १ । ६०
१७३० शीर्षच्छेदाद्यच्च ५ । १ । ६५
१६११ शीलम् ४ । ४ । ६१
१२२८ शुक्राद्घन् ४ । २ । २६
१४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६
११२६ शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३
३०३० शुषः कः ८ । २ । ५१
३३५६ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ३ । ४ । ३५
३६९४ शुष्कधृष्टौ ६ । १ । २०६
९१४ शूद्राणामनिरवसि० २ । ४ । १०
१६९१ शूर्पादञन्यतरस्याम् ५ । १ । २६
२१३६ शूलात्पाके ५ । ४ । ६५
१२१८ शूलाखाद्यत् ४ । २ । १७
१८७९ शृङ्खलमस्य बन्ध० ५ । २ । ७९
३८४९ शृंगमवस्थायां च ६ । २ । ११५
३०६७ शृ पाके ६ । १ । २७
२४९५ शॄदृप्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२
३१५३ शॄ न्वसारुः ३ । २ । १७३
१०२ श १ । १ । ११
२५४२ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९
२०३८ शवलसपरिविशाल० ५ । ३ । ८४
३५१६ शश्छन्दसि बहुलम् ६ । १ । ७०
२१५९ शेषात्कर्तरि परस्मै० १ । ३ । ७८
८९१ शेषाद्विभाषा ५ । ४ । १५४
१३१२ शेषे ४ । २ । ९२
२१६५ शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८
२८०८ शेषे लृडयदौ ३ । ३ । १५१
३८५ शेषे लोपः ७ । २ । ९०
३९४८ शेषे विभाषा ८ । १ । ४१

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

३९५७ शेषे विभाषा ८ । १ । ५०
२२३२ शेषे विभाषा कखादा० ८ । ४ । १८
२४३ शेषो घ्यसखि १ । ४ । ७
८२९ शेषो बहुव्रीहिः २ । २ । २३
५०१ शोणात्प्राचाम् ४ । १ । ४३
१४८६ शौनकादिभ्यश्छ० ४ । ३ । १०६
२४६९ श्नसोरल्लोपः ६ । ४ । १११
२५४४ श्नान्नलोपः ६ । ४ । २३
२४८३ श्नाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२
२९०३ श्याद्व्यधास्रुसंस्रु० ३ । १ । १४१
१२६८ श्येनतिलस्य पाते ञे ६ । ३ । ७१
३०२१ श्योऽस्पर्शे ८ । २ । ४७
३७५९ श्रज्यावमकन्यापव० ६ । २ । २५
१४०७ श्रविष्ठाफल्गुन्यनु० ४ । ३ । ३४
१६१८ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ४ । ४ । ६७
१८८५ श्राद्धमनेन भुक्तमि० ५ । २ । ८५
१३८२ श्राद्धे शरदः ४ । ३ । १२
३१९५ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ३ । ३ । २४
३५७३ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ७ । १ । ५६
२३८६ श्रुवः शृ च ३ । १ । ७४
३५९१ श्रुशृणुपॄकृवृभ्य० ६ । ४ । १०२
७३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९
१८८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५ । २ । ८४
२३८१ श्र्युकः किति ७ । २ । ११
५७२ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां० १ । ४ । ३४
२५१४ श्लिष आलिङ्गने ३ । १ । ४६
२४९० श्लौ ६ । १ । १०
१५५९ श्वगणाट्ठञ्च ४ । ४ । ११
२४२१ श्वयतेरः ७ । ४ । १८
३६२ श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३
९३७ श्वशुरः श्वश्र्वा १ । २ । ७१
१३८५ श्वसस्तुट च ४ । ३ । १५
९४८ श्वसावसीयः श्रेयसः ५ । ४ । ८०
१५६० श्वादेरिञि ७ । ३ । ८
३०३१ श्वादित निष्ठायाम् ७ । २ । १४
४७४ षः प्रत्ययस्य १ । ३ । ६
१८५१ षट्कतिकतिपयचतुरां० ५ । २ । ५१
३८६९ षट् च काण्डादीनि ६ । २ । १३५
३३८ षट्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५
३७२५ षट्त्रिचतुर्भ्यो हला० ६ । १ । १७९
२६१ षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२
२९५ षढोः कः सि ८ । २ । ४१
१७४७ षण्मासाण्ण्य ५ । १ । ८३
३३३३ षत्वतुकोरसिद्धः ६ । १ । ८६
११६० षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६ । ४ । १३५
१७५६ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण० ५ । १ । ९०

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

२६५७ सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८
१८५ सुपः १ । ४ । १०३
२५६१ सुपां सुलुक्पूर्वसव० ७ । १ । ३९
२०२ सुपि च ७ । ३ । १०२
२९१६ सुपि स्थः ३ । २ । ४
६५० सुपो धातुप्रातिप० २ । ४ । ७१
२९ सुप्तिङन्तं पदम् १ । ४ । १४
६६३ सुप्प्रतिना मात्रार्थे २ । १ । ९
२९८८ सुप्यजातौ णिनिस्ता० ३ । २ । ७८
८६० सुप्रातसुश्वसुदिवशा० ५ । ४ । १२०
३६५६ सुबामन्त्रिते पराङ्गव० २ । १ । २
३०९१ सुयजोर्ङ्वनिप् ३ । २ । १०३
१२८९ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४ । २ । ७७
२४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपि० ८ । ३ । ८८
१०२२ सुषामादिषु च ८ । ३ । ९८
१३९८ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ७ । ३ । १२
८८८ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रा० ५ । ४ । १५०
३०८३ सूत्रं प्रतिष्णातम् ८ । ३ । ९०
१२७७ सूत्राच्च कोपधात् ४ । २ । ६५
३१३३ सूददीपदीक्षश्च ३ । २ । १५३
३८७९ सूपमानात्क्तः ६ । २ । १४५
४९९ सूर्यतिष्यागस्त्यम० ६ । ४ । १४९
३१४० सृघस्यदः क्मरच् ३ । २ । १६०
२४०५ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६ । १ । ५८
३४४४ सृपितृदोः कसुन् ३ । ४ । १७
३१८३ सृ स्थिरे ३ । ३ । १७
२२७८ सेधतेर्गतौ ८ । ३ । ११३
११७६ सेनान्तलक्षणकारि० ४ । १ । १५२
१५९५ सेनाया वा ४ । ४ । ४५
२२०१ सेह्यपिच्च ३ । ४ । ८७
२५०६ सेऽसिचि कृतचृतछृ० ७ । २ । ५७
१७७ सोऽचि लोपे चेत्पा० ६ । १ । १३४
२३५८ सोढः ८ । ३ । ११५
१६६० सोदराद्यः ४ । ४ । १०९
१५२ सोऽपदादौ ८ । ३ । ३८
३४८३ सोममर्हति यः ४ । ४ । १३७
१२३२ सोमाट्ट्यण् ४ । २ । ३०
३००० सोमे सुञः ३ । २ । ९०
३५८१ सोमे ह्वरितः ७ । २ । ३३
३९२९ सोरवक्षेपणे ६ । २ । १९५
३८५१ सोर्मनसी अलोमो ६ । २ । ११७
१४६९ सोऽस्य निवासः ४ । ३ । ८९
१७२२ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ५ । १ । ५६
१२६४ सोऽस्यादिरितिच्छ० ४ । २ । ५५
३५७ सौ च ६ । ४ । १३
३८० स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८ । २ । २९

सूत्राङ्काः सूत्राणि ।

२५५५ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भु० ३ । १ । ८२
२९२७ स्तम्बकर्णयोरमिजपोः ३ । २ । १३
२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् ३ । २ । २४
३२६० स्तम्बे क च ३ । ३ । ८३
२५८७ स्तम्भुसिवुसहां० ८ । ३ । ११६
२२७१ स्तन्भेः ८ । ३ । ६७
३६४२ स्तुतस्तोमयोश्छन्द० ८ । ३ । १०५
२३८५ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै० ७ । २ । ७२
१७९० स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५ । १ । १२५
१११ स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४०
७०१ स्तोकान्तिकदूरार्थ० २ । १ । ३९
१६२७ स्तौतिण्योरेव षण्य० ८ । ३ । ६१
३०३३ स्त्यः प्रपूर्वस्य ६ । १ । २३
३०२ स्त्रियाः ६ । ४ । ७९
८३१ स्त्रियाः पुंवद्भाषित० ६ । ३ । ३४
४५३ स्त्रियाम् ४ । १ । ३
८८१ स्त्रियां संज्ञायाम् ५ । ४ । १४३
३२७२ स्त्रियां क्तिन् ३ । ३ । ९४
३०५ स्त्रियां च ७ । १ । ९६
११९५ स्त्रियामवन्तिकु० ४ । १ । १७६
९३२ स्त्री पुंवच्च १ । २ । ६६
१०७९ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्न० ४ । १ । ८७
११२३ स्त्रीभ्यो ढक् ४ । १ । १२०
१२८८ स्त्रीषु सौवीरसाल्व० ४ । २ । ७६
२९८७ स्थः क च ३ । २ । ७७
१२१६ स्थण्डिलाच्छयि० ४ । २ । १५
३२७३ स्थागापापचो भावे ३ । ३ । ९५
२३८९ स्थाघ्वोरिच्च १ । २ । १७
२२७७ स्थादिष्वभ्यासेन० ८ । ३ । ६४
१४१० स्थानान्तगोशाल० ४ । ३ । ३५
२०८२ स्थानान्ताद्विभाषा० ५ । ४ । १०
४९ स्थानिवदादेशोऽन० १ । १ । ५६
३९ स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ५०
१७३४ स्थालीबिलात् ५ । १ । ७०
२०१५ स्थूलदूरयुवह्रस्व० ६ । ४ । १५६
२०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकार० ५ । ४ । ३
९७८ स्थे च भाषायाम् ६ । ३ । २०
३१५५ स्थेशभासपिसक० ३ । २ । १७५
३५७१ स्नात्व्यादयश्च ७ । १ । ४९
२३२३ स्नुक्रमोरनात्मनेपद० ७ । २ । ३६
३३५९ स्नेहने पिषः ३ । ४ । ३८
२७०४ स्पर्धायामाङः १ । ३ । ३१
४३२ स्पृशोऽनुदके क्विन् ३ । २ । ५८
३१३८ स्पृहिगृहिपतिद० ३ । २ । १५८
५७४ स्पृहेरीप्सितः १ । ४ । ३६
३०४४ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६ । १ । २२
३५९७ स्फायो वः ७ । ३ । ४१

इति अष्टाध्यायीसूत्रपाठसूची ।

गणपाठ सूची ।

गणसूत्राङ्काः

गणसूत्राङ्का

गणसूत्राङ्काः

इति गणपाठसूची ।